BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XIX, 2008

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA

D'ESTUDIS HISTÒRICS

JUNTA DIRECTIVA

PRESIDENT:	Jaume Sobrequés i Callicó
VICEPRESIDENTA:	M. Montserrat Sanmartí i Roset
SECRETARI:	Alfred Pérez Bastardas
TRESORERA:	Rosa Lluch i Bramon
VICETRESORER:	Sebastià Riera i Viader
VICESECRETARI:	Francesc Vilanova i Vila-Abadal
VOCAL DE PUBLICACIONS:	Mercè Morales i Montoya
VOCALS:	Agustí Alcoberro i Pericay
	Armand de Fluvià i Escorsa
	Ricard Soto i Company
DELEGAT DE L'IEC:	Albert Balcells i González

CONSELL DE REDACCIÓ

DIRECTOR:	Gaspar Feliu i Montfort
VOCAL DE BUTLLETÍ:	Mercè Renom i Pulit
VOCALS:	Ramon Arnabat i Mata
	Armand de Fluvià i Escorsa
	Pere Molas i Ribalta
	Carme Molinero i Ruiz
	Montserrat Sanmartí i Roset
	Jaume Sobrequés i Callicó
	Ricard Soto i Company
	Josep M. Torras i Ribé
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Maribel Ollé Torrent

L'edició d'aquest volum ha estat a cura de Mercè Morales.

CONSELL ASSESSOR

Montserrat Duran i Pujol
Santiago Riera i Tuèbols
Manuel Risques i Corbella
Manuel Rovira i Solà
Josep M. Salrach i Marés

BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XIX, 2008

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina *http://publicacions.iec.cat*

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Tiratge: 400 exemplars

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Anglofort, SA
Carrer del Rosselló, 33. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
Dipòsit Legal: L. 934-1994

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

ÍNDEX

SESSIÓ INAUGURAL

Les viles medievals: franqueses i mals usos, *per Rosa Lluch Bramon* 9

ARTICLES

A l'entorn de Solidaritat Catalana (1906-1909)..... 31
Prat i Cambó: la maduresa d'un projecte polític, *per Jordi Casassas Ymbert*. 33
Significació política de Solidaritat Catalana, *per Santiago Izquierdo Ballester.* 43
El *Pressupost extraordinari de Cultura* de 1908: entre Solidaritat Municipal i Solidaritat Catalana, *per Alfred Pérez-Bastardas* 71
Jaume I: commemoració i revisió historiogràfica 85
Jaume I: una valoració del regnat, *per Josep Maria Salrach* 87
Memòria, llinatge i poder: Jaume I i la consciència històrica, *per Stefano Maria Cingolani*..... 101
Cristians, moros i jueus en el regnat de Jaume I, *per Ernest Belenguer*..... 129

TESIS DOCTORALS

El Baix Maresme a l'època baixmedieval, *per Montserrat Richou i Llimona*..... 153
L'aprovisionament de carn a Barcelona durant els segles XIV i XV, *per Ramon Agustí Banegas i López*..... 167
El divorci a la Catalunya de l'Antic Règim: un fenomen femení, *per Marie Costa*. 179
La Conferència dels Tres Comuns i el Braç militar: dues institucions decisives en el tombant del segle XVII, *per Eduard Martí Fraga* 197
La Generalitat de Catalunya a l'exili (1939-1948), *per Mercè Morales*..... 213

HISTORIOGRAFIA

El vuitè centenari del naixement de Jaume I i la historiografia catalana, *per Sebastià Riera Viader*..... 227
Aportacions historiogràfiques sobre la Guerra del Francès a Catalunya amb motiu del bicentenari del seu inici (1808-2008), *per Ramon Arnabat Mata* 239
La historiografia catalana: del segle XIX a la Segona República, *per Eva Serra i Puig*..... 249

Normes per a la presentació d'originals 259

Llista dels socis de la Societat Catalana d'Estudis Històrics..... 263

S E S S I Ó I N A U G U R A L

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 9-28
DOI: 10.2436/20.1001.01.25

LES VILES MEDIEVALS: FRANQUESES I MALS USOS[1]

Rosa Lluch Bramon
Universitat de Barcelona

Resum

En aquest treball s'explica com els habitants de Banyoles van aconseguir alliberar-se dels mals usos i com a diversos nuclis urbans, tot i la llibertat que suposadament oferien a llurs habitants, hi havia remences i s'exigien pagaments derivats de la servitud. A més, s'analitzen quins són els mals usos cobrats per una senyoria feudal i quins són els que més s'alliberen a les cartes de població i franquícia rebudes per les viles i ciutats catalanes medievals. La conclusió és que els menys exigits són els més eximits.

Paraules clau

Llibertat, servitud, ciutats, cartes de poblament, remences, mals usos.

Medieval towns: Freedom and bad usages

Abstract

This work analyzes how the inhabitants of Banyoles achieved personal freedom to the bad customs. It also explains that, although Catalan towns offered freedom to their population, there were remences and some of these urban serfs had to pay seigniorial impositions to their lords. The work also deals with the levies derived from servitude charged by a feudal rural lordship and explains the bad customs that were more often condoned in the population charters. The conclusion is that the bad customs less required were the more exempted.

Key words

Freedom, serfdom, towns, population charters, *remences*, bad usages.

Un cas paradigmàtic: Banyoles

L'anomenada *Carta Municipal de Banyoles* de l'any 1303 tracta en els seus disset capítols de molts aspectes diferents de la vida d'aquesta vila gironina, com ara l'elecció dels jurats i consellers, la utilització del segell del comú, la gestió de les talles veïnals, les captures i els empresonaments, les taules de venda pública, les expropiacions, la utilització de les mesures per part dels habitants de la vila, l'embargament de robes i armes, el comiat dels masovers insolvents i la senyoria damunt els veïns de la vila, entre d'altres. Aquesta carta va ser el resultat d'un arbi-

1. Aquest article s'ha escrit en el marc del projecte de recerca HUM 2005-04731.

tratge acordat després de tot un seguit de conflictes —que s'allargaven des de feia anys— entre l'abat del monestir i els representants de la vila que, entre altres coses, pretenien tenir representació pròpia en l'administració dels afers municipals.

Des de mitjan segle XIII s'havien produït diverses desavinences entre la vila i la seva senyoria, és a dir, el monestir benedictí de Sant Esteve, en un conflicte clarament feudal. En aquest context de malentesos, el rei Jaume I havia promès, l'any 1253, als habitants de la vila banyolina que els protegiria davant de qualsevol abús o arbitrarietat injusta que la senyoria pogués cometre en contra seu (Constans, 1987, p. 340). La vila de Banyoles ja destacava llavors per la seva activitat econòmica i com a centre tèxtil i, com remarca Víctor Hurtado, «els forts lligams feudals esdevenien moltes vegades incompatibles amb la pròspera activitat artesana i mercantil» (Hurtado, 2007, p. 74).

Tradicionalment, s'ha considerat que la sentència arbitral de 1303 és la carta fundacional del municipi de Banyoles. De fet, l'abat explicita que els habitants de la vila conformen una universitat i que des de llavors «podrien expressar la seva voluntat de forma unitària». Al principi del text, es reconeix que els veïns que representen els interessos de la vila són síndics o procuradors de la universitat i que actuen en nom seu. Per tot plegat, es pot concloure que «el laude de 1303 significa l'acta de naixement del municipi de Banyoles i del seu consell» (Turull i Bueno, 2003, p. 13).

Les diferències hagudes entre l'abat i el monestir benedictí de Sant Esteve i els habitants de la vila (controvèrsies produïdes inicialment i sobretot sobre l'elecció dels jurats i consellers) són similars i estan en la mateixa tònica que conflictes semblants entre altres senyories feudals i les viles sotmeses a la seva jurisdicció que perseguien la seva autonomia. Així les coses, «l'episodi de Banyoles d'abril de 1303 representa un autèntic paradigma del que succeïa en altres localitats del Principat sotmeses a jurisdiccions senyorials» (Turull i Bueno, 2003, p. 11). Sovint, el cas de Banyoles i la carta de 1303 s'han considerat un exemple de la lluita i la consecució de les llibertats dels municipis catalans.

Aquesta carta va posar fi, si més no temporalment, a totes les disputes que s'havien anat produint entre «les aspiracions de llibertat i seguretat per part d'una creixent petita burgesia artesanal i mercadera i la defensa d'uns drets seculars i d'uns interessos econòmics gens menyspreables per part del monestir» (Hurtado, 2007, p. 75), tot i que, com veurem, no trigarien gaire a tornar-se a produir. A més a més, el contingut de la Carta Municipal de 1303 va regular la vida municipal banyolina i l'administració municipal com a ens independent del monestir de Sant Esteve durant quatre-cents anys (Sabaté, 2000*b*, p. 365). Amb tot, i com diu Víctor Farías, «la qüestió municipal és a la carta de 1303 la qüestió més rellevant, però no l'única» (Farías, 2003, p. 7).

La meva intenció és fixar-me en aquesta sentència arbitral de 1303 —però només com a exemple— perquè també em sembla paradigmàtica pel que fa a les franqueses que ofereix als habitants de la vila, és a dir, a les qüestions relatives a la llibertat

de les persones que vivien en aquell moment i des de llavors a la vila de Banyoles. El capítol XVI de la carta del 1303 tracta sobre la «senyoria damunt els veïns de la vila». El seu contingut és molt clar: «Tot home que portés un any o més de residència amb casa oberta a la vila no podria escollir com a senyor seu cap altre veí de la vila, sinó que, a causa del dit veïnatge, quedaria sota el domini i la salvaguarda de l'abat i el monestir, sens privar per això els cavallers o els altres senyors del dret que tenien, per un altre títol diferent de l'esmentat domicili, sobre llurs homes propis». És a dir, que totes aquelles persones que residissin des de feia més d'un any allà no dependrien de cap altre senyor que no fos l'abat banyolí a menys que des d'abans ja en depenguessin.

El fet que des de l'anomenada *Carta de Banyoles* els habitants de la vila no poguessin tenir cap altre senyor que no fos l'abat llevat que ja en tinguessin un altre abans, era una situació ben habitual en aquell temps. El que fa el monestir de Banyoles és impedir que cap habitant de la vila depengui d'algun altre domini que no sigui el seu, però lògicament ha de respectar les situacions que es troba, és a dir, si alguns dels pobladors de la vila eren propis d'una altra senyoria, ho seguien essent tot i la seva residència actual. En el fons, això era el que la Constitució «En les terres o lochs» de 1283 (aquella que per molts historiadors va legalitzar l'exigència i el pagament de la redempció a Catalunya) preveia: que el rei no acceptés que en els seus dominis hi visquessin homes i dones de remença que fossin originaris de llocs on era costum redimir-se i dels que no s'haguessin redimit abans d'instal·lar-se en els nous (To, 2000*a*, p. 150-152). Amb aquesta llei, els estaments privilegiats pretenien —i van aconseguir— el compromís del rei per tal que els remences no poguessin beneficiar-se dels privilegis de les ciutats i viles reials ni tampoc, per extensió, de les d'altres ciutats i viles; així, cadascú a casa seva seria respectat pels altres. En el mateix sentit, el mateix Lluís To ha presentat diversos acords entre diverses senyories per tal que no acceptessin persones no lliures dins les seves viles o senyories (To, 2000*b*, p. 857-860).

Uns anys abans de la promulgació de la Carta Municipal, el 30 de setembre de l'any 1263, l'abat Guillem del monestir de Sant Esteve havia atorgat als habitants de Banyoles una sèrie de franqueses tot assenyalant, però, els límits del terme afranquit, i ratificant també les disposicions reials anteriors (Font i Rius, 1969, p. 455-459; Solé i Peláez, 1984; Constans, 1987, p. 361-365). Entre aquestes franqueses hi havia la de tres dels anomenats *mals usos* als quals estaven sotmesos els remences catalans: la cugúcia, la intestia i l'eixorquia. En la concessió s'especifica que es volia evitar que els banyolins marxessin a viure a altres llocs i al mateix temps s'indica que amb aquesta mesura es podria estimular l'arribada de nous pobladors: «quod si dicta villa a predictis servitutibus relevetur, plures homines in eandem se venient populare». A banda d'això, també es justifica l'afranquiment perquè les «servitutes sunt plurimum hodiose» i perquè, a més a més, es volia equiparar la situació dels banyolins a la dels habitants de la majoria de les viles reials del bisbat de Girona que ja eren exemptes dels mals usos.

En el document es deixa repetida constància que la decisió de la concessió de les franqueses s'ha pres entre l'abat i els monjos del monestir, «post longum et magnum inter nos diu et pluries habitum tractatum et deliberationem». Com a receptors de la concessió i en la transacció, hi apareixen cinc veïns de la vila banyolina que, pel que sembla, eren els que havien participat en les gestions prèvies a l'atorgament de les franqueses.

Ara bé, les franqueses s'atorguen a canvi del pagament de 6.700 sous de Barcelona. Cal pensar que els banyolins van treure partit de l'endeutament del monestir per aconseguir més parcel·les de llibertat a canvi de diners, tal com feien altres viles catalanes en aquell temps. Aquest detall és fonamental: el monestir estava molt endeutat i així es reconeix clarament en el document, en què s'afirma que el monestir té problemes econòmics, que deu molts préstecs amb els seus corresponents interessos i que per això concedeix franqueses a canvi d'una considerable suma de diners, que són lliurats directament a uns jueus. Tampoc no podem oblidar, com ja he dit, que ja feia molts anys, des de mitjan segle XIII, que els habitants de la vila s'anaven enfrontant amb els monjos per molt diversos motius, però lligats sobretot amb la dependència feudal dels primers envers els segons.

Per tant, des de l'any 1263, el monestir de Sant Esteve no podia exigir als banyolins el pagament dels mals usos de la intestia, l'eixorquia i la cugúcia. A més, Pere, com a primogènit i lloctinent del rei Jaume I, pocs anys després, el 7 de setembre de 1271, va concedir un privilegi a la vila i el monestir de Banyoles, en el qual confirmava totes les llibertats fins llavors concedides i aclaria quins eren els drets jurisdiccionals de la senyoria del monestir i també sobre quines propietats els podia exercir (Constans, 1987, p. 389).

Tanmateix i malgrat el contingut dels pactes precedents i de la Carta Municipal de 1303, els habitants de la vila de Banyoles i la universitat que els representava van tornar a enfrontar-se amb l'abat i el monestir des de la dècada de 1330 per qüestions relatives a la llibertat personal dels banyolins. El 14 de maig de 1332, per exemple, els jurats banyolins van queixar-se del comportament de l'abat Vallespirans, que els tractava com a homes propis i solius seus i per això els exigia que li prestessin homenatge de fidelitat. En la seva defensa, els jurats al·legaven que els banyolins eren lliures i que per això no havien de prestar els homenatges requerits per l'abat. A més, els representants dels habitants al·legaven que darrere d'aquesta exigència d'homenatges el que de veritat buscava l'abat era, tot i el contingut de la Carta Municipal de 1303 i de la venda de les franqueses de 1263, sotmetre'ls de nou als mals usos i tractar-los de nou com a serfs o persones adscrites i sotmeses a la servitud (Constans, 1989, p. 128-132).

L'any següent, el 18 de maig de 1333, el rei Alfons el Benigne va posicionar-se en favor de l'abat tot declarant que la universitat i els particulars de la vila de Banyoles eren homes propis de l'abat i del monestir com a domiciliats sota el seu alou i

que com a homes propis li havien de prestar l'homenatge en rigor *ore et manibus comendatum,* segons els costums de Barcelona i generals de Catalunya (Constans, 1989, p. 138-139). Sembla que aquest reconeixement per part del monarca de la subjecció dels habitants de Banyoles al monestir va provocar que aquells que van poder marxessin de Banyoles i es traslladessin a Girona, Besalú o a altres poblacions properes (Sabaté, 2000*b*, p. 370).

Jaume Vicens Vives utilitzava el cas banyolí per exemplificar els repetits intents de les senyories feudals de mantenir els seus interessos econòmics i, a més, ampliarlos «injustificadamente, por la confusión entre el homenaje personal y las servidumbres» que, a parer seu, era una de les vies utilitzades per tal d'evitar la redempció definitiva dels pagesos. Sustentava —com els banyolins de llavors— que darrere de l'exigència de la prestació de l'homenatge s'amagava la intenció de tornar-los a sotmetre a la servitud, amb tot el que això comportava. En la seva opinió, aquesta sospita es veia confirmada pel contingut del conveni que van pactar el monestir amb la vila i que va acabar amb aquest conflicte l'any 1335 (Vicens Vives, 1978, p. 33).

Aquesta nova concòrdia que va acabar amb aquelles «discòrdies i plets» es va convenir l'any 1335 i va ser acordada amb la intercessió, de nou, de la cort reial (Constans, 1989, p. 146-151). En aquesta, l'abat Ramon reconeix que molts homes de la vila, sobretot els més rics, havien marxat i havien canviat llur domicili, de manera que havien contribuït a despoblar Banyoles tot perjudicant el monestir perquè les rendes que percebia havien minvat. Així les coses, l'abat Ramon i els monjos del monestir, volent aconseguir que els que havien marxat tornessin i, a més, que si fos possible anessin a viure a Banyoles nous pobladors, van concordar i composar amigablement amb la universitat de la vila una concòrdia o transacció amb diversos capítols.

El seu contingut és molt clar. Des de llavors els habitants de Banyoles podrien marxar-ne ells mateixos o canviar lliurement de domicili. L'abat i el monestir asseguren, també, que els habitants de Banyoles no hauran de pagar ni la remença —tot i que fan constar que feia temps que no en cobraven cap—, ni la intestia, ni l'eixorquia ni la cugúcia —dels quals no diuen si fa temps que en cobren o no—, així com tampoc quèsties, toltes, forces, rapinyes ni cap servei forçat, i aquesta vegada no havien de compensar econòmicament el monestir pel seu enfranquiment. Això sí, quedaven exclosos d'aquesta exempció els habitants d'alguns masos i bordes de la vila de Banyoles. A partir del pacte de 1335, l'única exigència que podria fer el monestir a la vila és la d'una mula valorada en 27 lliures i 10 sous per cada nova elecció d'abat. Tanmateix, però, tots els habitants de Banyoles havien de prestar homenatge a l'abat i al monestir quan així fossin requerits. L'infant Pere va confirmar poc després el contingut de la transacció entre el monestir i la vila de Banyoles.

Així doncs, la no-subjecció als mals usos de la intestia, l'eixorquia, la cugúcia i la redempció de persones, així com la llibertat de moviment dels habitants de Banyoles, estava garantida —una vegada més, tot i que aquest cop sense haver de pagar una compensació econòmica— des de llavors i en endavant per aquesta concòrdia de 1335.

Remences a viles i ciutats

Semblantment, moltes de les cartes de franquesa, de població o privilegis concedides pels reis o diferents senyors a bona part de les viles catalanes medievals reconeixien la llibertat dels seus habitants i el dret a transportar el seu domicili lliurement, tal com feia la carta de Banyoles de 1335. La majoria garantia que les persones que hi habitessin veurien respectada la seva llibertat personal. Però què hem d'entendre per llibertat personal? Doncs, exactament això, que les persones que vivien en aquestes viles eren jurídicament lliures i que, en conseqüència, podien disposar lliurement de les seves persones i dels seus béns. Això implicava directament, tal com es desprèn de la documentació coetània, que no estaven sotmesos als anomenats ja llavors *mals usos* i, per tant, no els havien de pagar quan pertocava.

La legislació catalana anava pel mateix camí. Es tractava d'oferir exempcions i garanties de llibertat als pobladors de les viles o ciutats que, d'aquesta manera, es diferenciaven clarament dels habitants del camp i de les senyories feudals, en una clara dicotomia llibertat/servitud. Diferents lleis, disposicions, costums i, fins i tot, privilegis reials asseguraven que si qualsevol persona —també els jurídicament no lliures— aconseguia passar més d'un any i un dia en una ciutat o vila privilegiada, encara que aquesta no fos de domini reial, esdevindria immediatament lliure. És a dir, s'alliberaria del vincle servil que el lligava tant a una terra concreta com al senyor directe d'aquesta, sense la necessitat d'haver hagut de comprar prèviament la seva redempció. Ara bé, la lletra petita deia que com a ciutadà no podria ser reclamat pel senyor de la senyoria de la qual fos oriünd, llevat que li hagués prestat homenatge amb anterioritat al seu trasllat de domicili o que abans del termini establert hagués estat reclamat pel seu senyor. Aquest és el cas, per exemple, de les ciutats de Barcelona i de Girona (Lluch, 2005, p. 371-377).

Malgrat totes aquestes teories, la documentació mostra clarament que, a la pràctica, viure en una vila o ciutat sense deixar de ser remença de la senyoria feudal originària era ben possible. Així ho mostra, per exemple i pel que fa a la mateixa Banyoles, el cas d'un home anomenat Ramon Arnau que, tot i que vivia a Banyoles, era originari d'un mas remença de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona. L'any 1329, aquesta institució li va exigir que li prestés l'homenatge com a home propi que era perquè encara que ell vivia a Banyoles, on era paraire i clergue tonsurat, el seu pare, Ramon Arnau era rústec i amansat i home propi i soliu de l'Almoina; i així ho va ser durant tota la seva vida. Per això, va ser condemnat a reconèixer que ell també era propi de la mateixa institució que el seu pare (Lluch, 1999, p. 170-171).

D'exemples com aquest, n'hi ha moltíssims, fins i tot de reclamacions judicials de remences ben instal·lats des de feia més d'una generació a Barcelona, tot i que el senyor feudal coneixia amb prou exactitud el seu domicili actual. Un cas d'aquesta mena seria el presentat per Miquel Golobardes: l'any 1335, va morir un home que era originari del terme de Lluçà però que feia deu anys que havia abandonat el seu mas d'origen. Davant d'aquesta circumstància, el seu fill, que estava fent d'aprenent de sastre a Barcelona, va rebre la visita del procurador de la pabordia de Santa Maria de Lillet amb un notari i testimonis exigint-li que tornés a habitar el mas, deixat deu anys abans pel seu pare. No sembla que durant aquells deu anys la senyoria hagués requerit ni al pare ni al fill que tornessin al mas ni tampoc que li fos difícil localitzar-lo tot i el temps transcorregut (Golobardes, 1973, p. 178).

En qualsevol cas, i al meu entendre, una de les demostracions més clares que a les viles i ciutats medievals catalanes podia haver-hi i hi havia persones jurídicament no lliures és que una de les preguntes que es feien per tal d'aconseguir la carta de ciutadania qüestionava precisament aquesta possible pertinença a la servitud i sobre si, en cas de ser remença, s'havia estat requerit per la seva senyoria d'origen. El consell de la ciutat interrogava aquell que volia ser ciutadà i també veïns, coneguts i amics sobre diverses qüestions, com ara si l'aspirant tenia domicili o si tenia feina, per assegurar-se que reunia les condicions necessàries per obtenir la ciutadania. Així es desprèn, per exemple, del cas exhumat per Teresa Vinyoles de Gabriel Covaner, que havia estat home propi de la pabordia de Lloret. L'any 1414, en demanar la ciutadania a Barcelona, el consell de la ciutat va interrogar diverses persones sobre la seva idoneïtat. A la pregunta de si era home de remença, una dels testimonis respon que no ho sap però que creu que deu estar redimit i ja no ho era perquè, si no fos així, el paborde de Lloret l'hauria reclamat; d'altres es limiten a dir que no ho saben i una darrera interrogada és més explícita i respon que s'havia redimit i que havia sentit diverses vegades al mateix Gabriel Covaner que era lliure i «que no ha senyor del món, sinó Déu e lo senyor rey». A més, en el document que recull la informació es consigna que el paborde del castell de Lloret havia firmat la definició a canvi de 44 sous (Vinyoles, 1996, p. 32-35).

Un altre d'aquests interrogatoris fets pels consellers barcelonins ens mostra que, en certa manera, sí que es podia fugir de la senyoria d'origen. L'any 1409, Salvador Ros, un paleta originari de Pineda, va demanar ser ciutadà de Barcelona. La seva situació d'ençà de la seva arribada a la ciutat havia millorat molt, si més no així ho mostra el fet que estava promès amb la filla del mestre d'obres que li havia ensenyat l'ofici. Sembla que era una persona afable i oberta perquè tots els informants que responen les preguntes dels consellers en parlen bé. A la pregunta de «si sap o ha hoyt dir que sia lo dit Salvador hom de remença», alguns testimonis responen que han sentit a dir que ho «era d'en Vilanova, senyor de la casa de Pineda», però, com diu Teresa Vinyoles, aquest detall «sembla no importar massa ni a aquest ni als veïns».

Un dels testimonis va més enllà i explica que ha sentit a dir que Salvador Ros havia anat a Pineda a un casament i que el seu senyor el va voler arrestar, però que ell en va poder marxar. A més, aquest i altres testimonis aclareixen que no saben si el seu senyor l'havia requerit mai abans, cosa que fa pensar a Vinyoles que, en cas que hagués estat així, «els consellers haurien tingut problemes per donar-li la ciutadania» (Vinyoles, 1983, p. 106). Ara bé, el que no sabem és com es va resoldre aquesta demanda, tot i que se'm fa difícil creure que els consellers, sabent com sabien que l'aspirant a ciutadà era de remença i sabent fins i tot de quina senyoria n'era, l'hi donessin sense més, entre altres raons perquè devien voler evitar tenir problemes amb la senyoria d'origen. Em sembla més plausible creure que a Salvador Ros li hauria sortit més fàcil redimir-se i recomençar així la nova vida a ciutat.

Per altra banda, i tot i que sovint se segueix afirmant el contrari, no hi ha dubte que a les viles i ciutats que pertanyien al domini reial, els mals usos seguien essent-hi ben presents. De fet, en paraules de Gaspar Feliu, «els comtes i els comtes-reis exigien els mals usos com un senyor feudal més» (Feliu, 2001, p. 225). Com deia Maria Teresa Ferrer Mallol ja fa molts anys, «les servituds persisteixen en els masos del domini reial durant el regnat de Martí l'Humà (i també abans)» (Ferrer i Mallol, 1970-1971). Xavier Soldevila, en les seves recerques sobre Torroella de Montgrí, ha exhumat diversos exemples continguts als registres notarials d'aquesta vila reial que consignen enfranquiments de remences concedits pel rei o pels seus representants en nom seu (Soldevila, 1999, p. 92-123). En aquest sentit, cal afegir que, com diu Lluís To, els reis no tenien una política gaire diferent de la dels altres senyors feudals catalans i acceptaven de bon grat els diners provinents de les redempcions dels seus homes. Tot i que, com segueix assenyalant, l'actitud de la monarquia davant les redempcions s'hauria de matisar tenint en compte que els reis eren, sobretot, senyors de ciutats (To, 2000*b*, p. 852-853).

Tot plegat fa que no puguem mantenir l'afirmació que totes les persones que vivien a les viles i ciutats medievals catalanes eren lliures mentre que moltes de les que vivien al camp no ho eren. Tanmateix, com afirma Mireille Mousnier referint-se al Llenguadoc, «à ville comme les villages n'ont pas rendu libres ceux qui portaient les lourdes chaînes de la servitude, mais ils ont protégé leurs serfs et cette protection même ont permis progressivement d'échapper à leur dépendance initiale» (Mousnier, 2000, p. 939).

Els mals usos

A la Catalunya medieval allò que a primer cop d'ull diferenciava més les persones lliures de les que no ho eren era que les darreres estaven sotmeses als mals usos. Precisament això és el que distingia els lliures dels serfs perquè, com diu Paul Freedman, «a la baixa edat mitjana, els mals usos arribaren a tenir la força suficient

per implicar un estatus servil tant als ulls del pagès com del senyor» (Freedman, 1993, p. 128). Per això, els remences, que eren els que hi estaven sotmesos, van focalitzar bona part de les seves reclamacions davant llurs senyors feudals en l'abolició i desaparició d'aquests mals usos. Així ho fan constar, per exemple, en el Projecte de Concòrdia de l'any 1462, quan demanen als senyors que deixin d'aplicar-los perquè «a ells molt pocha utilitat e es gran suiugatio als dits pagesos e a ells molt odios».

Els mals usos eren, com el seu mateix nom indica, uns abusos o mals costums que els senyors feudals havien anat imposant i exigint a les persones sotmeses a la servitud, i que a Catalunya rebien el nom de *remences*. En general, els historiadors estem d'acord —perquè així ho creien també aquells que hi estaven sotmesos, tal com demostren tant la Concòrdia de 1462 com la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486— que per mals usos s'entenien sis exigències diferents. Ara bé, els remences també havien de satisfer tota una altra sèrie de reconeixements i pagaments a les senyories a les quals estaven lligats, com ara la flassada del cap de casa, el didatge dels fills del senyor, el pa de cans, els polls d'astor, alguns dels quals ens és difícil assegurar amb rotunditat a què equivalien o si de veritat totes les senyories feudals els exigien o no. Vegem, tot seguit i per separat, quins eren els sis mals usos que s'exigien als remences catalans.

La firma d'espoli o d'esponsalici forçada obligava el titular del mas a assegurar sobre el mas i/o terres i béns del seu senyor directe com a mínim la meitat del dot que rebia el seu cònjuge en casar-se, si aquest no era remença de la mateixa senyoria. Així doncs, el pagès garantia amb les seves propietats el dot rebut d'una persona pròpia d'una altra senyoria feudal. Per aquesta garantia o assegurança el senyor rebia un pagament com a lluïsme, el qual, segons els *Costums de Girona*, equivalia a 2 sous per cada lliura del valor de la quantitat assegurada.

La redempció de persones o remença pròpiament dita consistia en la compra de la pròpia llibertat per tal de poder abandonar el domini d'origen renunciant —això sí i sobretot perquè d'això es tractava— a tots els drets que poguessin tenir sobre les seves terres. S'alliberaven tant de la terra o mas com del seu senyor, de manera que, un cop havien pagat la remença, ja no podien tornar a habitar ni a treballar la terra de la qual s'acabaven de deslliurar. Segons els *Costums de Girona*, la llibertat de les noies que es volien casar (anomenades *verges*) costava 2 sous i 8 diners, mentre que la de la resta de dones (vídues, pubilles, etc.) i la dels homes també equivalia, com en els casos anteriors, a la tercera part dels seus béns mobles.

La intestia i l'eixorquia sancionaven, de fet, els hereus del remença mort. L'eixorquia permetia que el senyor es quedés amb una tercera part dels béns mobles del pagès que moria sense fills hàbils per heretar-los i, per tant, moria eixorc. Al seu torn, la intestia gravava la mort del pagès que moria sense haver deixat testament per escrit, per la qual cosa també s'havia de pagar una tercera part dels béns

mobles del difunt. S'aplicava a tots els remences, tant si eren els tinents del mas com si no ho eren i tant si eren homes com dones.

L'àrsia era el mal ús que castigava el pagès a qui, per negligència o per descuit, se li haguessin cremat part o la totalitat de les seves terres i mas. Per aquesta crema, que perjudicava els interessos o ingressos de la senyoria, el pagès li havia de pagar l'equivalent a una tercera part dels seus béns mobles. Ara bé, val a dir que, pràcticament, no trobem mai l'àrsia documentada com a exigència a la pràctica, sinó només com un dels mals usos que es podien cobrar. Fa gairebé un segle Piskorski va publicar un document de l'any 1380 segons el qual Guillem Ponç, representant de l'abat i del monestir de Sant Miquel de Cuixà, havia presentat una demanda contra un vassall perquè un incendi havia destruït diverses construccions del seu mas. El monestir li reclamava el pagament d'una tercera part dels seus béns mobles com a pagament de l'àrsia que li pertocava, però el pagès va al·legar que tant ell com la resta d'habitants de la seva vila eren exempts de l'exigència de l'àrsia i el jutge va acabar donant la raó al demandat (Piskorski, 1929, p. 30-31).

Finalment, la cugúcia castigava la dona del remença que hagués comès adulteri sempre que aquest es pogués demostrar; però diferenciava la participació, o no, del marit en l'assumpte, i en funció d'aquesta participació es pagava el rescabalament econòmic a la senyoria i al marit. Com en el cas de l'àrsia, tampoc no trobem documentades prestacions a la pràctica d'aquest mal ús. J. Serra Vilaró va publicar fa molts anys el cas de Ramon Bralda, casat i veí de la parròquia de Gomsèn. L'any 1374, el senyor de Gomsèn li va exigir el pagament de 60 sous pel dret de cugúcia perquè l'acusava d'haver tingut un fill amb una dona casada. El cas va arribar davant del jutge de Mataplana perquè Bralda al·legava que no estava obligat de pagar la cugúcia per tal com tots els pobladors del seu poble eren lliures, francs i immunes de pagar cugúcia i altres servituds, tal com els ho havia atorgat l'any 1278 la senyora Blanca d'Urg. El jutge, coneixent el contingut de la carta de franqueses i havent escoltat els jurats que van assegurar que mai no s'havia aplicat una cugúcia a cap poblador, va absoldre el demandat del pagament dels 60 sous (Serra, 1947, p. 350-351).

Al seu torn, J. Soler i Jiménez ha aportat dues altres referències a l'exigència del pagament de la cugúcia a la Pobla de Santa Pau. L'any 1308 el procurador del baró de Santa Pau va demanar la tercera part dels seus béns a un dels seus habitants a qui acusava d'haver comès adulteri amb una veïna de la parròquia de Sant Esteve de Llémena, tot afirmant que el costum del castell de Finestres castigava l'adulteri d'aquesta manera. L'any 1313, el baró va tornar a exigir una compensació per cugúcia a un sastre que havia abandonat casa seva i la seva dona i havia tingut un fill amb una altra. Aquest sastre va intentar evitar el pagament afirmant que era franc, però el baró no ho va acceptar perquè no feia residència efectiva a la Pobla de Santa Pau (Soler, 2008, p. 61-62).

Ara bé, cal recordar que, segons els reculls de costums i els juristes, la cugúcia penalitza l'adulteri de les dones casades i que llurs marits tenien dret a rebre també una compensació econòmica en funció de la seva participació en l'afer. Per contra, els exemples anteriors s'exigeixen a homes adúlters, de manera que potser seria més apropiat pensar que responen a un càstig senyorial davant un comportament considerat no adequat i a la possibilitat de treure'n un profit econòmic, i no pas a una aplicació d'aquest mal ús, tot i que ho volguessin justificar així.

Darrerament, Xavier Puigvert ha localitzat l'exigència d'un pagament de cugúcia —ara sí— a una dona acusada d'adúltera. L'1 de desembre de 1397, Francesc de Vilar, procurador en el comtat d'Osona i el vescomtat de Bas en nom de Bernat IV de Cabrera, va rebre d'Elisenda, esposa de Ramon de Roanell, de la parròquia de Joanetes, 3 florins d'or de l'Aragó. Ella havia estat trobada «culpable de mantenir relacions sexuals amb Jaume de Coma-Rabera —segurament un veí, atès que residia a la mateixa parròquia—, les quals s'havien posat de manifest amb la concepció d'un fill i una filla, amb força probabilitat una bessonada si prenem al peu de la lletra el singular que s'utilitza en la descripció i que indica una sola transgressió». El mateix X. Puigvert recalca que és l'únic cas que es coneix d'aplicació de cugúcia al vescomtat de Bas i a les senyories veïnes. Afegeix que «aquest cas de càstig de la cugúcia sembla que té molt a veure amb la trajectòria personal del procurador de Bas que protagonitza el fet». Aquest procurador era un membre de l'Església que «va mostrar un zel especial contra aquelles conductes que devia considerar pecaminoses, des de la perspectiva moral, i lesives als interessos senyorials, des del punt de vista econòmic» (Puigvert, 2008 i en premsa).

Amb tot, i malgrat els casos suara ressenyats, el cert és que l'àrsia i la cugúcia ni tan sols són reconeguts a la major part dels homenatges que prestaven els remences a llurs senyories feudals. En aquests reconeixements de domini o homenatges —o homenatges de boca i mans, els quals, de totes totes, volien evitar els habitants de Banyoles des de 1330—, la persona que els prestava reconeixia la seva adscripció a la senyoria que el rebia, és a dir, s'entrava o es confirmava així la pertinença a la servitud.

Al meu entendre, la intenció dels homenatges servils és clara i indubtable: deixar constància del lligam del remença al mas o a la terra (lligam recent o d'origen, especificant-ne el motiu o no) i, per tant, al titular de la terra i de la senyoria. El prestador es compromet, a més, que el lligam es perpetuï en els fills nascuts i en els que poden néixer des de llavors. A la gran majoria d'aquests actes, el serf renuncia específicament a la possibilitat de marxar del mas (si hi vivia en aquell moment) i/o d'anar a viure i instal·lar-se a cap vila, ni a cap castell, ni a cap altre lloc privilegiat. És a dir, renuncia a beneficiar-se de les exempcions que podien oferir-li les ciutats, castells i altres llocs amb privilegis. Després de la prestació de l'homenatge, l'home o dona eren considerats i tractats com a remences i, per tant, com a serfs o persones

jurídicament no lliures, i com a tals havien de pagar els mals usos quan pertoqués, tot i que aquests no solen aparèixer en els documents. Així les coses, s'entén perfectament que els habitants de Banyoles des de 1330 volguessin evitar els homenatges que els exigia l'abat del monestir i que pledegessin amb ell per aquest motiu, perquè, com deia Vicens, no era difícil imaginar que l'abat els acabaria tornant a exigir els mals usos quan ho cregués convenient.

Els mals usos cobrats per una senyoria rural

Vegem ara què passa en un senyoria feudal concreta, és a dir, com es tradueixen aquestes definicions teòriques dels mals usos en aplicacions pràctiques en un mateix domini senyorial. Em centraré en el cas de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona, que és, sense cap mena de dubte, representativa del que succeïa a la diòcesi gironina. Els pabordes d'aquesta institució benèfica portaven uns llibres de comptes en els quals inscrivien totes les despeses i tots els ingressos; entre aquests, hi ha consignats els pagaments pels mals usos que exigien a la majoritària població remença del domini. L'Almoina va rebre, entre els anys 1300 i 1457, 1.258 dels homenatges o reconeixements, és a dir, que en aquests 150 anys més de 1.200 persones van reconèixer ser pròpies de l'Almoina i indirectament van reconèixer estar sotmeses als mals usos.

L'Almoina va cobrar 424 vegades en concepte de firma d'espoli forçada entre els anys 1331 i 1452. Però cal dir que, en contra del que afirmaven les disposicions legals i els *Costums*, no els van pagar només els seus homes propis, sinó també alguns altres que, sense cap mena de dubte, estaven adscrits en altres senyories però que tenien alguna possessió per l'Almoina de Girona. Entre 1331 i 1458, la mateixa institució va concedir la llibertat a 557 persones, persones que, en voler abandonar el domini d'origen voluntàriament, van haver de redimir-se abans de la seva senyoria. El nombre d'aquestes sortides volgudes contrasta amb el cobrament per part de l'Almoina, entre aquestes mateixes dates, de només 105 intesties i eixorquies: fins a l'any 1445 va ingressar diners en concepte de 23 intesties, fins al 1458 per 68 eixorquies i, fins al 1406, per 14 intesties i/o eixorquies.

Crec que val la pena subratllar que, malgrat la variada riquesa del contingut dels llibres de comptes dels pabordes de l'Almoina de Girona, no hi ha cap testimoni del cobrament de l'àrsia ni de la cugúcia, i que tampoc no surten esmentades a la gran majoria d'homenatges servils que va rebre. En conseqüència, sembla que l'aplicació d'ambdós mals usos tampoc no era habitual a l'Almoina, i això —sumat a la manca de casos exhumats fins ara de diversos dominis i territoris— em fa pensar que aquesta conclusió és ampliable, ara com ara, a la resta de senyories amb població remença.

Així doncs, l'exemple del domini rural de l'Almoina ens mostra que, durant els segles XIV i XV, el mal ús més exigit, i amb diferència, va ser la redempció de persones (557 casos). Tot darrere, figuren els cobraments en concepte de firma d'espoli

forçada (424 casos) i, a molta distància, hi ha els pagaments deguts per intestia i/o eixorquia (105 casos, però cal dir que 22 estan consignats al manual de comptes de 1348-1349, immediatament posterior a l'arribada de la pesta negra a terres gironines). Pot sobtar la poca presència d'aquests dos mals usos, sobretot si tenim present que gravaven la mort. Tot i que no tenim índexs de mortalitat de l'època medieval, no sembla haver-hi cap mena de dubte que serien bastant elevats i especialment massius i inesperats en conjuntures difícils com ho van ser alguns períodes dels segles XIV i XV. A banda d'això, és fàcil pensar que, si més no en teoria, la intestia era fàcilment evitable: bastava a deixar un testament per escrit en què es designés el nou hereu i la resta de disposicions volgudes. Tenint aquestes reflexions presents, les dades anteriors encara són més significatives. Durant els segles XIV i XV, l'Almoina de Girona va cobrar moltes redempcions, algunes firmes d'espoli, molt poques intesties i eixorquies i cap ni una àrsia ni cugúcia (Lluch, 2005).

Les cartes de franquesa i els mals usos

L'any 1969 el professor Font i Rius va publicar més de 400 de les cartes de població i franquícia rebudes per diverses viles i ciutats del principat de Catalunya des del segle IX fins al XV (Font i Rius, 1969 i 1983). Aquestes cartes contenen els privilegis que els senyors atorgaven a les comunitats, sobretot urbanes, per tal d'impulsar, estimular, afavorir i/o estabilitzar el seu poblament. Entre els privilegis i exempcions concedits, n'hi havia de tota mena: exempció de peatges, d'impostos de trànsit i de lleudes, d'host i cavalcada, de quèsties, toltes, forces, llibertat per construir cases i conrear terres, per poder celebrar mercats o fires, que hi passessin camins; així mateix, algunes d'aquestes cartes eximien d'alguns mals usos i concedien llibertat de moviment, entre d'altres. En aquest context, les franqueses, en termes jurídics, implicaven que els seus receptors eren lliures, immunes i francs de certes servituds i certs usos. Normalment, els senyors expliquen als documents el motiu que els porta a oferir determinades franqueses: millorar la vila, fer una gràcia especial als seus habitants, atraure més pobladors, fer la vila i la vida més atractiva, etc.

Així, per exemple, quan el 15 d'octubre de 1248, l'abat Pere del monestir de Sant Pere de Camprodon va concedir als habitants d'aquesta vila tota una sèrie de privilegis i exempcions, ho va justificar assegurant que pretenia posar fi i contenir la deserció dels habitants que eren vassalls seus cap a la vila que el rei havia fundat feia poc a Miralles (la Ral). Amb aquest objectiu tan clar els concedeix diverses franqueses i, entre elles, els eximeix del pagament d'intestia, de cugúcia, d'eixorquia, de les firmes d'espoli forçades i de la redempció de persones. Tot i aquesta carta d'exempció, la marxa d'habitants es va mantenir i per això l'abat va reclamar formalment al rei al·legant que la predita fundació afectava negativament els drets del monestir (Font i Rius, 1983, p. 138). Un cas similar hem vist amb la venda de llibertats feta per l'abat de Sant Esteve de Banyoles el 1263, en què també s'especifica que es

pretén evitar que els banyolins anessin a viure a altres llocs reials i/o privilegiats. Val a dir que, pel mateix preu, s'intentava estimular l'arribada de nous pobladors.

D'altres vegades, els senyors reconeixen que volen millorar o fer més fàcil la vida dels seus vassalls. Quan Jaume el Conqueridor concedeix una carta de franqueses a la vila de Terrassa, el 19 de desembre de 1228, aclareix que ho fa amb la intenció expressa d'alleujar el pes dels deures i l'opressió sobre els seus habitants. Poc després, el 20 de març de 1235, el mateix rei Jaume va atorgar una carta de franqueses als veïns presents i futurs d'Igualada, tot explicant que era conscient de les pobreses i misèries que fins llavors havien patit i, a més, que volia estimular el creixement de la població. Com explica Font i Rius, molts dels senyors de les viles i ciutats de la Catalunya Vella es veien impel·lits a atorgar franqueses per tal de millorar el poblament, amb el no dissimulat objectiu d'evitar una temuda despoblació davant del creixent moviment d'alliberament dels arrelats mals usos en l'àmbit de la Catalunya septentrional o de les viles properes geogràficament i de fundació reial (Font i Rius, 1983, p. 227, 412).

Els mals usos apareixen en moltes de les cartes de població i franquícia rebudes per diferents viles i ciutats catalanes. Sovint els senyors que els eximeixen es justifiquen tot assegurant que els troben injustos, odiosos, ominosos o, sobretot, perjudicials per a llurs interessos mateixos. Aquest és el cas, per exemple, de la carta atorgada, el 6 de gener de 1336, als habitants de la vila d'Amer per l'abat del monestir de Santa Maria, amb el consens del monestir i els monjos. Tot i que aquesta concessió va ser feta com a resultat d'una concòrdia després d'un arbitratge entre el monestir i la universitat de la vila i aquest detall pot fer pensar que hi havia hagut una demanda inicial dels veïns (Font i Rius, 1983, p. 515). A la carta es deixa clar que la llibertat personal afavoreix el poblament de la vila i que la servitud dels seus habitants no fa més que provocar el seu despoblament i dificultar, a més, que hi vagin nous pobladors a viure. Per aquestes raons, els habitants d'Amer estaran exempts, des de llavors, de l'exigència d'intesties, eixorquies i de la redempció personal.

La carta atorgada el 24 d'octubre de 1450 per Galceran de Pinós, senyor de Pinós i Mataplana, per tal d'augmentar el poblament de la vila de Gironella, és molt més clara i explícita en aquest sentit. Els habitants de Gironella eren, fins llavors, «homines proprios, solidos, quitios, amansatos, bordatos et affocatos ac de redemptione personarum». Entre les franqueses que van rebre —tot i que a canvi havien de lliurar al senyor un plat d'argent— se'ls va eximir perpètuament de l'exigència dels sis mals usos als quals estaven sotmesos els remences catalans, a més d'«omnium et singulorum aliorum malorum usium que dici vel nominari possunt». El senyor de Pinós explica que els seus vassalls així li ho havien demanat humilment i afegia, a més, que ho feia perquè considerava que les súpliques eren molt justes per tal com «ipsi mali usi sint multum odiosi». Ara bé, l'exempció dels mals usos només afectava els habitants de la vila i el castell de Gironella, i en quedaven exclosos els homes

propis i solius que el mateix senyor tenia en altres llocs dels seus dominis (cal pensar que no li devien semblar tan odiosos, llavors!). Val a dir, que aquesta és l'única carta de les publicades per Font i Rius en què s'eximeixen la totalitat dels mals usos als quals estaven sotmesos els remences, és a dir, els sis que va anul·lar la Sentència Arbitral de Guadalupe, no gaire més tard.

Només poc més de 60 de les 400 cartes publicades per Josep Maria Font i Rius eximeixen d'algun dels mals usos, entre altres exempcions; alguna, com ara la concedida entre 1131 i 1162 per Ramon Berenguer IV als habitants de Barcelona, eximia dels mals usos, però sense especificar si tots o només alguns. La gran majoria alliberaven els receptors del pagament d'intesties, eixorquies i cugúcies: en concret 22, la immensa majoria del segle XIII. Entre els atorgants hi ha tota mena de senyors: el comte d'Urgell, l'any 1113, va eximir d'aquests tres mals usos als habitants d'Agramunt, i un altre comte d'Urgell va fer el mateix amb els habitants d'Àger el 1228; el 1208, la senyora de Martorell, a canvi de la compensació de 1.200 diners, va alliberar els habitants de la vila dels mateixos mals usos. Al seu torn, el rei Jaume el Conqueridor va atorgar les mateixes exempcions a diverses viles i ciutats: Terrassa, el 1228; Igualada, el 1235; Puigcerdà, Bellver de Cerdanya i Vilafranca de Conflent, el 1243; Sant Martí Sesgueioles, el 1245, i Figueres, el 1267. El mateix van fer l'abat de Poblet, el 1225 a Juncosa i el 1231, a Verdú (a canvi del pagament anual de 120 masmudines censuals de bon or) o l'abat de Banyoles, el 1263, com ja hem vist.

Per altra banda, 4 cartes més eximeixen també d'intesties, eixorquies i de cugúcies, però sobre aquest darrer mal ús estipulen que, en lloc d'un pagament econòmic, els adúlters hauran de rebre un càstig, semblantment a com s'havia establert en la carta de població de Lleida, l'any 1150: aquests són els casos de Sarreal (1180), Vilagrassa (1185), Cotlliure (1207) i Balaguer (1211). A Sant Joan de les Abadesses, l'abat del monestir del mateix lloc els va eximir, l'any 1243, d'intesties, eixorquies i de cugúcies i, a més, els va reconèixer que podien casar les filles on volguessin sense haver de menester la seva llicència.

Altres cartes de població o franquesa perdonen amb condicions les intesties i les eixorquies perquè regulen com s'han de repartir els béns dels difunts en aquestes circumstàncies; així succeeix, per exemple, a Sant Feliu de Guíxols, el 1181, o a Sant Llorenç de Salanca, el 1213. La carta de Balaguer de 1174 eximeix d'eixorquia i estableix que hi haurà càstig per als adúlters i també com s'hauran de repartir els béns dels intestats. L'abat de Ripoll va donar franqueses als habitants de Tossa de Mar, el 1187, sobre la cugúcia, tot i que en preveia un càstig, i la intestia. La carta rebuda pels habitants de Berga abans de 1256 enfranquia els habitants que hi residissin des de feia més d'un any de l'eixorquia i de la intestia. Cas especial, també, el constitueix la carta rebuda pels habitants de Vilanova de la Barca, el 1212, concedida pel preceptor de Gardeny i Corbins i procurador de Corbins. Se'ls eximeix dels tres mals usos de la intestia, l'eixorquia i la cugúcia, però s'estipula el repartiment

dels béns dels difunts intestats i/o eixorcs i s'estableix que hi haurà càstig per als adúlters. Els habitants de Verdú van rebre una carta de franqueses de Berenguera de Cervera, el 18 de setembre de 1184, en la qual se'ls eximia de l'eixorquia i se'ls permetia disposar lliurement de llurs béns amb la condició que fortifiquessin la vila i traslladessin llurs domicilis al voltant del castell.

En diverses concessions de franqueses, els senyors eximien d'altres mals usos, tot i que, com ja he dit, només a Gironella, el 1450, es van condonar els sis. De fet, això fou quan els conflictes entre els remences i els senyors feudals ja havien començat en diversos llocs, a banda que set anys més tard hi ha les darreres exigències per prestacions de mals usos (Lluch, 2005, p. 389-408). El rei Jaume el Conqueridor va concedir als habitants de Caldes i Llagostera, l'any 1241, l'exempció de la cugúcia, l'eixorquia i la redempció de persones (Mallorquí, 2007, p. 501). La carta atorgada pel batlle de Pere el Cerimoniós a la vila de Palamós el 1279 eximia llurs pobladors d'intestia, eixorquia, cugúcia, firma d'espoli i de redempció de persones, però no d'àrsia. El mateix passa a Camprodon el 1248, com ja hem vist. El 1297, Ramon d'Urg, senyor de Mataplana, va concedir als habitants de la Pobla de Lillet l'exempció d'intestia, eixorquia, cugúcia, àrsia i de redempció de persones, però no de la firma d'espoli. Per contra, els habitants de Torroella de Montgrí, el 1237, van aconseguir no haver de pagar per l'obligació del dot, però només això. Semblantment, els vescomtes de Cabrera van eximir els habitants de Blanes del pagament de la cugúcia, l'any 1260; per contra, el 1327, alliberaven els habitants de Calella del pagament de la intestia, l'eixorquia, la cugúcia i la redempció (Mallorquí, 2007, p. 501).

El 1144, els habitants de les parròquies de Sant Pere d'Osor, Santa Creu d'Horta i Sant Daniel de Maifrè van compensar el comte Ramon Berenguer IV per quedar eximits de cugúcies i per poder pagar, des de llavors, 2 sous per la redempció de les donzelles. Des de 1267, els habitants de Cervelló tampoc no havien de pagar ni la intestia ni l'eixorquia ni la cugúcia, així com tampoc la redempció personal. I el mateix va concedir el mestre templer d'Aragó i Catalunya als habitants de Puig-reig, el 1281. El senyor de Santa Pau va eximir els habitants de la Cellera, l'any 1300, de la intestia, l'eixorquia i la cugúcia, i va establir que els homes pagarien 20 sous per la seva llibertat i les dones vídues, 10 (Soler, 2008). Al seu torn, el comte de Foix i vescomte de Castellbò va concedir a la vila d'Organyà, pels volts de 1233, l'alliberament de la intestia, l'eixorquia i la cugúcia i, a més, la redempció de persones «que se'n puxen anar poblar en altra terra». El 1373, el senyor del castell de Palafolls va perdonar els pobladors de Vilanova de Palafolls del pagament de l'eixorquia i la intestia, i va establir que cap dona hauria de pagar més de 2 sous i 8 diners per la seva llibertat i cap home més de 10 sous. La redempció personal també és perdonada als habitants de Bagà des de l'any 1234, a més del fet que es regula el repartiment dels béns dels intestats.

Per concloure

Recapitulem. La gran majoria d'aquestes cartes publicades per Font i Rius i atorgades tant pels mateixos reis, com per comtes, senyors laics o membres de l'Església, ofereixen als seus habitants l'exempció de la intestia, l'eixorquia i/o la cugúcia. De fet, Font i Rius es refereix en diverses ocasions a l'alliberament d'aquestes tres exigències com «los más característicos», «los tres más típicos», «los tres malos usos más habituales» o «los tres clásicos malos usos», i reconeix que són els que, indiscutiblement, apareixen més sovint a les franqueses. En menys casos, consten la redempció personal, més aviat se sol establir el preu que hauran de pagar aquells que vulguin abandonar la vila. Pel que fa a l'àrsia, només és enfranquida en cinc de les cartes publicades per Font i Rius i en les mateixes ocasions apareix la firma d'espoli o l'obligació de dot. En general, les exempcions dels mals usos són totals o amb determinades condicions ben regulades i especificades. Amb tot, les cartes solen assenyalar que els habitants de les viles que els reben seran homes francs i lliures des del moment de la concessió.

Així doncs, la majoria de franqueses concedides a diferents viles catalanes alliberen llurs habitants de cugúcia, d'intestia i d'eixorquia. Recordem en aquest punt que l'Almoina del Pa de la Seu de Girona no va aplicar mai la cugúcia i que els cobraments per intesties i eixorquies són molt més inferiors que els dels altres dos mals usos aplicats per la institució, quan la conjuntura demogràfica, amb pestes, sequeres i fams, podia indicar exactament el contrari, és a dir, que fossin els més exigits i cobrats. Aquesta constatació, si més no, ens ha de resultar curiosa, tot i que no podem oblidar que l'únic estudi sistemàtic dels mals usos exigits a la pràctica és sobre una senyoria rural amb població pagesa que vivia en masos i que aquestes cartes afectaven població urbana que vivia en viles i ciutats. Ara bé, també hem de tenir ben present que precisament la cugúcia, la intestia i l'eixorquia apareixen consignades en els Usatges de Barcelona, en què s'assegura que tots els vassalls i, per tant, també els membres de la noblesa, els habitants de les viles i ciutats i els remences, en les mateixes determinades circumstàncies, els havien de pagar.

La conclusió que podem extreure és que les franqueses i privilegis, precisament, eximien aquells mals usos que, o bé no s'aplicaven mai sobre els remences catalans o bé s'aplicaven menys que la resta. Si això fos així, potser, amb la prudència més ferma, hauríem de deixar de considerar-les com una gran concessió pel que fa a la llibertat jurídica dels que les rebien, com una generosa concessió dels senyors als habitants de les viles o ciutats a les quals les atorgaven perquè els estaven perdonant uns pagaments que, o no es produïen mai, o es produïen molt de tant en tant. De manera que els senyors, de fet, només renunciaven a uns quants pocs ingressos extraordinaris i, per contra, guanyaven fama de magnànims i generosos que, posats a atraure pobladors, com sovint fan constar, no els faria cap mena de nosa, ans al contrari. Tot i que tampoc no podem oblidar que els mals usos representen només

una part d'allò que les cartes ofereixen als pobladors i que moltes d'elles aclareixen que els habitants seran considerats lliures.

Els mals usos poden ser vistos des de diferents angles. Una de les seves finalitats, al meu entendre, era permetre que els propietaris directes poguessin controlar millor les seves possessions i, a més, en poguessin treure un ingrés extraordinari, que sempre anava bé. Si ho mirem així, els mals usos que les ciutats no exigeixen són aquells que menys afecten el control indirecte tant de la terra com dels seus propietaris. A una vila o ciutat, no seria lògic exigir el pagament d'una àrsia (sembla molt difícil no impedir que es cremin les terres del mas si no s'hi viu perquè no se n'és el seu actual titular) i, si no s'és el titular de les terres, tampoc sembla possible exigir un pagament per firma d'espoli forçada, per exemple. Potser fins i tot es podria arribar a pensar que a les viles i ciutats medievals catalanes s'eximien els mals usos perquè no tindrien cap més utilitat que la d'oferir guanys econòmics i diferenciar jurídicament els seus habitants i, amb l'exempció, l'atorgant del privilegi o carta podia preferir perdre una mica per guanyar molt. Perquè: quin domini útil de quines terres cal controlar amb els mals usos eximits?

Tanmateix, jo crec que no només hem de mirar els mals usos com un instrument d'extracció econòmica i de control de la terra i dels censos que aquesta produeix o com un instrument per controlar el medi de producció, així com la força productiva, sinó que tenen també una important càrrega simbòlica que no es pot obviar ni menystenir. Com diu Flocel Sabaté, «els mals usos, plenament imposats en el segle XIII, defineixen un domini més social que no pas econòmic» (Sabaté, 2000*a*, p. 305) o, com deia Freedman, «a la baixa edat mitjana, els mals usos arribaren a tenir la força suficient per implicar un estatus servil tant als ulls del pagès com del senyor». Així les coses, el sol fet de poder estar exempt de tots o d'alguns dels mals usos demostra la llibertat personal i, per tant, la no-pertinença a la servitud, a ulls de tota la comunitat. I això sí que devia ser important per a aquests habitants de viles o ciutats privilegiades, tot i que, com hem vist, tampoc no sembla que a aquests habitants els interessés gaire quin era l'estatus jurídic dels seus veïns.

Bibliografia

Constans, Lluís G. (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

—— (1989). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. III. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

Farías i Zurita, Víctor (2003). «Les franqueses d'una vila monàstica. El cas de Banyoles». A: Banal, Jordi [*et al.*] [cur.]. *La Carta Municipal de Banyoles, 1303. Edició commemorativa del 700 aniversari*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 7-9.

FELIU I MONTFORT, Gaspar (2001). «Els antecedents de la remença i els mals usos». *Quaderns de la Selva. Estudis en honor de Pons Guri*, núm. 13.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1970-1971). «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7.

FONT I RIUS, Josep Maria [ed.] (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Vol. I. Madrid, Barcelona: CSIC.

—— [ed.] (1983). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Vol. II. Madrid, Barcelona: CSIC.

FREEDMAN, Paul H. (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo.

GOLOBARDES, Miquel (1973). *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins al segle XV*. Peralada: Biblioteca Palau de Peralada.

HINOJOSA, Eduardo de (1905). *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la edad media*. Madrid: Librería General de Victoriano Suárez.

HURTADO, Víctor (2007). *Els Mitjavila: Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

LLUCH, Rosa (1999). «Remença i mals usos: el cas de Camós (1331-1399)». A: CONGOST, Rosa; TO, Lluís. *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 151-184.

—— (2005). *Els remences: La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Associació d'Història Rural de la Universitat de Girona. (Biblioteca d'Història Rural. Estudis; 8)

MALLORQUÍ, Elvis (2007). *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona.

MOUSNIER, Mireille (2000). «Ville et servage en Languedoc Toulousain: l'air de la ville rend-il libre?». *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age*, t. 112, p. 919-939.

PISKORSKI, Wladimiro (1929). *El problema de la significación y del origen de los seis «malos usos» en Cataluña*. Barcelona: Librería Bastinos de José Bosch.

PUIGVERT, Xavier (2008). «Apèndix». A: GUTIÉRREZ, Jesús [coord.]. *Història de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona.

—— (En premsa). «Un cas d'exigència de cugúcia al vescomtat de Bas (s. XIV)». *Miscel·lània d'Estudis Josep M. Marquès*. Girona: Patronat Francesc Eiximenis de la Diputació de Girona.

SABATÉ, Flocel (2000*a*). «Banyoles a la baixa edat mitjana». A: TREMOLEDA, Joaquim [coord.]. *Història del Pla de l'Estany*. Girona: Diputació de Girona.

Sabaté, Flocel (2000*b*). «Territori i jurisdicció al Pla de l'Estany». A: Tremoleda, Joaquim [coord.]. *Història del Pla de l'Estany*. Girona: Diputació de Girona.

Serra Vilaró, Joan (1947). *Baronies de Pinós i Mataplana: Investigació als seus arxius*. Vol II. Barcelona: Balmes.

Soldevila, Xavier (1999). «Masades i servituds a Torroella de Montgrí i la seva comarca (1290-1340)». A: Congost, Rosa; To, Lluís. *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 92-123.

Solé, Josep; Peláez, Manuel J. (1984). «Aspectos institucionales jurídico-públicos y de derecho feudal en la carta de franquicia de Bañolas de 1263». *IV Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú*, vol. I, p. 319-333.

Soler i Jiménez, Joan (2008). *La formació de la pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331)*. Barcelona: Fundació Noguera.

To Figueras, Lluís (2000*a*). «Els remences i el desenvolupament de les viles catalanes a l'entorn de 1200». A: Assier-Andrieu, L.; Sala, R. [ed.]. *La ciutat i els poders / La ville et les pouvoirs: Actes du colloque du Huitième centenaire de la Charte de Perpignan, 23-25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan.

—— (2000*b*). «Servitude et mobilité paysanne: Les origines de la "remença" catalane (XIIe-XIIIe siècle)». *Mélanges de l'École Française de Rome*, t. 112, p. 827-865.

Turull i Rubinat, Max; Bueno i Salinas, Marta (2003). «El contingut jurídic i institucional del laude arbitral de 1303». A: Banal, Jordi [*et al*.]. *La Carta Municipal de Banyoles, 1303: Edició commemorativa del 700 aniversari*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 11-15.

Vicens Vives, Jaume (1978). *Historia de los remensas (en el siglo XV)*. Barcelona: Vicens-Vives.

Vinyoles, Teresa (1983). *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

—— (1996). «La vita quotidiana della gente di mare (esempi barcellonesi dei secoli XIV e XV)». *Medioevo Saggi e Rassegne*, núm. 21, p. 9-35.

A L'ENTORN DE SOLIDARITAT CATALANA (1906-1909)

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 33-42
DOI: 10.2436/20.1001.01.26

PRAT I CAMBÓ: LA MADURESA D'UN PROJECTE POLÍTIC

JORDI CASASSAS YMBERT
Universitat de Barcelona

RESUM

El text explica el procés pel qual el conglomerat electoral de la Lliga Regionalista es va convertir en un partit polític modern, amb uns quadres estables, una ideologia ben definida, uns portaveus i una estratègia electoral complexa (per a Barcelona, la resta de Catalunya i el conjunt de la política espanyola); així mateix, i coincidint amb aquest moment d'aparició del *noucentisme polític*, es va formular el seu programa de govern (posat després en pràctica per la Mancomunitat). També s'analitza com aquesta conjuntura va permetre que la Lliga assolís un contacte real amb capes àmplies de la societat i se situa el final d'aquesta etapa en l'esclat de la Setmana Tràgica.

PARAULES CLAU

Història de Catalunya, catalanisme polític, Noucentisme, història dels intel·lectuals.

Prat and Cambó: the maturity of a political project

ABSTRACT

This text explains the process for which the electoral conglomerate of the Regionalist League became a modern political party with a stable staff, a well-defined ideology, some spokesman and a complex electoral strategy (for Barcelona, the rest of Catalonia and the set of Spanish policy). Also coinciding with this time of occurrence of *noucentisme policy*, make your program of government (since then in practice by the Mancomunitat). It also discusses how this situation allowed the League to achieve a real contact with wide layers of society and is at the end of this stage in the outbreak of the Tragic Week.

KEY WORDS

History of Catalonia, Catalan political, Noucentisme, history of intellectual.

Demanat per fer un balanç de Solidaritat Catalana, voldria posar l'accent en els cinc anys que van de Solidaritat Catalana fins als primers efectes polítics de la Setmana Tràgica, de 1906 a 1910, per destacar com la perspectiva secular només fa que revalorar la importància del catalanisme polític i el paper que aquest va tenir en la modernització general del país. Alguns s'han referit a aquest curt període com un

especial moment d'acceleració històrica, i el cert és que dels seus plantejaments i iniciatives es viurà molts anys.

Aquesta revalorització del període de Solidaritat penso que s'imposa, en l'actualitat, ni que sigui perquè l'historiador no pot deixar de respondre al debat intel·lectual del seu present, que és des del que ha de qüestionar el passat. En aquest sentit, els darrers cinquanta anys d'història europea i mundial em sembla fora de tot dubte que han capgirat les sensibilitats i els punts de vista, els grans paràmetres intel·lectuals, i pobre del que no s'adoni d'això. La història concreta de cada país, en el nostre cas la de Catalunya/Espanya, acaba de determinar des de la proximitat les relacions canviants entre els records i les expectatives de futur.

En aquest sentit, penso que hem de començar a valorar convenientment i a situar en el seu lloc la manera de veure les coses en la immediata postguerra de 1936-1939, quan el sentiment de crisi, de fracàs i de frustració individual i col·lectiu es va fer dramàticament present en analitzar el passat, fins i tot el més recent, i *obligava* a tornar a interpretar factors, institucions, trets i conjuntures passades en funció de la seva major o menor responsabilitat en l'esclat del gran conflicte *civil*. Com no podia ser d'altra manera, el mínim consens cultural sobre el qual descansa tot exercici de record col·lectiu es va fer miques en aquella conjuntura tan tensa. Les tensions i violències del període d'entreguerres mundial van tenir un reflex fidel en la Catalunya que caminava cap a l'esclat de la revolució de 1936 i la Guerra Civil. El tràgic final de 1939, i la seva continuació en la dura i llarga dictadura franquista, van marcar profundament molta gent i van provocar la congelació de la imatge d'una societat dividida, així com que es posés l'accent en tot allò que ajudava a explicar (i per a alguns fins i tot a justificar) l'escalada de tensions i el xoc final.

La imatge de les «dues Catalunyes» es va convertir en un recurs explicatiu i en una justificació política que s'han allargassat d'una forma desproporcionada en el temps. Es dóna una gran força explicativa al xoc entre bàndols, a aquella part de la realitat que enfronta jocfloralescos amb xarons, modernistes amb noucentistes, laics amb clericals, i així successivament fins a desembocar en l'enfrontament entre burgesos i obrers, fonament i justificació pregona de l'enfrontament entre les «dues cultures» o els dos móns irreconciliables: el de la dreta i el de l'esquerra.

El sorprenent i digne d'estudi és que aquesta visió dicotòmica ha superat el pas del temps: la irrupció de la postmodernitat occidental, la crisi de les ideologies fortes (dels doctrinarismes excloents), la consolidació del pactisme de la Transició espanyola, l'inici de la llarga fase autonòmica (el desembre de 1977 amb la provisionalitat de Tarradellas, l'abril de 1980 amb la normalització de Pujol), el final de la Guerra Freda i la irrupció de la *globalització*, etc. Ara hi ha una generació que amb prou feines sap el que va significar la dictadura franquista, i hi ha unes generacions anteriors que s'han instal·lat en la normalitat democràtica i autonòmica, en el benestar personal i en la professionalització política o cultural sense aparents contradic-

cions; això no obstant, persisteix el discurs històric de l'enfrontament dreta-esquerra, un discurs que el pas del temps ha convertit en oficial i que es demostra del tot refractari al treball dels historiadors.

Aquí és on penso que pot ajudar la revisió de la conjuntura de Solidaritat Catalana i del paper que en ella tingueren Prat de la Riba i Cambó. En principi podem dir que el moviment solidari consistí en l'acord de la pràctica totalitat de les forces polítiques catalanes per oposar-se a una acció legislativa espanyola que consideraven arbitrària i expressament anticatalana: per un poc temps es va concretar un bloc parlamentari nacional, a *la irlandesa*, com havia somiat el Valentí Almirall del primer Centre Català. Al davant d'un joc polític d'aquestes característiques s'ha pogut fer ressaltar, o bé l'inici del fracàs del catalanisme per influir en la política espanyola, o el fracàs intern del mateix catalanisme per mantenir la unitat de criteri i poder influir realment en la societat catalana. A més, s'acostuma a dir que aquest trencament catalanista donaria ales a la política central en el seu enfrontament sistemàtic en contra de les aspiracions catalanes i que revitalitzaria l'enemic intern lerrouxista, i obriria el camí de l'esclat de la Setmana Tràgica.

L'argument habitual segueix essent que fou la dreta catalanista la responsable del trencament i del fracàs del moviment unitari, quan no va dubtar a pactar amb les forces del vell caciquisme per frenar el protagonisme de l'esquerra, i tot per «interès de classe», i, com a corol·lari, que la repressió governamental de la qual la dreta fou corresponsable acabaria de frustrar la vertebració de l'esquerra, la democratització institucional i l'estructuració moderna del moviment obrer, en un retrocés històric en què s'endevina la duresa de la repressió de classe.

Els protagonistes intel·ligents no ho van viure pas així. Voldria posar l'exemple d'un polític de l'esquerra, de jove dur enemic de la Lliga i els seus homes, del líder d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) Josep Tarradellas. En una conferència del 21 d'abril de 1946, a Tolosa de Llenguadoc, que va titular «Catalunya en la política espanyola», va fer un repàs d'aquesta actuació partint de la crisi colonial de finals del vuit-cents. En la seva anàlisi, Tarradellas no s'estarà de reconèixer la política d'ampli abast —i «encara vigent», diu, i «pensar que ha fracassat seria un gran error»— menada per Prat de la Riba i els homes agrupats al voltant seu «en una acció magnífica que honora aquest gran patriota, com a tots els catalans». Retraurà, també, el valor creatiu de la campanya «Per l'Espanya gran», gestionada per Cambó, tot i que la seva política acabi en un fracàs parcial: «[...] em refereixo a l'emoció vibrant, a la tenacitat, al compromís amb el que F.Cambó va menar aquest moviment. Quina pena que l'Assemblea de Parlamentaris deixés a Cambó com un estigma de l'obra empresa per ell amb tant d'ardor i que acabà d'una manera poc digna, podríem dir, donat que va tenir més present els interessos materials d'una classe que els del nostre poble! Però, a despit de la desviació de la seva política, Prat de la Riba i F.Cambó, representants d'aquesta doctrina, d'aquesta idea d'una Espanya Gran i de la nostra ardent aspiració a intervenir en

la seva evolució, varen despertar, certament sense que ells mateixos se n'adonessin, una onada de millora que va repercutir sobre altres aspectes de la vida espanyola».

Seguidament parlarà de l'altra gran força catalana, el sindicalisme (amb una combativitat excessiva que li fa perdre eficàcia, diu), i al costat d'aquests dos grans corrents, un altre més petit però «constant en sa abnegació», que és el republicanisme català que ha sabut fer-se un lloc al marge de la «marea lerrouxista» (parla de G. Alomar com la gran referència d'aquesta cultura política).

Així doncs, en contra d'aquella visió maniquea, esbiaixada i en gran part sobreposada, penso que hem de valoritzar la veritable riquesa d'aquests anys de Solidaritat, la confluència de multitud de factors, iniciatives polítiques i institucionals, moviments culturals, elaboració programàtica, il·lusions personals i col·lectives, etc. que, a part de la seva importància intrínseca, permeten pensar la realitat catalana amb relació a dinàmiques d'ampli abast que el nostre país —tot i les seves particularitats diferencials— comparteix amb el seu entorn més immediat. Potser si ens fixem en això podrem començar a explicar com és que Catalunya arribarà a l'actualitat amb uns índexs de benestar similars als dels països que en el vuit-cents es pensava que emmirallar-s'hi era una quimera, i a uns índexs de distribució de riquesa espectaculars (entre el 67 % i el 70 % de classe mitjana): potser així podrem encetar una discussió complementària a la dels historiadors de l'economia que no hagi de fer referència a un *any zero* posat en la draconiana *estabilització* franquista o, encara pitjor, en la històricament recent instauració democràtica.

La meva proposta de reflexió pretén posar l'accent en el fet que l'acció del catalanisme, i molt especialment d'aquell que liderà el nucli impulsor de la Lliga Regionalista, s'ha d'entendre en relació amb el procés de modernització, les exigències de la moderna democratització de l'espai públic i polític i, en conjunt, les circumstàncies de l'aparició de la moderna societat de masses, en el nostre cas concret de Catalunya. Es tracta de circumstàncies entrellaçades que en cap lloc de la perifèria mediterrània es van donar de manera planera i sense unes quotes de violència molt altes, però que, en una primera fase, determinaren de manera especial els espais urbans des de la darreria del vuit-cents fins a la Gran Guerra.

En funció d'aquest punt d'arrencada de l'anàlisi, no és estrany que un dels grans temes, tant en la presència real com en el debat polític, fos el de les relacions entre la política i la religió. L'esquerra, de les posicions liberals a les més extremes, va coincidir a considerar els catalanistes conservadors hereus naturals i directes del foralisme carlí i de l'integrisme catòlic finisecular. La matisació d'aquest maximalisme la va insinuar ja fa temps V. Cacho Viu (1998) a *El nacionalismo catalán como factor de modernización*[1] i, més recentment, l'ha explicat amb tot luxe de detalls i

1. Vicente Cacho Viu (1998), *El nacionalismo catalán como factor de modernización*, Barcelona, Quaderns Crema.

magistralment (al meu entendre una de les millors percepcions del llibre) E. Ucelay Da Cal (2003) a *El imperialismo catalán*.[2]

Precisament una de les principals contribucions de gent com Prat de la Riba i Cambó fou desterrar la possibilitat d'una acció política de l'integrisme catòlic (una orientació que sí que van tenir alguns intel·lectuals francesos del període, no ho oblidem). El futur bisbe Torras i Bages ho intentà, en part, amb la seva formulació d'un regionalisme catòlic entès com un moviment parapolític en el qual el capellà mantenia el rol principal (amb *La Veu de Montserrat* com a portaveu); però precisament el moviment solidari fou el que el va convèncer que la seva iniciativa ja no tenia futur com a eix central del catalanisme conservador: Prat i Cambó, junt amb altres líders amb orígens lligats al mestratge d'aquest eclesiàstic (per exemple, a les acadèmies de les congregacions marianes), van ser els encarregats d'anteposar l'activitat política de col·laboració amb el liberalisme parlamentari a l'acció catòlica catalanitzadora. Aquest gir, tal com es comprova en altres països del sud europeu, va tenir una transcendència fonamental en el procés polític pel qual aquestes àrees van passar del segle XIX al XX. Quantes vegades no s'ha menystingut, posem per cas, una iniciativa de 1910 de Francesca de Bonnemaison que acabaria denominant-se *Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona* pel fet de ser tendenciosament propagandista catòlica (com si no tinguessin una part de propagandistes els ateneus obrers o les *casas del pueblo* lerrouxistes, posem per cas)? Però el cert és que es tractava d'una institució pionera en el seu gènere a Europa, que va deixar una empremta evident que va transcendir la Guerra Civil i que —el 1910!— es plantejava «manipular» la dona traient-la de casa i fomentant-li la lectura.

Prat i Cambó van agafar efectivament les regnes de la Lliga a partir de 1904, quan Prat retorna a Barcelona i es fa amb la direcció de *La Veu de Catalunya*, i quan s'enfronten resoludament a la situació interna motivada per l'escissió d'abril d'aquell any, en què bona part de la militància i el bo i millor de la seva intel·lectualitat havia abandonat la coalició arran d'una acció oportunista i unilateral de Cambó a l'Ajuntament de Barcelona (com sabem, amb motiu de la visita d'Alfons XIII que el catalanisme volia boicotejar), la qual va ser l'excusa que feia vessar el got d'una crisi que s'arrossegava ben bé des de dos anys abans. En aquest sentit, doncs, podem dir que el llibre ja clàssic de Borja de Riquer (1977), *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*,[3] clou l'anàlisi precisament en el moment en què s'inicia la veritable i moderna estructuració política del moviment.

Tractant-se, la majoria, d'intel·lectuals i professionals joves, amb escassa repercussió social i menor representativitat política, resulta sorprenent que el camí seguit

2. Enric Ucelay Da Cal (2003), *El imperialismo catalán: Prat de la Riba, Cambo, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa.

3. Borja de Riquer (1977), *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)*, Barcelona, Edicions 62, col·l. «Cultura Catalana Contemporània», 5.

per aquests pocs líders de la Lliga fos el d'estructurar una força política moderna. Cal tenir present el medi polític de la Restauració en què ho havien de fer, francament restrictiu, controlat i arcaic; cal tenir present el caràcter deficitari i primíssim de la cultura pública i política del país i la inexistència d'una universitat consolidada en què es poguessin coure les grans idees polítiques per a ús de la classe política; convé no oblidar la situació social especialment tensa que es vivia a Barcelona i en el conjunt del món urbà del litoral i prelitoral català; no es pot menystenir, si més no, la greu crisi de confiança social, cultural, institucional i econòmica que es va evidenciar amb motiu de la crisi colonial, tot just cinc o sis anys abans. Convé no oblidar, finalment, la dificultat de convertir i fonamentar en un sentiment una acció política positiva, en un període en el qual quasi ningú parla ja dels nacionalismes petits davant la força abassegadora dels estats en aquesta crisi imperialista mundial finisecular.

Convé entendre la manera com a la darreria del 1939, Cambó justificarà l'afirmació que «el cas de la Lliga i els seus homes té quelcom d'extraordinari» (*Meditacions: dietari: 1936-1946*).[4] És evident que Cambó sobredimensiona la importància espanyola del seu grup i, de retruc, la seva quota (importantíssima, per altra banda) de responsabilitat dintre el mateix moviment. Però el que segueix sent cert és que aquests homes que es faran amb les regnes de la Lliga després de la crisi de 1904 protagonitzaran una acció política de gran abast (ja ho hem vist valorar a un contrari polític com Tarradellas), una acció inèdita al nostre país i absolutament original dins el panorama de l'Europa del sud de l'època. El mateix líder regionalista s'adona d'aquesta importància i fa referència a un nucli de gent preparada i ja no parla, com sí que feia a la darreria del segle XIX, d'uns pocs apòstols de la causa de Catalunya.

Què va fer possible aquesta condensació històrica de projectes i iniciatives, i que per un moment semblés que amb el moviment de Solidaritat adquirien versemblança política? Tinguem present el salt qualitatiu que està a punt de donar-se, quan tot just quinze anys abans encara es formulava aquella desiderata que coneixem com les Bases de Manresa, sense cap esperança ni tan sols d'erosionar l'epidermis del sistema de la Restauració. Les raons que ens poden permetre explicar l'eclosió d'ara per força havien de ser complexes i variades. Sovint s'ha parlat de la importància de l'anomenada *Festa de l'Homenatge* (20 de maig de 1906), quan el catalanisme —però amb un protagonisme destacat de Cambó i la Lliga— va aconseguir aplegar en una manifestació una gentada de les *classes neutres* (la classe mitjana, a la qual se somia mobilitzar) de Barcelona i rodalies. El simbolisme dels 200.000 assistents acabaria tenint una força de suggestió extraordinària: la política d'uns pocs, tan típica del vuit-cents, per un moment va semblar que connectava amb el seu públic natural, com l'avantsala sociològica de la conquesta real del conjunt de la societat.

4. Francesc CAMBÓ (1982), *Meditacions: dietari: 1936-1946*, vol. I, Barcelona, Alpha, p. 695-696, 2 v.

Però aquest perllongament sociològic no podia ser suficient, altrament hauríem de parlar d'una societat catalana de masses ja plenament consolidada, que no és el cas. L'anella que ens permet rastrejar el pas de la vella política de les elits a la moderna política de les masses no és altra que la capacitat que van demostrar tenir aquests líders regionalistes per convertir els intel·lectuals en un sector, per donar-li forma, una certa unitat de criteri i la il·lusió de l'intervencionisme (el que E. d'Ors denominaria l'«*arbitrarisme*»). Altre cop ens trobem amb una dinàmica que la intel·lectualitat catalana comparteix amb la de la resta del món europeu mediterrani. Hereus de l'individualisme regeneracionista, aquests intel·lectuals finiseculars s'enfronten amb societats en crisi, sovint en crisi de creixement, amb situacions de tensió creixent i amb el convenciment que els respectius estats i sistemes polítics són arcaics i poden arribar a ser un perillós inconvenient per afrontar el futur que assenyalen les grans potències amb un mínim de garanties.

La versemblança política de 1907 es feia evident en fets de tant relleu com la presidència de Prat de la Riba a la Diputació de Barcelona o la presència ressonant de Cambó a les Corts madrilenyes (amb l'afegit de la seva relació preferent amb el conservadorisme maurista al govern). No és estrany, doncs, que aquesta versemblança acabés de consolidar i prioritzar la línia política que havien vist encetar el 1904 i que ara quallarà amb Solidaritat. Però també s'ha de destacar que, si aquesta mobilització dels intel·lectuals Catalunya la comparteix amb els casos francès o italià, aquesta deriva política de col·laboració amb el liberalisme parlamentari podem dir que constitueix l'anomalia catalana: els intel·lectuals veïns s'inclinen, majoritàriament, pels mateixos anys immediatament anteriors a l'esclat de la Gran Guerra, o pel nacionalisme antiparlamentari o pel més matisat antiparlamentarisme socialista.

És per les raons exposades que la vertebració de la intel·lectualitat catalana, consumada en aquests anys de Solidaritat Catalana, constitueix un problema de primera magnitud i, com a tal, d'una gran repercussió de cara al futur. Les eines emprades en aquesta iniciativa politicocultural, que dissenyen en aquests anys centrals de Solidaritat gent com Prat de la Riba, Cambó, d'Ors o Pijoan, entre alguns altres, van ser d'ordre polític, institucional, doctrinal i estratègic. I és a tot el conjunt que hem catalogat de *projecte polític madur*.

La Lliga Regionalista es converteix en un partit d'estructura moderna, amb un òrgan dirigent blindat, coherent i estable (la Comissió d'Acció Política), amb seus territorials, delegacions i centres adherits i, a partir de finals de 1906, amb una Secció de Joventuts (la Joventut Nacionalista de la Lliga) en què es van aplegant, primordialment, els joves intel·lectuals i professionals (fins als trenta anys). A l'interior del partit, l'opinió i l'estratègia es mantenen a través de reunions sovintejades, circulació de manifestos monogràfics, conferències, vetllades, àpats i aplecs de tota mena; en les campanyes electorals, quan creix més l'activitat política, s'arribaran a fer convocatòries

realment multitudinàries. L'altre gran conducte d'opinió serà la premsa, tant el portaveu principal com la premsa afí de les comarques. Sobresurt el cas de *La Veu de Catalunya* que per aquests anys podem considerar com un diari de partit i de doctrina, però força modern, sense arribar a convertir-se, òbviament, en un modern diari d'opinió de masses. Amb una estructura força àgil, amb esqueles, propaganda i fotografia i una compaginació força esponjada, el 1906 sorprèn per l'agressivitat del disseny amb el qual va preparant l'ambient, convoca i explica com s'haurà d'actuar durant la mencionada Festa de l'Homenatge (articles curts, consignes, croquis, etc.). Per altra banda, *La Veu* incorpora seccions i pàgines temàtiques (de crítica literària, musical, d'economia, fins i tot una pàgina dedicada al món agrícola, etc.) en què els intel·lectuals i els professionals troben una moderna tribuna d'intervenció. Finalment, a partir de 1907 no podem oblidar l'aparició de la revista *La Cataluña*, el gran portaveu en què s'anirà publicant tot el pensament i l'estratègia d'aquest sector.

L'elaboració doctrinal i estratègica té tres vessants principals: el que parteix del món polític, amb Prat al capdamunt; el que ho fa des del món cultural i literari, amb el protagonisme d'Eugeni d'Ors i que se centrarà en el corrent noucentista, i el que està lligat al món de l'economia, en què sobresurt Guillem Graell (cal destacar els treballs de Francesc Roca i d'Òscar Costa). La realització de gran nombre de congressos, dedicats des de la moderna normalització lingüística o la reforma de la universitat fins a l'expansió econòmica o la reforma dels serveis municipals, va permetre lligar l'elaboració doctrinal amb l'acció política concreta.

Un dels puntals d'aquesta política, l'element que permetrà que la seva empremta transcendeixi la vigència cronològica estrictament política, sens dubte fou el seu potencial institucionalitzador. La política de creació d'institucions va respondre a una planificació, a una comprensió de la realitat i a les necessitats del país. El món del treball va comptar, entre d'altres, amb el Museu Social, les oficines d'orientació professional o la posada en marxa de la Universitat Industrial. El món de l'administració, amb l'Escola de Funcionaris. El de la creació altcultural, amb l'Institut d'Estudis Catalans i la Biblioteca Nacional Catalana, amb la complementària posada en marxa d'una escola de bibliotecàries. L'acció de transmissió cultural i creació de quadres, amb l'Escola de Mestres i els Estudis Universitaris Catalans. I ens deixem altres aspectes.

El més important és que tota aquesta política institucionalitzadora es feia complementària, amb un sentit molt modern de la política, de la intervenció de la política en el foment de la riquesa material. Tot plegat es pot trobar justificat i relligat amb els altres fronts d'actuació a les *Memòries presidencials* que Prat de la Riba va anar publicant anualment des de la presidència de la Diputació de Barcelona. El 1910, Jaume Bofill en va descriure una panoràmica general en un extens text que va titular *En Prat de la Riba, propulsor eminentíssim de la cultura catalana* (el 1979, Edicions 62 va fer una edició d'aquest text tan significatiu).

Com hem vist retreure a Josep Tarradellas en les seves reflexions des de l'exili, aquesta política va tenir també una visió de la seva missió (nacional, del conjunt de Catalunya) en la política espanyola i en el procés de modernització d'Espanya. La formulació doctrinal i estratègica més acabada d'aquest modern intervencionisme també la trobem lligada al desenvolupament de Solidaritat Catalana. En relació amb la ja relatada Festa de l'Homenatge del maig de 1906, intel·lectuals com d'Ors i Pijoan i polítics com Cambó van insinuar a Prat de la Riba (que sovint se sentia més intel·lectual que polític) la necessitat de publicar un llibre en què es recollís la doctrina catalanista, un resum de la seva història i una proposta estratègica de la seva acció moderna. Aquesta llibre va ser *La nacionalitat catalana*, que va aparèixer una setmana després de l'homenatge als parlamentaris.

Ens interessa, ara, destacar aquest aspecte estratègic que dóna una gran força a l'obra i que la va convertir, ràpidament, en l'element aglutinant del corrent. A la darrera part, Prat de la Riba va sorprendre a tothom amb un capítol titulat «Imperialisme», en el qual el catalanisme perdia qualsevol lligam que encara pogués tenir amb les posicions tradicionalistes i es lligava a una de les grans problemàtiques mundials de l'època. Prat s'arrenglerava amb el corrent majoritari (contradit pel liberal Hobson o el marxista Lenin) que considerava l'imperialisme com una força positiva i com una obligació moral que els pobles desenvolupats tenien d'estendre la civilització entre els pobles més endarrerits de la Terra. En relació amb això, Prat de la Riba acabava donant al catalanisme una doble missió: la d'influència «natural» i benefactora sobre el conjunt d'Espanya i, de cara l'interior de Catalunya, la de convertir-se en l'eix central d'una política modernitzadora que acabaria portant Catalunya, com els països més desenvolupats del seu entorn, a la situació de plenitud en què quedarien justificades totes les aspiracions expansionistes. Aquesta proposta va tenir la virtut d'engrescar molta gent.

Lligat amb el corrent de Solidaritat, la presència hispànica d'aquesta política dirigida per Prat i Cambó encara va tenir una altra manifestació de relleu en el veritable desembarcament parlamentari de Cambó a les Corts centrals. Realment, es va tractar de la irrupció d'un estil i un llenguatge moderns en aquell encarcarat hemicicle. Cambó, que en la campanya de Solidaritat havia patit un greu atemptat que l'havia deixat malferit, va arribar a les Corts entre una notable expectació, precedit d'una aurèola de polític nou i com el genuí representant del modern catalanisme polític. Aquesta significació, que té ben poc a veure amb la migradesa numèrica de la força catalanista que representa, retreu la intuïció que de seguida es va tenir de la coherència, densitat, maduresa i modernitat del projecte polític que representava.

Queda pendent un darrer aspecte referit als límits d'aquesta política endegada per Prat de la Riba i Francesc Cambó. En el pla concret, una de les limitacions més evidents va provenir del xoc entre la migradesa real de la seva força política i

l'ambició del programa i, tot plegat, amb la tensió social local. Simbòlicament, aquesta tensió es va focalitzar en els fets de la Setmana Tràgica de juliol de 1909, data en què podem considerar definitivament closa la política regionalista-noucentista lligada a Solidaritat Catalana. Però, tot i així, la sensació d'emergència que els va comunicar aquesta conjuntura acabaria tenint un efecte positiu: conscients de les pròpies limitacions, la revolta social barcelonina els va convèncer de la necessitat de fer un pas endavant tant en el pla polític com en l'institucional; el nou horitzó serà ja l'autonomia política i la Mancomunitat com a institució preparatòria i transitòria.

Però existia una altra limitació, a la llarga decisiva. En el fons, el projecte polític de Prat i Cambó tenia una doble cara i aquesta dualitat acabaria demostrant-se impossible de mantenir. D'una banda, es tractava d'un projecte polític que podem considerar com l'actualització del vell ideari regeneracionista i, així, hereu d'una època encara determinada per l'elitisme polític. Però, de l'altra, va concretar-se en una política sorprenentment moderna que, de fet, es va avançar a la seva època. En aquest sentit, l'esclat de la Gran Guerra, l'aparició dura i conflictiva de la moderna societat de masses i la irrupció al primer pla europeu de la violència política i social van descol·locar els líders, el partit i el mateix projecte. De tota manera, en bona part, en l'etapa en què va manifestar la seva plena vigència va tenir temps d'integrar-se com un element de fons i de continuïtat cultural i política de la dinàmica nacional catalana.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 43-69
DOI: 10.2436/20.1001.01.27

SIGNIFICACIÓ POLÍTICA DE SOLIDARITAT CATALANA

Santiago Izquierdo Ballester
Universitat Pompeu Fabra

Resum

L'article pretén fer una repassada de la història de Solidaritat Catalana, un dels moviments cívics i polítics de major transcendència de principis del segle xx a Catalunya. En aquestes pàgines estudiarem amb detall la seva gestació, el seu desenvolupament i la seva crisi posterior. L'efímera vida de Solidaritat Catalana (1906-1909) no amaga la importància del fenomen com a punt de referència per a futurs intents d'unió entre diferents sectors polítics catalans. A més, estem davant del primer moviment transversal del catalanisme polític. Un catalanisme que, com va demostrar Solidaritat, ja no podia ser monopoli de cap partit. Si Solidaritat Catalana hagués estat només una mera aliança de partits davant una consulta electoral imminent, sorgida d'un acte comú de protesta per fets atemptatoris a la llibertat civil, la seva durada hauria estat quelcom inexplicable. Si durà uns tres anys, fou perquè amagava un afany que anava més enllà d'una conjuntura breu, amb aspiracions i estímuls d'esdevenir permanent en la política catalana. I és que per damunt de les seves crisis internes, la veritable dimensió del moviment la dóna el fet d'haver ajudat a fer arrelar una mica més el catalanisme en l'ànima col·lectiva dels catalans.

Paraules clau

Solidaritat Catalana, catalanisme, republicanisme, federalisme, Lliga Regionalista, Centre Nacionalista Republicà, Unión Republicana, lerrouxisme, militarisme, eleccions, caciquisme.

The political importance of Solidaritat Catalana

Abstract

This article tries to revise the history of Solidaritat Catalana, one of the most important civic and political movements at the beginning of the twentieth century in Catalonia. In these pages we will study its creation in detail, along with its development and subsequent crisis. The short lifespan of Solidaritat Catalana (1906-1909) doesn't hide the importance of the phenomenon as a reference point for future attempts of union amongst different sectors of Catalan politicians. Furthermore, we are confronted with the first transverse movement of political catalanism. A type of catalanism which, like Solidaritat, demonstrated that it could no longer be monopolised by any party. If Solidaritat Catalana had been merely an alliance of parties up against an imminent political consultation, the result of a common act of protest in opposition to acts that try to attack civil liberties, its duration would have been something without explanation. If it lasted for three years it was because it had a will to last, with aspirations and in-

centives to become permanent in Catalan politics. Apart from the internal crisis, the real dimension of the movement is explained by the way in which it helped catalanism to become more deep rooted in the collective soul of the Catalans.

KEY WORDS

Solidaritat Catalana, catalanism, republicanism, federalism, Lliga Regionalista, Centre Nacionalista Republicà, Unión Republicana, Lerrouxism, militarism, ellections, caciquism.

EL CONTEXT HISTÒRIC

Solidaritat Catalana va ser un dels moviments cívics i polítics de major transcendència de principis del segle XX a Catalunya. Per entendre en tota la seva magnitud aquesta emblemàtica efemèride de la Catalunya contemporània, cal que ens deturem breument per analitzar el context històric en el qual s'inscriu Solidaritat i totes les circumstàncies que van acompanyar la seva gestació. No podem oblidar que aquest és un moment de considerable avenç cap a la vertebració d'una societat de masses, procés que es manifesta, sobretot, per una creixent pressió social vers una major llibertat i per una ampliació i més gran representativitat de la política. Això no obstant, cal matisar l'abast real de la renovació política i de la modernització dels comportaments. Una cosa és Barcelona, on tots aquests canvis sí que comencen a ser evidents i irreversibles, i una altra de ben diferent és la resta de Catalunya, on la modernització política s'anirà imposant més lentament, si bé a mitjà termini també ho farà de forma inequívoca.

D'altra banda, durant els primers anys del segle XX tindrà lloc una accentuació dels factors diferencials entre Catalunya i la resta de l'Estat, atès que l'adveniment del nou segle portarà a Barcelona un canvi transcendental del mapa polític i electoral, que es traduirà en el sorgiment de dues noves opcions polítiques: un nou catalanisme polític, diferent del catalanisme ideològic, cívic, prepolític de finals del segle XIX, i el republicanisme de masses, evolució del republicanisme ensopit i atomitzat dels anys anteriors. El punt d'inflexió del canvi polític se situarà el 1901, any en el qual tenen lloc unes eleccions legislatives (19 de maig) que a Barcelona donen el triomf a quatre catalanistes (els «quatre presidents»: Bartomeu Robert, Albert Rusiñol, Lluís Domènech i Montaner i Sebastià Torres) i dos republicans (Francesc Pi i Margall i Alejandro Lerroux), i se salva només de la derrota de les forces polítiques restauracionistes un liberal monàrquic (Pere G. Maristany).[1] L'any 1901 s'assoleix, per tant, la liquidació del bipartidisme dinàstic, característic de la Restauració, a la capital catalana. Després d'aquesta data Barcelona no tornarà a elegir cap altre

1. Em permeto remetre el lector a Santiago IZQUIERDO (2002), *La primera victòria del catalanisme polític: El triomf electoral de la candidatura dels* «quatre presidents» *(1901)*, Barcelona, Pòrtic.

diputat liberal ni conservador, i en comptades ocasions escollirà regidors d'aquest signe.

Els transcendentals canvis que s'han començat a produir el 1901 es confirmaran en les eleccions legislatives (26 d'abril) i municipals (8 de novembre) de l'any 1903, després de les quals hom assistí a un espectacular ressorgiment del republicanisme —aglutinat ara en un únic partit, la nova Unión Republicana constituïda el 25 de març d'aquell any— i a un pas més en l'ensorrada del caciquisme i dels partits dinàstics a la ciutat de Barcelona.

A partir d'aquest moment, regionalistes i republicans canalitzaran i estimularan una nova actitud ciutadana que deixarà de considerar l'activitat política i electoral com una cosa aliena, per passar a veure-hi una forma de defensar interessos i d'expressar reivindicacions. Aquesta nova actitud culminarà amb el moviment de Solidaritat Catalana a partir de l'any 1906.

Aquest és el marc sociopolític general que precedeix les consultes electorals que han de tenir lloc al llarg del 1905 i, també, la posada en marxa del procés que conduirà a la formació de Solidaritat Catalana.

Les eleccions municipals de 1905

Durant l'any 1905 van celebrar-se dues conteses electorals que van precipitar, sobretot les municipals, els esdeveniments que van donar lloc a la creació de Solidaritat Catalana. Les primeres eleccions, les legislatives, s'havien de celebrar el 10 de setembre. De cara a aquests comicis, els partits monàrquics tenien poca incidència en la vida política barcelonina, la qual cosa va provocar, juntament amb el retraïment dels carlins, que els únics contrincants que els republicans havien de vèncer era una Lliga Regionalista que apareixia com un grup compacte, ja que se n'havien separat (1904) l'ala més esquerrana i republicana, grup que restarà al marge de la contesa tot esperant adquirir estructura orgànica per tal de disputar als regionalistes el camp del catalanisme polític. Així doncs, la Lliga i la Unión Republicana monopolitzen les opcions electorals a Barcelona.

Les votacions van transcórrer amb normalitat. L'afluència a les urnes donà un elevat índex d'abstenció a Barcelona (71 %), però això no impedí el triomf dels republicans amb 5 diputats (Rafael Rodríguez Méndez, Nicolás Salmerón, Pere Pi i Sunyer, Alejandro Lerroux i Emili Junoy) dels 19 presentats a les circumscripcions catalanes. Als regionalistes els en corresponien 2 —dels 9 presentats a tot Catalunya— per les minories, que foren guanyats per Ignasi Girona i Frederic Rahola.

El repartiment general dels 44 escons que corresponien a Catalunya fou el següent: 19 per als liberals, 11 per als republicans, 7 per als conservadors i 7 per als regionalistes. La trajectòria que s'havia iniciat quatre anys abans continuava sense

desviar-se de l'objectiu de crear una nova força que dificultés cada cop més l'hegemonia dinàstica a Catalunya. Malgrat tot, l'adjudicació dels escons mostra que el compliment del torn dinàstic a Catalunya es manté en peu, encara que la penetració de les forces d'oposició antidinàstica sigui cada cop més evident.

Unes setmanes després de les eleccions legislatives, tindrà lloc una nova contesa electoral, ara municipal. La data assenyalada per a la celebració dels comicis és el 12 de novembre. A diferència de les altres consultes electorals, en les quals els atacs contra la Lliga ocupaven bona part de la campanya republicana, en aquesta ocasió el primer objectiu de la Unión Republicana fou demostrar la pràctica obstruccionista dels dissidents de la Lliga i la genuïnitat de la candidatura avalada per Lerroux, en la qual trobem, entre d'altres, Santiago Valentí i Camp, Jesús Pinilla, Joan Pich i Pon, Lluís de Zulueta, Francesc Layret o Emiliano Iglesias. En el balanç que fan els republicans de la seva actuació municipal es remarcava la derrota del caciquisme i l'obra reformista de protecció de les classes treballadores. També es destacaven els projectes previstos, com la construcció de grups escolars o la consecució de les vuit hores de jornada laboral per als treballadors municipals.

També per als regionalistes, el poder municipal era una peça important de la governabilitat de Catalunya, raó per la qual van preparar la campanya a consciència. Davant la Unión Republicana, els regionalistes volien presentar una candidatura d'homes capacitats professionalment per a dur a terme una obra d'alliberament d'un domini republicà que, segons la Lliga, havia posat el municipi en un estat ruïnós. Per als regionalistes, la victòria de Lerroux significaria la paralització de les grans obres projectades pels seus regidors d'ençà de 1901: l'Exposició Universal, la reforma interior, la creació d'escoles o l'articulació de les barriades obreres amb el centre de la ciutat. Els regionalistes presentaven una candidatura de prestigi formada, entre d'altres, per Francesc Puig Alfonso, Lluís Duran i Ventosa, Ferran de Sagarra, Pere Rahola i Joan Ventosa i Calvell.

Un cop celebrades les eleccions —a Barcelona la participació és de poc més del 25 %—, l'escrutini va confirmar els bons resultats de la Lliga, que, amb 12.000 vots, va veure triomfar els 12 candidats a regidors presentats per Barcelona. També la Unión Republicana, amb 17.000 sufragis, va obtenir uns excel·lents resultats, que permeteren el triomf de 14 dels 20 candidats presentats a la capital catalana. La majoria republicana es mantindrà a l'Ajuntament de Barcelona amb 28 regidors, davant els 19 regionalistes.

La sensació de victòria dels regionalistes va ser provocada pel fet que la seva estratègia de presentar candidats només a 7 dels 10 districtes barcelonins va resultar un èxit: 6 candidats republicans van quedar fora del consistori, mentre que els catalanistes els hi van fer entrar tots. Els republicans, doncs, tot i tenir el control teòric de l'Ajuntament, quedaven afeblits per l'empenta de la Lliga. Alhora, les eleccions havien confirmat el naufragi barceloní de les forces polítiques dinàstiques, que intenta-

ven maquillar l'anomenada *crisi del 98* amb una operació regeneracionista tan hipòcrita com supèrflua, a la vegada consentida per una monarquia pusil·lànime davant l'exèrcit.

Arribats en aquest punt, i sense deixar l'àmbit municipal, no voldríem deixar de fer esment d'una realitat que, d'alguna manera, podem considerar com un precedent al que poc després serà Solidaritat Catalana. Ens estem referint a la «Solidaritat Municipal».[2] Aquest pacte tàcit entre regionalistes i republicans, no exempt de picabaralles polítiques entre els uns i els altres i que va funcionar durant el període 1905-1908, pretenia fer de Barcelona una gran capital cultural i urbanística, independentment de qui tingués la majoria consistorial. Republicans i regionalistes van entendre, doncs, que calia sumar esforços per fer de Barcelona una ciutat de referència en l'àmbit europeu i van decidir treballar plegats, tot i les discrepàncies polítiques, per aconseguir-ho.

La gènesi de Solidaritat Catalana

Arran del triomf regionalista en les eleccions municipals a Barcelona, la Lliga decidí celebrar l'èxit electoral amb una gran festa cívica. A tal efecte, convocà els seus seguidors a prendre part en l'anomenat *Banquet de la Victòria*, que se celebrarà el 18 de novembre de 1905 al Frontó Condal. La taula principal és presidida per Albert Rusiñol. Entre d'altres, l'acompanyen Francesc Cambó, Lluís Duran i Ventosa, Josep Puig i Cadafalch, Joan Ventosa i Calvell, Ferran de Sagarra i Enric Prat de la Riba. Al multitudinari acte assistiran unes 2.500 persones. A la sortida, una colla dels assistents a l'acte, en passar per davant de la Fraternidad Republicana cantant *Els Segadors*, foren apedregats i sonaren uns trets de revòlver. Tot seguit es produí una baralla, que va provocar alguns ferits per arma blanca i, també, de bala.[3]

Dies després, el 23 de novembre, el *Cu-Cut!*, setmanari humorístic catalanista afí a la Lliga, publicava un dibuix de Joan Junceda en què un militar, davant del Frontó Condal, preguntava a un civil, mentre un grup de persones es trobaven a la porta:

2. Una bona anàlisi de la «Solidaritat Municipal» i, en general, de la situació política de l'Ajuntament de Barcelona a començaments del segle XX es troba a Alfred Pérez-Bastardas (1980), *L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle (1904-1909): Albert Bastardas i Sampere, primer alcalde popular*, Barcelona, Edicions 62. Tampoc ens podem estar de veure una certa relació entre Solidaritat Catalana i Solidaritat Obrera, organització sindical obrera constituïda el 1907 com a resultat de la coordinació de les societats obreres de Barcelona i que, d'alguna manera, estigué estimulada per l'exemple de Solidaritat Catalana.

3. Com ha assenyalat Francesc Santolaria: «La baralla [...] serví d'excusa addicional per a l'assalt dels militars, ja que aquests es remetien al suposat desordre que vivia Barcelona a causa d'uns i altres»; vegeu Francesc Santolaria (2006), «Els Fets del *Cu-Cut!* Una reflexió historiogràfica», a Jordi Casassas (*et al.*), *Els Fets del* Cu-Cut! *cent anys després*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, p. 120.

— ¿Qué se celebra aquí, que hay tanta gente?
El civil responia:
— El Banquet de la Victòria.
I el militar reflexionava:
— ¿De la Victoria? Ah, vaya, serán paisanos.[4]

Tot i que l'acudit apareixia en un lloc secundari de la publicació i que no era dels que havia criticat més durament l'exèrcit, la frase injuriosa que pressuposava que els militars espanyols no tenien victòries, i dita poc després del desastre de 1898 (i en un context en el qual s'ha fet evident la decadència espanyola, la manca de recursos dels seus governs i la pèrdua de la seva vella consideració de potència colonial), molestà molt l'estament militar de Barcelona, hostil com era al naixent catalanisme polític —per ells separatisme—, poc predisposat a entendre què passava a Catalunya i carregat de prejudicis contra la llengua i la realitat nacional de Catalunya. Per altra banda, convé recordar que en l'àmbit internacional l'any 1905 és un moment de clar rebrot dels plets nacionals, començant per la independència de Noruega respecte de Suècia, un episodi que serà seguit amb gran atenció des de Catalunya. Així les coses, es poden entendre millor les suspicàcies de l'exèrcit vers les reivindicacions nacionals catalanes, en un context internacional que sembla anar-hi a favor.

La publicació és ràpidament denunciada i segrestada per la policia, però l'equip de redacció té l'agilitat suficient per a imprimir una nova edició tot suprimint la caricatura. En aquesta segona edició, el redactor explicava:

> Vaja, ja ens han tornat a copiar el número abans de sortir al carrer. [...] Ahir, a la una, va anar un encàrrec a la impremta dient que no sortís cap número. Això ens va estranyar molt, perquè encara no havia anat cap exemplar al Govern Civil. Rumia que rumia sobre com podia ésser que allí ja se sabés que el número era pecaminós, vàrem recordar-nos que, al matí, un policia havia demanat «amistosament» a l'Administració si se'n podia endur un exemplar. El dependent va dir que bueno i ell se'l va endur. I ja ens tenen denunciats i copats.[5]

És molt possible que aquesta edició d'urgència arribés, com l'altra, als militars.

Com a conseqüència de tot plegat, la nit del 25 de novembre un grup de militars de la guarnició de Barcelona va assaltar les redaccions de *La Veu de Catalunya* i del *Cu-Cut!*, en una acció típica del militarisme anticonstitucional i del nacionalisme

4. A Francesc Santolaria (2005), *El Banquet de la Victòria i els Fets del Cu-Cut! Cent anys de l'esclat catalanista de 1905*, Barcelona, Meteora, p. 97-112, es reprodueix íntegrament el número 204 del *Cu-Cut!* del 23 de novembre de 1905.

5. Extret de F. Santolaria (2005), p. 93.

espanyol més intransigent.[6] En els fets van participar uns quatre-cents militars que s'aplegaren a la plaça Reial cap a les nou del vespre i en manifestació van arribar a la impremta del carrer d'Avinyó on s'imprimia el *Cu-Cut!*, esbotzaren la porta amb destrals, destrossaren el material, col·leccions de la revista i cremaren uns mobles al carrer. Després es van dirigir a la redacció de la revista, al carrer del Cardenal Casañas, on van fer el mateix. Rambla amunt van arribar, després, als locals de *La Veu de Catalunya*, l'òrgan d'expressió periodística de la Lliga. Els assaltants van calar foc als papers i al mobiliari. L'atac s'acompanyà d'escridassades, persecucions de grups amunt i avall de la Rambla, així com alguns ferits civils a mans dels militars. El saqueig, fet impunement sense oposició de les forces d'ordre públic, durà hores i va comptar amb la connivència de la cúpula militar, tant del titular de la Capitania General de Barcelona, el capità general Luis Delgado Zulueta, que es trobava de permís per aquelles dates, com del seu substitut interí, el general de divisió Lluís Castellví.[7]

El relat dels fets va córrer de boca en boca. Hi ha astorament i indignació. Amadeu Hurtado ens explica a les seves memòries:

> La notícia del succés m'arribava al teatre Romea, on havia assistit a l'estrena del drama d'Ignasi Iglésias *Les Garses*. Era durant el darrer entreacte que els fets es precisaven, i produïen un astorament general i una efervescència d'indignació entre la gent aplegada al saló de descans del teatre. En un dels angles del saló trobava el conegut periodista republicà, ex-candidat dels lerrouxistes en les darreres eleccions pel districte de Terrassa, Josep Roca i Roca, i així que em veia em deia visiblement emocionat: «Això no pot continuar; s'han d'acabar d'una vegada les nostres baralles; hem d'ésser una cosa tots els catalans».[8]

L'endemà tota la premsa de Catalunya condemna l'agressió amb sorprenent unanimitat, inclosa la premsa republicana hostil a la Lliga. L'excepció serà Lerroux. L'alcalde de Barcelona, Ròmul Bosch i Alsina, tot i que és un liberal dinàstic de nomenament reial, decideix sumar-se a la protesta, envia un telegrama de protesta al ministre de Governació i posa el seu càrrec a disposició del Govern. L'opinió pú-

6. El paper de l'exèrcit com a àrbitre i protagonista recurrent en la vida política espanyola durant els anys finals del segle XIX i les primeres dècades del segle XX és estudiat a Eduardo González (2006), «El ejército y el orden público durante la Restauración», a J. Casassas (*et al.*), *Els Fets del* Cu-Cut! *cent anys després*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, p. 59-117.

7. L'episodi és analitzat amb més detall a F. Santolaria (2005), p. 113-133. L'assalt a *La Veu de Catalunya* és relatat per un dels líders de la Lliga, Josep Puig i Cadafalch; vegeu Josep Puig i Cadafalch (2003), *Memòries*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 117-123. Dos testimonis presencials dels fets, Claudi Ametlla i Ramon Noguer i Comet, també ens han explicat com va anar tot l'incident; vegeu Claudi Ametlla (1963), *Memòries polítiques, 1890-1917*, Barcelona, Pòrtic, p. 238-261, i Ramon Noguer i Comet (2000), *Al llarg de la meva vida*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 57-60.

8. Amadeu Hurtado (1969), *Quaranta anys d'advocat: història del meu temps (1894-1936)*, Barcelona, Ariel, p. 81.

blica manifesta la seva commoció, però tanmateix el Govern no castiga els responsables de l'acte i, a més, nombroses guarnicions se solidaritzen amb els militars, com també fa la major part de la premsa espanyola, en especial la militar (*El Ejército Español* i *La Correspondencia Militar*). Fins i tot el mateix monarca, Alfons XIII, va veure amb simpatia l'acció dels militars a Barcelona. *La Veu de Catalunya* publica editorials («Serenitat», «Meditem»), l'autor del primer dels quals és Prat de la Riba, en què es fa una crida a la calma.[9] També es decideix interrompre la publicació del *Cu-Cut!* per treure tensió a l'ambient. Finalment, però, el 2 i el 5 de desembre el *Cu-Cut!* i *La Veu de Catalunya* seran suspesos, respectivament, per ordre governativa.

L'estupor inicial es convertirà en indignació. El dia 29, *La Veu de Catalunya* publicarà dos manifestos de protesta: un el signaven diputats i regidors catalanistes conjuntament amb altres dirigents de la Lliga al costat dels de la Unió Catalanista, de centres federals i publicacions com *Joventut* o *El Poble Català*; l'altre el signaven les principals corporacions ciutadanes: l'Ateneu Barcelonès, el Foment del Treball Nacional, la Lliga de Defensa Industrial i Comercial, l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, la Cambra de Comerç o el Círculo de la Unión Mercantil.[10]

Tres dies abans, el dia 26 de novembre, Cambó, Salvador Monegal i el senador marquès de Camps (Carles de Camps) havien marxat cap a Madrid per donar una dimensió política a la protesta. A la capital, però, es trobaran amb un ambient hostil i de seguida s'adonaran que a Madrid l'únic element a debatre i la gran amenaça a abatre és el *separatisme català*. Així doncs, hi ha unanimitat a considerar que l'acció dels militars, per més que excessiva, està justificada.

El 27 de novembre s'inicien els debats sobre els fets al Congrés i al Senat. Les paraules de condemna dels fets pronunciades pel marquès de Camps al Senat seran ofegades per crits, xiulets i picaments de peus, fins al punt que la sessió s'haurà de suspendre una estona, entre visques a la pàtria i a l'exèrcit. En la sessió del Congrés en la qual el Govern decideix suspendre les garanties constitucionals a la província de Barcelona —restaren suspeses fins a mitjan abril de 1906—, el cap del Govern, Eugenio Montero Ríos, i altres líders parlamentaris espanyols —Manuel García Prieto, Antoni Maura— es manifesten hostils al catalanisme. Les queixes i les argumentacions de la major part de diputats catalans de totes les tendències no van servir de res.

En la sessió del 29 de novembre, Salmerón farà un discurs contra la suspensió de les garanties constitucionals a Barcelona. En el seu parlament s'adreçarà a la minoria regionalista, a la qual invitarà a marxar d'acord amb els republicans, per damunt de les diferències doctrinals:

9. L'escrit de Prat de la Riba el podem consultar a Albert Balcells, Josep M. Ainaud de Lasarte (cur.) (1998), *Enric Prat de la Riba: Obra completa, 1898-1905*, vol. II, Barcelona, Proa, Institut d'Estudis Catalans, p. 661-663.

10. Vegeu A. Balcells, J. M. Ainaud de Lasarte (cur.) (1998), p. 663-666.

> Yo, que no soy catalán, pero que tengo como el más alto honor el de haber recibido aquella representación [...], yo os digo: Catalanistas, ¿os ponéis de acuerdo conmigo para llevar la paz á Cataluña? ¿Queréis que vayamos juntos del brazo republicanos y catalanistas á Barcelona, para decir: nuestras ideas difieren, nuestras opiniones pueden ir en sentidos divergentes; pero vamos á exponerlas, á sustentarlas en el santo y amoroso regazo de la madre común España?[11]

El discurs del líder republicà causarà sensació. Francesc Albó, després que Josep Bertran i Musitu hagués anat a consultar Cambó, s'alça per acceptar. Era el naixement de Solidaritat Catalana:

> Mentre durava el seu discurs, jo estava en els passadissos, parlant amb diputats, i vaig rebre la visita d'un dels membres de la minoria regionalista que em portava la notícia que Salmerón, quasi a les acaballes del seu discurs, acabava de proposar que republicans i regionalistes que es repartien la representació de Barcelona es presentessin de bracet a la capital de Catalunya. Aquesta invitació havia provocat una expectació immensa i se'm consultava de part de l'Albó, que havia demanat la paraula per contestar-la, la meva opinió sobre la resposta a donar. Sense vacil·lar vaig dir a l'emissari: «S'ha d'acceptar incondicionalment». En aquell moment pot dir-se que s'inicià el procés polític del que havia d'ésser el formidable moviment de Solidaritat Catalana.[12]

El procés que portarà a la Solidaritat en bona part serà possible gràcies al dinàmic activisme de Cambó, el millor estrateg de què disposa el moviment, si bé sempre aconsellat per Prat de la Riba. De fet, Cambó i Prat de la Riba són els que millor s'adonen de les possibilitats polítiques electorals de la futura plataforma. Dit això, però, convé recordar que sense el gir polític que va fer Nicolás Salmerón al Congrés, allargant el braç de la Unión Republicana als regionalistes, cap dels dirigents de la Lliga hauria pogut somiar en la possibilitat política de bastir una plataforma com Solidaritat.

La posada en marxa de Solidaritat Catalana

Presidida per Salmerón, aquesta plataforma unitària de partits aplegarà la Lliga Regionalista, una part de la Unión Republicana, independents, els federals, els nacionalistes republicans, la Unió Catalanista i els carlins.

L'esclat solidari servirà, en bona mesura i paradoxalment, per a aclarir el panorama de la política catalana de partits. D'una banda, des de finals de l'estiu de 1906 es pot considerar definitivament trencada la Unión Republicana, atès que Lerroux se n'independitza definitivament.[13] Davant seu segueix estant la Lliga, que està aprofi-

11. Fragment del text reproduït a Josep Pla (1981), *Francesc Cambó: Materials per a una història*, Barcelona, Destino, p. 268.

12. Francesc Cambó (1981), *Memòries (1876-1936)*, Barcelona, Alpha, p. 115.

13. La controvertida figura d'Alejandro Lerroux i la seva actuació política són analitzades en dues monografies excel·lents: José Álvarez Junco (1990), *El emperador del Paralelo: Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza, i Joan B. Culla (1986), *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial.

tant aquesta conjuntura amb un sentit polític i estratègic indiscutiblement moderns. D'aquesta situació en sortirà definitivament configurada com el gran partit del catalanisme:

> La Solidatitat [...] fou per a la Lliga Regionalista la demostració pràctica que comptava amb polítics preparats i amb uns mètodes d'aplicació d'unes línies directrius polítiques, és a dir, amb uns homes, una tàctica i una tècnica eficaços.[14]

Els altres grups actuaven com a mers comparses. Els nacionalistes republicans que s'havien escindit de la Lliga el 1904, reunits ara a l'entorn d'El Poble Català, es van integrar com a grup, encara sense estructura orgànica, dins de Solidaritat, mentre enllestien els preparatius per a convertir-se en un partit. Aquesta tasca va ser acabada a començaments de 1907, moment en què s'inaugurà el Centre Nacionalista Republicà de Barcelona, que reunia els republicans exregionalistes, republicans independents, federals, unionistes i membres de la Unió Catalanista. El nou partit tenia per objecte la consecució de l'autonomia de Catalunya dins de l'Estat espanyol i la propagació dels ideals de la democràcia republicana.[15]

Quedaven fora de Solidaritat els dos partits dinàstics —liberal i conservador— i, a iniciativa pròpia, els lerrouxistes, que malden per constituir un bloc antisolidari.[16] En efecte, mentre es va gestant l'acord entre regionalistes i republicans, Lerroux intenta contrarrestar-lo publicant a *La Publicidad*, el 9 de desembre de 1905, aquesta peça que és un excel·lent exemple de la incendiària i demagògica prosa lerrouxista:

> Hace menos de seis años imperaba en Barcelona el catalanismo político, hijo degenerado de un contubernio monstruoso entre una aspiración literaturesca, romántica y un malestar social subido al período agudo con motivo de la catástrofe nacional. [...] Los castellanos, que forman la tercera parte de esta población, no se atrevían á hablar fuerte en las Ramblas, porque la bestia separatista se mofaba cínicamente de su idioma. La bandera de la patria fue numerosas veces ultrajada. Con tal estado de cosas acabó el partido republicano. [...] Y al compás de la Marsellesa, que apagó la fosca y estúpida solemnidad del canto llano que diputaron himno los «segadores» melenudos de dudoso sexo, volvió á las calles la alegría [...]. Ellos, aquí, hablando de enviar la «última embajada á España», repitiendo lo de «cortar las amarras», silbando la bandera española, poniendo en caricatura el Ejército. [...] Así, no me digáis que condene la violencia iracunda con que los representantes del Ejército vengaron á la patria en Barcelona. [...] Yo digo que si hubiera sido militar, hubiera ido á quemar *La Veu*, el *¡Cu-Cut!*, la Lliga y el palacio del obispo, por lo menos. Y si yo hubiera estado en Barcelona la noche de «autos» hubiéramos ido

14. Isidre Molas (1972), *Lliga catalana: Un estudi d'estasiologia*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, p. 78.

15. Jaume Carner (1907), *Orientacions polítiques y socials del Centre Nacionalista Republicà: Discurs pronunciat per Don Jaume Carner la vetlla del 26 de janer de 1907, en la sessió inaugural d'aquesta entitat*, Barcelona, Societat Cooperativa Obrera, Impremta Comunal.

16. L'activitat política dels republicans lerrouxistes durant la conjuntura solidària i, sobretot, el seu antisolidarisme són analitzats a J. Álvarez Junco (1990), p. 315-360, i a J. B. Culla (1986), p. 139-197.

> el pueblo y yo á quemar varios conventos, escuelas de separatismo, y á llamar á la puerta de los cuarteles y á decirles á los soldados que antes que la disciplina están, en la conciencia de los hombres, la libertad y la patria. ¡Condenar á los oficiales! Sí, yo les condeno por prudentes, por disciplinados. ¡Censurar á los militares porque han tenido un arranque de vergüenza! [...] Me alegro mucho de lo sucedido. [...] Que antes de pactar con esa chusma envilecida por el amor al ochavo, que es la quintaesencia de su regionalismo separatista, estoy dispuesto á rebelarme contra todo el mundo, acompañado ó solo.[17]

Mentre això passava a Catalunya, a Madrid el Govern continuava treballant en el disseny de la política repressiva contra el catalanisme. Així, el nou cap del Govern, Segismundo Moret —que substituí un dimitit Montero Ríos que s'havia oposat a la suspensió de les garanties constitucionals a Barcelona i que s'havia evidenciat com un defensor de la supremacia del poder civil sobre el militar—, començarà a preparar un projecte de llei reclamat de feia temps per l'estament militar i la Corona: el *Proyecto de Ley de Represión de los Delitos contra la Patria y contra el Ejército*, que es coneixerà com la Llei de jurisdiccions, i que serà aprovada pel Congrés el 23 de març de 1906.[18] Es tracta d'un text que fa evident la intromissió militar en l'esfera política, atès que a partir d'ara podien caure sota la jurisdicció militar delictes d'opinió política i tots els delictes de paraula o per escrit contra l'exèrcit i contra els símbols d'Espanya. Aquesta llei, que restarà vigent fins a la Segona República, pretenia institucionalitzar l'estat d'excepció, ja que prioritzava prerrogatives de la jurisdicció militar sobre la civil, i, en definitiva, era un intent de situar el catalanisme fora de la llei. Fer de l'exèrcit àrbitre de la vida pública era molt greu, atès que la pressió extraparlamentària feia evidents les contradiccions, els defectes estructurals i la crisi del mateix sistema polític de la Restauració.

Coincidint amb la tramitació de la Llei de jurisdiccions, els treballs organitzatius de la futura Solidaritat Catalana no s'havien aturat en cap moment: a finals de gener del 1906 s'havia nomenat el seu Comitè Executiu, en el qual estaven representats la Lliga (Francesc Cambó), els nacionalistes republicans (Jaume Carner), els republicans independents (Amadeu Hurtado), la Unió Catalanista (Domènec Martí i Julià), els republicans federals (Josep Maria Vallès i Ribot), la Unión Republicana (Josep Roca i Roca) i els carlins (Miquel Junyent). Quedaven al marge d'aquest comitè els dos partits dinàstics, en franca davallada a Catalunya, i els republicans que seguien Lerroux. Malgrat haver rebut invitacions a integrar-s'hi, Lerroux no tardarà a distanciar-se del pacte entre republicans i catalanistes; ho farà a través d'un article-manifest, «Mi Evangelio», que publica a *La Campana de Gràcia*, el 7 d'abril de 1906, i que esdevé un llarg al·legat sobre les insalvables diferències i ferides que, separant els republicans dels regionalistes, fan impossible un acord polític sincer entre ambdós partits.

17. Alejandro Lerroux, «El alma en los labios», *La Publicidad* (9 desembre 1905).
18. Aquesta llei es reprodueix íntegrament a F. Santolaria (2005), p. 211-216.

La decisió d'un sector del republicanisme unionista d'integrar-se dins del moviment solidari provocà el trencament d'Unión Republicana, ja que el nucli més nombrós del partit s'havia decantat cap a la tendència antisolidària comandada per Lerroux, per al qual Solidaritat era una coalició conservadora, burgesa i en la qual els catalanistes es confonien amb els burgesos capitalistes que explotaven els obrers. Malgrat els esforços per a evitar-ho, però, Lerroux veu com a Solidaritat Catalana va esdevenint un moviment polític estable i pot constatar, també, la significació socialment moderada de Solidaritat, preocupada per atreure les masses neutres apolítiques, però poc atractiva per al proletariat urbà, i tem que, si la Unión Republicana s'hi integra, perdrà la base popular i obrera que el mateix Lerroux, més que ningú, ha contribuït a captar. El cabdill republicà sap, a més, que si el republicanisme s'integra en la gran coalició solidària, el seu lideratge personal restarà ofegat. Així doncs, la causa principal de l'oposició de Lerroux Solidaritat és la por de perdre la direcció del republicanisme a Catalunya, que ara veu en perill. Per tant, «la decisió de trencar amb la direcció salmeroniana i arborar la bandera antisolidària no respon a una opció ideològica, de consciència [...], sinó a una opció tàctica, de conveniència [...]. Per conservar alhora el protagonisme polític, la fidelitat d'una nombrosa militància, l'atractiu esquerranista i una autoritat sense superiors, Lerroux no trobarà millor fórmula que la d'erigir-se en l'únic, en el gran antagonista del moviment solidari».[19]

La premissa inicial dels antisolidaris que segueixen Lerroux és la maldat intrínseca de Solidaritat Catalana, ja que segons ells «aquesta no pot ser sincera, perquè s'hi barregen interessos partidistes antitètics; no és liberal, ni antimonàrquica, ni anticlerical, perquè hi figuren catòlics militants [...]; no pot beneficiar el proletariat, puix que l'encapçalen fabricants i grans burgesos enemics de les reformes socials; i, pel que fa a l'autonomia, ¿per quin tipus d'autonomia lluitarà, per la dels furs carlins, per la pimargalliana dels federals o per la regionalista de les Bases de Manresa».[20] Quin és, finalment, el contingut doctrinal de l'antisolidaritat lerrouxista? La peça central del seu edifici ideològic és l'espanyolisme, que de seguida deriva en el nacionalisme espanyol més ranci. Al costat d'aquest omnipresent espanyolisme, l'anticlericalisme i un esperit revolucionari de límits volgudament borrosos, genèric i indefinit, esdevenen els altres dos ingredients —menors— del missatge polític antisolidari. En qualsevol cas, en el decurs dels mesos següents, i a desgrat de totes les incongruències, l'antisolidaritat aconseguí preservar l'atractiu obrerista i revolucionari que havia conquerit el lerrouxisme al llarg del primer quinquenni del segle.

Malgrat la ferma oposició del republicanisme lerrouxista, el cert és que les tasques per a bastir Solidaritat Catalana continuaven endavant. En aquest sentit, dels treballs de les diverses comissions i grups de diputats, erigits en portaveus dels mi-

19. J. B. Culla (1986), p. 146. El trencament de la Unión Republicana és analitzat a les pàgines 146-155.

20. J. B. Culla (1986), p. 156.

lers de ciutadans que estan a favor d'aixecar la suspensió de garanties i en contra del projecte de Llei de jurisdiccions, en sortirà una decisió històrica: la celebració a Girona d'un gran míting per a reclamar la restitució de les garanties constitucionals i per a demostrar la solidaritat de tots els catalans en la defensa de Catalunya.

Finalment, doncs, l'11 de febrer de 1906 se celebrarà el transcendental míting a Girona —hom parla d'uns quatre-mil assistents—, d'on resultarà la proclamació formal de Solidaritat Catalana com a coalició electoral. En un clima d'exaltació es comença a desplegar la campanya política, l'objectiu de la qual és formar una Diputació catalana que pugui fer front a la Llei de jurisdiccions que està en marxa. La premsa catalana, amb molt poques excepcions, es va mostrar favorable a Solidaritat. Li donen suport *La Veu de Catalunya*, *El Correo Catalán*, *El Poble Català*, *El Diluvio*, *La Publicidad* i els diaris satírics republicans *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*. La Lliga, hàbilment dirigida per Cambó, es converteix en la directora del moviment i n'esdevindrà la principal beneficiària, i convertirà Solidaritat en una arma política per a defensar els ideals del reformisme i del catalanisme burgès que guiaven el programa regionalista.

El 12 de maig de 1906 el Comitè Executiu de Solidaritat fa públic un manifest en què anuncia que aquesta plataforma de partits pensa presentar-se als pròxims comicis (provincials i legislatius de 1907):

> La Solidaritat és quelcom diferent, quelcom més alt que els partits que la formen, i la seva missió plana per damunt de les finalitats de banderia. La Solidaritat és la formació viva de l'ésser de Catalunya com a col·lectivitat conscient de si mateixa, [...] ara davant de la campanya electoral que s'acosta, la seva missió primordial, capitalíssima, és aconseguir que sigui la funció electoral dels ciutadans una funció lliurement exercida, sense coaccions ni imposicions; que la representació parlamentària de Catalunya sigui manifestació sincera i proporcionalment exacta de la voluntat del nostre poble; que els elegits de Catalunya constitueixin una veritable diputació catalana que, traduint totes les modalitats del nostre sentit polític i recollint tots els punts d'actual convergència de l'opinió de la nostra terra, siguin dintre el Parlament espanyol l'afirmació clara i activa de l'ideal i de la voluntat de Catalunya.[21]

Pocs dies després, el 20 de maig, té lloc l'homenatge del poble de Barcelona als diputats i senadors que han intervingut a les Corts contra el projecte de Llei de jurisdiccions. És la «Festa de l'Homenatge» que té lloc al passeig de Sant Joan amb una multitudinària —les cròniques de l'època parlen exageradament de dues-centes mil persones— i emotiva desfilada cívica.[22] L'assistència és absolutament interclassista,

21. El manifest és reproduït a Joaquim de Camps i Arboix (1970), *Història de la Solidaritat Catalana*, Barcelona, Destino, p. 60-61.

22. La transcripció dels discursos contra la Llei de jurisdiccions i la llista d'adhesions a la Festa de l'Homenatge es recollí a *Discursos contra la Ley de Jurisdicciones* (1906), Barcelona, Solidaritat Catalana, Tipografía El Anuario de la Exportación, i *Llista de adhesions a la Festa de Homenatje* (1906), Barcelona, Solidaritat Catalana, Tipografía El Anuario de la Exportación.

amb una presència menestral i obrera indiscutible; però el més important és la mobilització de les classes mitjanes urbanes, tradicionalment absents. A més, l'adhesió a l'acte de més de mil tres-centes entitats catalanes (i algunes d'altres localitats espanyoles) acabava de donar la dimensió dels fets. Els esdeveniments oficials promoguts amb motiu de l'homenatge es perllongaran fins al vespre del dia 22. Malgrat la dimensió dels actes celebrats, la reacció inicial de la premsa de Madrid és de cert menyspreu i fredor davant el caràcter multitudinari de l'esdeveniment.

Setmanes després, el 21 d'octubre, tindrà lloc a la plaça de toros de Las Arenas l'«Aplec de la Protesta», per a demanar la derogació de la Llei de jurisdiccions. Enmig d'una gran gentada, unes colles de lerrouxistes intenten provocar disturbis i són expulsats fora de la plaça, enmig de la repulsa unànime dels assistents a l'acte. Lerroux, foragitat de *La Publicidad* i que sap que no pot viure políticament sense premsa afí, funda el diari *El Progreso*, que apareix el 29 de juny de 1906, i que és el nucli en què s'agrupen els republicans antisolidaris. A partir d'ara li caldrà crear-se un partit fet a la seva mida, el futur Partit Republicà Radical que serà fundat el gener de 1908.

En aquests moments, i en ple ambient d'acord catalanista, Enric Prat de la Riba publicava la seva obra cabdal, *La nacionalitat catalana*. A finals de maig, en plena ressaca de la manifestació solidària del 20 de maig, *La Veu de Catalunya* anunciava que el llibre es posava a la venda. El text no va tardar a ésser considerat l'obra teòrica culminant del catalanisme i el primer que donava una visió moderna del fet nacional català. El caràcter estratègic del llibre responia, en gran part, a les circumstàncies històriques coetànies al moviment solidari, les quals ajuden a explicar la gran significació que va assolir ràpidament *La nacionalitat catalana*, obra en què Prat de la Riba reivindicava que Catalunya era una nació i que, com a tal, hauria de tenir un estat propi, tot i que el dirigent catalanista no va arribar a formular aquesta conclusió independentista, perquè va fer entrar en joc un altre element: la formació d'un estat compost, d'una federació espanyola.[23]

La victòria solidària a les eleccions de 1907

En una més de les cícliques crisis de govern, el gabinet liberal va caure i el 25 de gener de 1907 els conservadors comandats per Maura van formar un nou Govern. Juan de la Cierva, ministre de la Governació, fou l'encarregat de posar en marxa els mecanismes per a fornir una majoria parlamentària afí al nou partit de govern. Les eleccions a diputats per a les noves Corts foren fixades per al 21 d'abril del 1907.

23. Jordi Casassas ha explicat detalladament aquesta obra i les circumstàncies de la seva aparició i posteriors repercussions a «Prat de la Riba i *La nacionalitat catalana*», estudi introductori a Enric Prat de la Riba (1993), *La nacionalitat catalana: Compendi de la doctrina catalanista en col·laboració amb Pere Muntañola*, Barcelona, La Magrana, Diputació de Barcelona, p. xlviii-xlix. Una anàlisi més succinta és a Santiago Izquierdo (2006), «*La nacionalitat catalana*, d'Enric Prat de la Riba», *L'Avenç*, núm. 316 (setembre).

Prèviament, Solidaritat assajà el seu poder mobilitzador concorrent als comicis per a diputats provincials convocats el 10 de març d'aquell any. Presentà candidatura només a les demarcacions de Barcelona i Girona, atès que a les de Lleida i Tarragona encara no s'havia fet la conjunció dels partits coaligats. A Barcelona, Solidaritat aconseguí el *copo*, amb uns 18.000 vots al Districte II provincial, que representava el 36 % del cens, mentre els lerrouxistes només n'obtenien uns 11.000, el 17 %; al Districte III guanyava també Solidaritat amb 9.000 vots i el 24 %, i els lerrouxistes treien uns 7.500 vots i el 20 %. A Igualada-Vilafranca, a Vilanova-Sant Feliu de Guíxols i a Girona, Solidaritat obtenia també la victòria. El triomf de Solidaritat havia estat abassegador. El resultat provocarà temps després un canvi substancial en la Diputació Provincial de Barcelona. Només un dels seus 36 membres serà lerrouxista, mentre que 3 seran liberals i altres 8 conservadors; els altres 24 llocs aniran a les mans dels solidaris, entre ells 8 republicans, fet que permetrà el nomenament d'Enric Prat de la Riba com a president de la Diputació.

El triomf solidari i la derrota lerrouxista en aquestes eleccions havien estat molt clars. La desfeta antisolidària demostrà que les aspiracions solidàries havien calat en la voluntat popular i que aquesta plataforma unitària gaudia de la força electoral suficient per a optar, en la propera votació d'abril, als 44 escons que Catalunya ocupava al Parlament espanyol.

La Lliga va entendre que Solidaritat podia ser una bona plataforma per a assolir els seus objectius polítics i fer de la burgesia la classe rectora de la política catalana. La resta dels components de Solidaritat eren massa febles per a oposar-s'hi i, sobretot, per a renunciar, no només a unes futures actes de diputat, sinó a l'ocasió d'assolir una clientela política guanyada en una lluita per Catalunya i contra l'enemic comú de tots els aliats, el lerrouxisme, que fins ara s'enduia el vot de la major part de les classes populars. En el seu paper director, la Lliga va tenir cura de no donar al moviment un contingut massa ideològic i va voler evitar qualsevol enfrontament entre els seus diversos integrants. En conseqüència, Solidaritat era capaç d'integrar un espai electoral que cobria els extrems més oposats: tant l'elector clerical com l'anticlerical, tant el republicà com el monàrquic, podien votar Solidaritat sense massa problemes.

Ara bé, a l'interior de Solidaritat convivien estratègies polítiques oposades, circumstància que avançava la curta durada d'un moviment nascut accidentalment i vàlid per a un moment històric en el qual la correlació de les forces polítiques catalanes estava en transformació. Però, aleshores, la composició de l'aliança solidària possibilitava que la Lliga l'encaminés pels camins que més li interessaven, perquè, malgrat el nombre i la varietat política dels aliats, a tots els mancava la coherència ideològica i el vigor organitzatiu de què gaudien els regionalistes, sense oblidar el potencial econòmic a la seva disposició. De moment, la pretesa definició interclassista del moviment possibilitava que Solidaritat, sense ésser representativa de quelcom concret, obtingués la mobilització d'un nombrós electorat entorn d'una única

idea, Catalunya, i contra un únic enemic comú, la política centralista contrària a les aspiracions autonomistes.

La resolució dels partits dinàstics de no prendre part en l'elecció simplificà el panorama polític a Barcelona, ja que va reduir la lluita a dues candidatures: la solidària, disposada a anar al *copo* amb set aspirants a les actes, i l'antisolidària, que optà per als cinc llocs de majories. Nicolás Salmerón i Emili Junoy representen la facció d'Unión Republicana declarada solidària. Francesc Cambó i Josep Puig i Cadafalch són els homes escollits per la Lliga. El Consell Regional Federalista de Catalunya presenta Josep Maria Vallès i Ribot. Ildefons Sunyol és l'aportació a la llista per part dels nacionalistes republicans. El setè lloc serà ocupat per Francesc Macià, candidat que, malgrat presentar-se també per les Borges Blanques, esdevingué una solució de compromís per a salvar la polèmica entaulada entre republicans i regionalistes entorn de la conveniència d'incloure o no un candidat carlí a la llista barcelonina. Tot i tractar-se d'un militar de carrera, Macià, que té la graduació de tinent coronel d'enginyers, s'havia indignat davant l'atac de la guarnició de Barcelona a les publicacions de la Lliga.[24] La decisió final de no incloure un candidat carlí a les llistes —es compensarà els carlins, però, amb candidatures no barcelonines— va enutjar la junta provincial carlista de Barcelona, la qual només per disciplina de partit no abandonà Solidaritat. Els ressentiments que produí aquest afer divorciaren els tradicionalistes del moviment cada cop més.

Lerroux encapçalà la llista antisolidària a Barcelona. L'acompanyaven Josep Maria Serraclara, Joan Sol i Ortega, Nicolás Estévanez i Josep Antoni Mir i Miró. El plet solidaris-antisolidaris, però, es reprodueix en pocs districtes catalans, perquè la major part dels escons parlamentaris són disputats entre solidaris i monàrquics dinàstics, ja que aquests gaudien d'una implantació i d'una força superiors a les que podien reunir els republicans antisolidaris.

Les instruccions del partit del Govern —conscient de la seva inferioritat— fan referència a l'acord de presentar-se només en aquells indrets on les forces vives locals puguin donar suport als candidats que, pels seus antecedents i prestigi personal, podien lluitar en condicions d'avantatge enfront de l'adversari. Mentre els conservadors acceptaven de participar on els fos possible, els liberals restaven reclosos en el retraïment a gairebé tot arreu. Els lerrouxistes també reconeixen les majors possibilitats d'èxit dels solidaris i preveuen la futura desfeta, però creuen que malgrat tot han d'enviar candidats arreu per tal de dificultar el triomf solidari.

24. La inclusió a les llistes de Francesc Macià suscità un profund malestar en l'estament militar, que va decidir el seu trasllat des de Lleida a Santoña (Cantàbria). Aquest fet i, sobretot, l'evolució personal d'un Macià cada vegada més pròxim al catalanisme i a les reivindicacions nacionals catalanes, el farà decidir a demanar la baixa voluntària de l'exèrcit. L'evolució personal i política de Macià durant aquests anys es pot seguir a Josep Maria Roig Rosich (2006), *Francesc Macià: De militar espanyol a independentista català (1907-1923)*, Barcelona, L'Esfera dels llibres.

Mentre que cap dels contrincants no negava a Solidaritat la seva superioritat, aquesta concentrava les energies a organitzar les eleccions per triomfar a tot Catalunya. Per aconseguir aquestes ambicioses aspiracions, Solidaritat decidí optar a totes les actes catalanes. A partir del 12 de març de 1907 es fan públiques les instruccions per a dur a terme la designació dels representants: sempre que hi hagués acord entre els elements solidaris dels districtes, serien aquests els encarregats d'escollir l'home adequat per a proclamar-lo candidat. Si no hi ha acord previ, la comissió executiva solidària en procedirà a la proclamació. Dels 44 escons, Solidaritat presentà 41 candidats, atès que renuncià als de Sort-Viella i Roquetes, ambdós de forta tradició monarquicoliberal, i presentava Francesc Macià a dos districtes (Barcelona i les Borges Blanques).

Solidaritat havia preparat les candidatures amb la idea d'anar al *copo* en les circumscripcions no uninominals (Barcelona-ciutat i Tarragona-Reus-Falset). Les candidatures de Solidaritat eren formades per 17 republicans —6 unionistes, 6 federals i 5 nacionalistes republicans—, 15 regionalistes, 6 tradicionalistes i 4 independents: Francesc Macià, per Barcelona i les Borges Blanques, Amadeu Hurtado i Josep Zulueta.

Que la convinença entre solidaris fou difícil ens ho demostren les obstruccions que sorgiren amb motiu de la proclamació dels candidats de Sant Feliu de Llobregat, Vilanova i, sobretot, Granollers, on les discrepàncies entre regionalistes i republicans van prendre un caire tan greu que ni la comissió executiva va ésser capaç d'establir un acord que satisfés a tothom. Com a solució final hom deixà llibertat de vot per tal que l'electorat fes la tria entre Ignasi Girona, presentat pels regionalistes, i Joan Lladó i Vallés, pels republicans. També als districtes de Girona els estira-i-arronsa entre els components de Solidaritat proven l'existència d'esquerdes que, si bé de moment no impedeixen la política unitària, en fan difícil la continuïtat a més llarg termini.

La preparació d'aquestes eleccions comportà una propaganda tan intensa com mai no s'havia vist encara a Catalunya. Solidaritat comença la campanya electoral amb un manifest inaugural en què es feia pública la intenció d'anar al *copo* a tot Catalunya i es demanava disciplina de vot i renúncia a qualsevol sentiment personal perquè calia pensar només en el bé comú de Catalunya. Aquest desig conciliador de tendències diferents, dirigit a evitar enfrontaments en el si de Solidaritat, perdurarà com un tòpic reiteratiu al llarg de la campanya, però tot i aconseguir-se una tasca unitària, cada una de les forces polítiques solidària valorava uns aspectes i n'oblidava uns altres, entenent l'elecció sota una òptica particular que responia a uns interessos específics: els nacionalistes republicans es prepararen per no decebre la massa republicana i catalanista; els republicans unionistes volien donar el primer pas per a la regeneració d'Espanya; els federals feien campanya a favor de Solidaritat perquè la consideraven democràtica, una lluita contra el caciquisme, antidinàstica, federal i revolucionària; els carlins van enfocar la seva propaganda valorant Solidaritat només

com una aliança electoral que no podia posar en perill ni els principis ni l'estabilitat del seu partit, i, els regionalistes, factòtums de la campanya, defensaven que no es podia confondre Solidaritat amb una simple coalició de partits amb la sola finalitat de guanyar noves posicions polítiques, atès que, per a la Lliga, Solidaritat és un moviment regenerador, una obra essencialment patriòtica, una revolució pacífica i civilitzadora.

En aquest clima d'eufòria popular, Joan Maragall publicava a *La Veu de Catalunya* l'article «L'alçament»:

> Solidaritat és la terra, ho sents? És la terra que s'alça en els seus homes. [...] I la terra no és carlina, ni republicana, ni monàrquica, sinó que és ella mateixa, que crida, que vol son esperit propi per a regir-se; i ho crida a tots els seus fills, republicans, monàrquics, revolucionaris, conservadors, pagesos, ciutadans, blancs i negres, rics i pobres. I mentre duri el crit de la terra no hi ha pobres, ni rics, ni ciutats, ni pagesies, ni partits, ni res més sobre d'ella que un gran afany d'acallar-la i satisfer-la; perquè sols quan ella sia en pau podrà cadascú ser republicà, carlí, pagès, blanc o negre, pobre o ric [...]. Els partits catalans dividits en la lluita d'idees polítiques serien vençuts fàcilment per la corrupció forastera compacte en mans dels caciques. I heus ací la necessitat de la unió, de l'avinença, [...] No és un montón, senyor Maura, amb la companyia. Que no ho veu? És un alçament.[25]

Recordem que Maura havia qualificat de *montón* els partidaris de Solidaritat.

El diumenge 14 d'abril, una setmana abans de la votació, se celebra l'acte més important de la campanya: el míting del Tívoli, en el qual es van presentar el programa electoral de Solidaritat que havia redactat Prat de la Riba i els candidats que integraven la candidatura barcelonina. L'acte havia aixecat una gran expectació.[26]

En el programa del Tívoli es demanava, com a únic punt d'interpretació inequívoca, la derogació de la Llei de jurisdiccions, mentre que les peticions autonomistes es limitaren a sol·licitar una certa autonomia per als municipis i les regions en els àmbits de l'ensenyament, la beneficència i les obres públiques. En paraules d'Antoni Rovira i Virgili, el programa proposava:

> La derogació de la Llei de jurisdiccions; dignificació del sufragi; desvetllament dels organismes socials d'Espanya per posar remei a la ineficàcia de l'Estat; endegar, a través dels òrgans públics de l'Estat, l'energia col·lectiva de Catalunya; encarregar gran part de les funcions d'ensenyança, beneficència i obres públiques a organismes regionals representatius de la personalitat de les regions, dotats de mitjans econòmics propis; autonomia provincial i municipal; atribuir als organismes regionals la facultat de preparar, i proposar al poder legislatiu de l'Estat, la renovació del Dret civil especial de cada regió.[27]

25. Joan Maragall, «L'alçament», *La Veu de Catalunya* (13 abril 1907).

26. El programa del Tívoli es troba reproduït a José Antonio González Casanova (1974), *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938)*, Barcelona, Curial, p. 545-548.

27. Antoni Rovira i Virgili (1983), *Resum d'història del catalanisme*, Barcelona, La Magrana, p. 84-85 (1a ed., 1936, Barcelona, Barcino).

Com més fort era l'entusiasme, el dia 17 d'abril un grup de dirigents solidaris que anaven a un míting que s'havia de celebrar a Sants van ser víctimes d'un atemptat, quan un grup d'homes dispararen una vintena de trets contra el faetó en el qual anaven Nicolás Salmerón, Francesc Cambó, Eusebi Corominas, Josep Roca i Roca, Odón de Buen i d'altres. Tots sortiren il·lesos menys Cambó, ferit de gravetat al costat dret. La nova de l'atemptat s'escampà ràpidament. S'acusà els lerrouxistes —el fet s'esdevingué prop d'un centre d'aquesta filiació— de ser els autors de l'atemptat. Si més no, sembla clar que els agressors eren militants antisolidaris addictes a Lerroux, encara que no hi ha proves ni indicis certs que permetin implicar personalment el cabdill republicà en tot l'afer. El cert és que l'atemptat va ésser motiu més que suficient per a crear un ambient tens i per a infondre un caràcter radical i extremista a la campanya. Si fins aleshores havia estat difícil donar al vague programa solidari una cobertura ideològica prou àmplia, a partir de l'atemptat d'Hostafrancs això deixà d'ésser una preocupació important. La lluita restà llavors clarament polaritzada i les eleccions foren presentades com una batalla que enfrontava l'ordre solidari contra el desordre lerrouxista, «com un combat entre una política honrada, tolerant i civil contra una altra que ha fet de l'assassinat un procediment de lluita», com s'escriu a *El Poble Català* el dia 20 d'abril.

Guanyar les actes de la ciutat de Barcelona no era la principal preocupació dels solidaris, ja que les dificultats provenien dels districtes unipersonals, dominats molts d'ells per cacics d'obediència governamental. És per això que Solidaritat desplegà allà tots els esforços propagandístics i cap districte restà sense la visita d'oradors de Barcelona. Per a subvencionar les despeses que ocasionaven aquests desplaçaments s'arribà a organitzar fins i tot una subscripció pública.

La concurrència massiva a les urnes el 21 d'abril, amb una votació ordenada i tranquil·la i una desacostumada animació, van ésser els trets característics de la jornada electoral a tot Catalunya. El dia 25 s'escrutaren els vots. La Junta Provincial del Cens proclamà guanyadora dels 7 escons a la ciutat de Barcelona la candidatura solidària. El triomf fou aclaparador i els solidaris van guanyar majories i minories.[28] Amb una participació que ultrapassava el 60 %, Solidaritat comptava amb un 42 % del cens electoral, mentre la candidatura lerrouxista només arribava a un 17 %. Havien votat a Barcelona més de 70.000 persones, d'un total aproximat de 108.000 electors censats. Els set candidats solidaris presentats a la circumscripció de Barcelona van obtenir més de 53.000 vots, mentre que la candidatura antisolidària es va haver de conformar amb poc menys de 22.000 vots. En general, la premsa que va donar suport a Solidaritat valorà la victòria com un cop contra la demagògia lerrouxista, el caciquisme i el centralisme. Per la seva banda, *El Progreso* reconeixia haver perdut una batalla però no la guerra.

28. Borja de Riquer (1972), «Les eleccions de Solidaritat Catalana a Barcelona», *Recerques* (Barcelona), núm. 2.

A mesura que passaven els dies, les valoracions partidistes prenien un caire revelador del veritable significat dels resultats. Per als regionalistes la victòria suposava la salvació de Barcelona, salvació que pensaven fer extensiva a la resta de l'Estat. El paper que calia tenir des d'ara enfront de l'Estat és, també, el punt central de la valoració que portaren a terme algunes publicacions republicanes, com *El Poble Català*, que creu que l'elecció ha suposat un èxit per a les aspiracions de llibertat del poble català, ja que amb la derrota del caciquisme i el centralisme s'ha impulsat l'autonomia i la República. Els lerrouxistes, recuperats de la primera impressió que els causà la desfeta, pensen que ells són els únics guanyadors, ja que l'elecció ha estat una experiència que els ha procurat una cohesió interna molt superior a la de les forces solidàries.

De les 44 actes només 4 van ésser guanyades per candidats antisolidaris: les de Sort-Viella (Emili Riu) i Roquetes (Antoni Querol), no disputades, i les de Tortosa (Adolf Navarrete) i Torroella de Montgrí (Robert Robert), perdudes en la votació. Després de l'escrutini els escons quedaven repartits així: als solidaris els havien correspost 6 escons per als carlins, 14 per als regionalistes, 17 per als republicans (Centre Nacionalista Republicà, 4; Unión Republicana, 7 i federals, 6) i 3 per als independents (aquestes 3 actes són en realitat 2, les d'Hurtado i Macià, aquest guanyador, per partida doble, de l'acta de Barcelona i de la de les Borges Blanques). Els antisolidaris han obtingut 3 escons per als conservadors i un per als liberals. Per tant, Solidaritat va aconseguir els seus objectius a 40 dels 44 districtes, si bé posteriorment les files solidàries es van reforçar amb l'adhesió del liberal Emili Riu, de Sort, i la del nacionalista republicà Josep Torres i Sampol, guanyador de l'elecció complementària de Torroella de Montgrí celebrada el 4 d'agost d'aquest mateix any, després de la renúncia a l'acta del conservador marquès de Robert.

Els quaranta candidats electes van ser: Nicolás Salmerón, Francesc Cambó, Josep Puig i Cadafalch, Emili Junoy, Francesc Macià —que finalment es quedà amb l'acta de les Borges Blanques—, Josep Maria Vallès i Ribot i Ildefons Sunyol (els set candidats que es presenten per la circumscripció de Barcelona); a la resta de la província de Barcelona els elegits van ser: Eduard Calvet (Arenys de Mar), Marià Bordas (Berga), Lluís Ferrer-Vidal (Castellterçol), Ignasi Girona (Granollers), Frederic Rahola (Igualada), Leonci Soler i March (Manresa), Salvador T. Rius (Mataró), Francesc Pi i Arsuaga (Sabadell), Laureà Miró (Sant Feliu de Llobregat), Amadeu Hurtado (Terrassa), Miquel Junyent (Vic), Josep Zulueta (Vilafranca del Penedès) i Josep Bertran i Musitu (Vilanova i la Geltrú). Per a la província de Girona van ser elegits Eusebi Corominas (Girona), Juli Marial (la Bisbal d'Empordà), Joaquim Salvatella (Figueres), Pere Llosas (Olot), Eusebi Bertrand i Serra (Puigcerdà), Joan Ventosa i Calvell (Santa Coloma de Farners) i Manuel de Bofarull (Vilademuls). Per a la província de Lleida els elegits foren: Joan Moles i Ormella (Lleida), Felip Rodés (Balaguer), Francesc Macià (les Borges Blanques), Llorenç Maria d'Alier (Cervera),

Joan Garriga i Massó (la Seu d'Urgell), Pere Milà i Camps (Solsona) i Josep Llari (Tremp). I, per a la província de Tarragona: Julià Nougués, Ramon Mayner i Josep de Suelves i Montagut (tots tres per la circumscripció de Tarragona-Reus-Falset), Joan Caballé i Goyeneche (Gandesa), Manuel Raventós (Valls) i Jaume Carner (el Vendrell).

Aquesta victòria, però, va tenir poca transcendència al Congrés dels diputats, on els dinàstics comptaven amb 252 escons davant 152 de les oposicions. Amb tot, la conjuntura solidària fou molt important per al futur electoral de Catalunya, ja que va significar el desvetllament de l'activitat política en molts districtes rurals i la disgregació del poder polític provincial, que des d'ara estarà repartit entre monàrquics i, sobretot, entre republicans i regionalistes, guanyadors d'unes actes irrecuperables per a les forces dinàstiques. No fou, però, contra el que proclamava l'eufòria de la premsa solidària, una victòria total sobre el caciquisme. No podem oblidar que el fraudulent procediment electoral, falsejat al llarg de molts anys, no podia ésser depurat de cop. La davallada dinàstica a Catalunya fou una realitat, però eleccions posteriors mostraran que els comicis del 1907 no han estat, ni de bon tros, el cop definitiu contra el caciquisme. Tot i això, la celebració de les eleccions de senadors, que van tenir lloc el 5 de maig de 1907 i que van certificar un nou triomf solidari, van confirmar l'èxit de Solidaritat Catalana, i van portar, ara també al Senat, un nodrit estol de polítics catalans.

El cert és, però, que més enllà de la significació estrictament electoral, el moviment de Solidaritat Catalana portava implícita una altra realitat: l'extensió fora de Barcelona de la nova política de masses, si bé va tenir una incidència especialment notable dins de l'àrea de la capital catalana. Certament, la renovació de les formes de fer política serà un dels fets més significatius de la primera dècada del segle XX a Barcelona i, en part, a la resta de Catalunya. I en bona mesura això es va deure a Solidaritat Catalana.

La davallada final

L'acció dels diputats solidaris a les Corts es va veure dificultada per la progressiva hegemonia que prenia la Lliga dins del moviment. El possibilisme dels regionalistes, l'acceptació del vot corporatiu en el projecte de reforma de la Llei d'administració local de Maura i el clericalisme palesat davant el Projecte de pressupost de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona de 1908, en distanciaren els republicans i mostraren les afinitats regionalistes amb els dinàstics i les seves temptacions d'integració en el règim; a principis del 1908 era del domini públic el propòsit de Maura d'estimular la dissolució de Solidaritat atraient-ne l'ala dreta amb l'esquer de la Llei d'administració local i integrant el regionalisme català en l'òrbita d'un partit conservador espanyol renovat. Solidaritat Catalana començava a esquerdar-se.

Cada vegada més, els republicans solidaris tendien a agrupar-se per fer front comú en actuacions diverses: oposició a la Llei d'administració local; campanya a favor del sufragi universal; o unanimitat de parer sobre les línies mestres del frustrat Pressupost de Cultura.[29] Tot això originava una tendència a treballar plegats, per uns objectius que la dreta solidària defugia. Hi havia la consciència que la Lliga Regionalista feia servir Solidaritat com a plataforma per al partit.

En general, els parlamentaris republicans solidaris no havien reaccionat contra aquesta situació. Cambó s'havia convertit en el director de la representació solidària gràcies als seus dots personals, a les complaences que tenia amb ell un Parlament de dreta i a la relativa passivitat dels companys d'esquerra, que temien suscitar discrepàncies. A poc a poc, però, els esquerrans van començar a denunciar que sota la direcció dels regionalistes l'actitud reivindicativa dels catalans restava somorta. I, d'altra banda, hi havia el risc evident que la intensificació de la tendència conservadora dins del moviment li restés simpaties i adhesions entre els elements populars.

A finals de 1908, dos dels líders dels nacionalistes republicans, Joaquim Lluhí i Rissech i Santiago Gubern, denunciaven obertament la situació i advertien del perill que en comportava per als partits d'esquerra solidaris. El Centre Nacionalista Republicà era, dels tres partits republicans d'esquerra, el que es mostrava més combatiu en aquest sentit. Admetia que Solidaritat havia servit per a sensibilitzar l'opinió sobre el problema de Catalunya i per a obtenir un triomf electoral sobre el caciquisme. Destacava també que, més tard, Solidaritat havia decebut els qui, amb raó, n'esperaven reclamacions més enèrgiques.

En aquest context es van haver de celebrar, el 13 de desembre de 1908, eleccions per a cobrir a Barcelona les vacants en les files solidàries que s'havien produït a causa de la mort de Salmerón el setembre d'aquell any, i a les més que possibles degudes a la insistència de Sunyol de renunciar al seu mandat i al cas, pendent de resolució, de l'acta doble de Francesc Macià. Eren, doncs, tres possibles vacants a cobrir. Però com que no es renunciava a un altre cop d'efecte, per a donar-lo hi havia el recurs de preparar un segon *copo* electoral, tot i que es necessitava una quarta vacant per a poder presentar així una candidatura amb quatre noms i poder optar a les majories i les minories. A canvi d'una senadoria, Emili Junoy renuncià a l'acta. Era la quarta, i necessària, vacant a cobrir.

La confecció de la candidatura solidària constituí una prova de l'encara acceptable harmonia interna entre les forces solidàries. La candidatura, de signe esquerrà, la

29. Al voltant del Pressupost, vegeu el ja clàssic Joaquim de Camps i Arboix (1974), *El Pressupost de Cultura de 1908: Problema d'actualitat*, Barcelona, Dalmau. En data molt més recent, Alfred Pérez-Bastardas ha fet unes sòlides aportacions al tema; vegeu A. Pérez-Bastardas (2003), «El pressupost extraordinari de cultura de 1908 i el catalanisme col·lectiu», *El Contemporani*, núm. 28 (juliol-desembre), p. 57-66, i, sobretot, A. Pérez-Bastardas (2003), *Barcelona davant el pressupost extraordinari de cultura de 1908*, Barcelona, Mediterrània.

formaven: el regionalista i catòlic Ramon Albó i els republicans Jaume Cruells, Francesc Layret i Francesc Sunyer i Capdevila. Ara, però, l'escenari era un altre diferent del del 1907, i aquest matís esquerrà de la candidatura no era un encert tàctic, com no ho era tampoc l'intent d'acaparar els quatre llocs elegibles. Només Albó va ser capaç de guanyar la minoria, per darrere dels integrants de la guanyadora candidatura antisolidària: Hermenegildo Giner de los Ríos, Joan Sol i Ortega i Alejandro Lerroux. La derrota electoral de Solidaritat Catalana era incontestable. La reacció a Madrid fou de joia.

En aquesta situació s'arriba al 1909, any en el qual s'han de celebrar tres conteses electorals: primer, les municipals ajornades des del 1907; després, les provincials, i, finalment, les municipals que corresponien al 1909. Solidaritat era un compromís parlamentari, que podia ser mantingut encara que no hi hagués bloc de Solidaritat a les eleccions que s'havien de celebrar en el decurs de 1909, les quals només tenien efectes dintre de Catalunya i no tenien transcendència per al Parlament. Aquesta tesi fou defensada amb convenciment pel Centre Nacionalista Republicà. Atès que les raons adduïdes eren irrebatibles, la Lliga les havia de donar per bones. Això no obstant, *La Veu de Catalunya* va començar a parlar de seguida dels republicans solidaris com d'una nosa per a Catalunya, com d'una dissidència del catalanisme, d'un catalanisme que la Lliga no volia deixar de monopolitzar. En qualsevol cas, les formacions col·ligades competiran ja separadament en els conteses municipals de 1909.

Joaquim Lluhí i Rissech, en qualitat de president del Centre Nacionalista Republicà, i després d'unes laborioses negociacions, va aconseguir formar la coalició electoral dels tres partits republicans. L'aliança va rebre el nom d'Esquerra Catalana. A partir d'aquell moment, sembla evident que les relacions entre els regionalistes i els nacionalistes republicans són molt tibants i posen en entredit la continuïtat de Solidaritat.

Els resultats de les eleccions del 2 de maig no van ser massa bons per al conjunt de les forces solidàries: la candidatura lerrouxista va obtenir 34.000 vots i 16 regidors, seguida per la candidatura nacionalista republicana (la nova Esquerra Catalana), amb 24.000 sufragis i 8 regidors i la regionalista, amb 21.500 vots i 4 regidors. Aquesta fou la primera desintegració electoral de Solidaritat Catalana.

A la vista dels resultats, la situació dins Solidaritat començava a ser cada vegada més insostenible, i més si tenim en compte que feia només tres mesos que havia tingut lloc l'afer de la vicepresidència de la Diputació de Barcelona. Recordem que, pel febrer de 1909, i per tal de cobrir una vacant produïda per renúncia de Francesc Pi i Arsuaga, havia tingut lloc una elecció parcial de diputat a Corts al districte de Sabadell. El guanyador fou Jaume Cruells, abans membre de la Unión Republicana i ara del Centre Nacionalista Republicà. Per tal d'anar al Congrés, Cruells haurà de dimitir, per incompatibilitat legal, el càrrec de diputat provincial. Deixava així vacant la vicepresidència de la Diputació de Barcelona, que ocupava des del 1907.

Era de correcció elemental, entre els diputats provincials de Solidaritat, cedir ara la vicepresidència a un altre republicà adscrit al bloc solidari. L'Esquerra Catalana proposà un altre diputat del Centre Nacionalista Republicà, Santiago Gubern. En aquesta conjuntura de 1909, els regionalistes van decidir fer una traveta a l'Esquerra i s'avenen en secret a la Diputació no sols amb els carlins, sinó també amb la minoria dinàstica antisolidària. Tots plegats pacten l'elecció com a vicepresident del diputat Joaquim Sostres, que pertanyia al Partit Liberal.

L'Esquerra formulà grans protestes contra els regionalistes. Hi hagué unanimitat entre la gent del Centre Nacionalista Republicà, de la Unió Regionalista i del Partit Federal. Tots coincidiren a denunciar la maniobra regionalista com un acte antisolidari, d'aliança vergonyosa amb els dinàstics, i com una incorrecció manifesta sobre la relació de forces admesa a la Diputació. La qüestió de la vicepresidència a la Diputació de Barcelona obria una nova escletxa a Solidaritat, l'esperit de la qual ja era mort. Quan l'estiu de 1909 esclatà la Setmana Tràgica, Solidaritat ja havia deixat d'existir a la pràctica, tot i que els últims vestigis del pacte seran esborrats definitivament per les diferents actituds d'uns i altres davant els fets de juliol, en especial pel que fa a les desproporcionades represàlies que provocà aquest episodi revolucionari i que van tenir el seu moment més vergonyós en l'afusellament, el 13 d'octubre, del director de l'Escola Moderna, Francesc Ferrer i Guàrdia. Tot plegat es traduí en el trencament definitiu entre la dreta i l'esquerra del bloc solidari. La primera —regionalistes i carlins— s'arrenglerà al costat dels repressors, mentre que la segona —l'Esquerra Catalana— ho féu al costat de les víctimes.[30] Aquesta és la mort definitiva, ara sí, de Solidaritat. Les desqualificacions personals i les polèmiques periodístiques mantingudes pels respectius òrgans de premsa, s'accentuaran a partir d'ara, i esdevindran una més de les baules en aquest procés de deteriorament de la plataforma solidària.

Un parell de mesos i escaig després de la Setmana Tràgica van haver de celebrar-se, el 24 d'octubre, eleccions provincials ordinàries. La contesa resultava tres dies posterior a la caiguda del Govern de Maura arran de les crítiques que havia rebut el seu Govern com a conseqüència de la desproporcionada repressió governamental desfermada després de la Setmana Tràgica.

Aprofitant la suspensió a Barcelona dels diaris oponents, *La Veu de Catalunya* farà una campanya demagògica contra l'Esquerra Catalana i els lerrouxistes, i els iguala gairebé amb els incendiaris d'esglésies. A comarques, però, la tònica és en-

30. Van ser moltes les veus que, des del camp regionalista, van demanar seny i concòrdia i que la Lliga es replantegés la seva inflexible posició a favor de la repressió governamental. Una de les més lúcides va ser la de Joan Maragall, un dels escriptors i intel·lectuals més respectat del seu temps. L'actitud de Maragall davant els fets de la Setmana Tràgica ha estat analitzada en el ja clàssic Josep Benet (1992), *Maragall i la Setmana Tràgica*, Barcelona, Edicions 62, i, en data més recent, a Patrícia Gabancho (1998), *Despert entre adormits: Joan Maragall i la fi de segle a Barcelona*, Barcelona, Proa, Ajuntament de Barcelona.

cara de presentar candidatures solidàries. A Barcelona, en canvi, on resideixen les directives dels partits i on han tingut lloc els fets decisius de la ruptura solidària, l'oposició entre dreta i esquerra és completa. Solidaritat s'ha acabat.

El resultat de Barcelona ciutat tingué un especial relleu pel fet de ser la primera consulta electoral després de la Setmana Tràgica, en plena efervescència de la repressió; d'alguna manera, en aquestes eleccions la ciutadania s'havia de pronunciar sobre l'actitud adoptada pel regionalisme i per les esquerres solidàries en relació amb la Setmana Tràgica i les seves conseqüències. La candidatura d'esquerra solidària guanyà els tres llocs de majoria, mentre que la Lliga només guanyà el lloc de la minoria. En la resta dels districtes catalans van guanyar les candidatures inspirades, amb més o menys fidelitat, per l'esperit solidari.

Les eleccions següents —municipals— se celebraran el 12 de desembre. Novament s'enfrontaran les mateixes candidatures de les anteriors municipals. La candidatura lerrouxista, que lluitava per tots els districtes barcelonins, fou la guanyadora, ja que va obtenir 32.000 vots i 14 actes per als seus candidats, mentre que la candidatura de l'Esquerra Catalana solidària obtenia 25.000 sufragis i 6 regidors i la de la Lliga —que lluitava solament per 7 districtes del total de 10—, 18.000 vots i només 5 regidors. Aquests resultats, acumulats als del maig anterior, asseguraven al lerrouxisme una confortable majoria consistorial per al bienni 1910-1911, ja que comptarà amb 29 escons, davant els 13 nacionalistes i els 8 regionalistes.

Cloenda

Arribat el moment de fer un balanç de Solidaritat Catalana, cal començar dient que si hagués estat només una mera aliança de partits davant una consulta electoral imminent, sorgida d'un acte comú de protesta per fets atemptatoris a la llibertat civil, la seva durada hauria estat quelcom inexplicable. Si durà uns tres anys, fou perquè amagava un afany que anava més enllà d'una conjuntura breu, amb aspiracions i estímuls d'esdevenir permanent en la política catalana i, per projecció, en l'espanyola. I és que per damunt de tots els defectes de Solidaritat Catalana, per damunt de les seves crisis internes i malgrat no haver aconseguit cap dels objectius principals que eren a la base de la seva fundació, la veritable dimensió del moviment la dóna el fet d'haver ajudat a fer arrelar una mica més el catalanisme en l'ànima col·lectiva dels catalans.

L'efímera vida de Solidaritat Catalana no amagarà, tanmateix, la importància del fenomen com a punt de referència per a futurs intents d'unió entre diferents sectors polítics catalans. A més, estem davant del primer moviment transversal del catalanisme polític. Un catalanisme que, com va demostrar Solidaritat, ja no podia ser monopoli de cap partit, atès que havia d'esdevenir un vincle d'unió de tots els catalans, fossin de dreta, de centre o d'esquerra.

Tot plegat converteix Solidaritat Catalana en una de les fites emblemàtiques en aquella cruïlla de 1906, que ha esdevingut un any clau per al desenvolupament de la cultura catalana contemporània. I és que no podem oblidar que nous plantejaments estètics, formulacions ideològiques emergents i projectes socials i polítics compromesos van convertir el 1906 en una data de referència de la Catalunya contemporània (recordem, a tall d'exemple, que aquell any es va celebrar el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana). I és que ara fa cent anys Catalunya era una societat molt dinàmica, conscient de la seva pròpia modernitat, a punt de veure esclatar noves formes de partit, nous moviments socials i sindicals i, en definitiva, noves formes de sociabilitat. I, al bell mig de tot plegat, s'havia produït la gestació, la vertebració i, a l'últim, la liquidació d'una Solidaritat Catalana de la qual estem commemorant el centenari.

Bibliografia

Albertí, Santiago (1972). *El republicanisme català i la restauració monàrquica (1875-1923)*. Barcelona: Albertí.

Álvarez Junco, José (1990). *El emperador del Paralelo: Lerroux y la demagogia populista*. Madrid: Alianza.

Ametlla, Claudi (1963). *Memòries polítiques, 1890-1917*. Barcelona: Pòrtic.

Balcells, Albert; Culla, Joan B.; Mir, Conxita (1982). *Les eleccions generals a Catalunya de 1901 a 1923*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

Calvet, Agustí (*Gaziel*) (1967). *Memòries: Història d'un destí (1893-1914): Tots els camins duen a Roma*. Barcelona: Aedos.

Cambó, Francesc (1981). *Memòries (1876-1936)*. Barcelona: Alpha.

Camps i Arboix, Joaquim de (1970). *Història de la Solidaritat Catalana*. Barcelona: Destino.

Colomines, Agustí (1993). *El catalanisme i l'Estat: La lluita parlamentària per l'autonomia (1898-1917)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Culla, Joan B. (1986). *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*. Barcelona: Curial.

Hurtado, Amadeu (1969). *Quaranta anys d'advocat: Història del meu temps (1894-1936)*. Barcelona: Ariel.

Izquierdo, Santiago (2002). *La primera victòria del catalanisme polític: El triomf electoral de la candidatura dels* «quatre presidents» *(1901)*. Barcelona: Pòrtic.

—— (2006). *República i autonomia: El difícil arrelament del catalanisme d'esquerres, 1904-1931*. Catarroja, Barcelona: Afers.

Molas, Isidre (1972). *Lliga Catalana: Un estudi d'estasiologia*. Barcelona: Edicions 62, 2 v.

PÉREZ-BASTARDAS, Alfred (1980). *L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle (1904-1909): Albert Bastardas i Sampere, primer alcalde popular*. Barcelona: Edicions 62.

RIQUER, Borja de (1977). *Lliga Regionalista: La burgesia catalana i el nacionalisme, 1898-1904*. Barcelona: Edicions 62.

—— (1972). «Les eleccions de Solidaritat Catalana a Barcelona», *Recerques*, núm. 2.

ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1936). *Resum d'història del catalanisme*. Barcelona: Barcino.

TERMES, Josep (2000). *Història del catalanisme fins al 1923*. Barcelona: Pòrtic.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 71-84
DOI: 10.2436/20.1001.01.28

EL *PRESSUPOST EXTRAORDINARI DE CULTURA* DE 1908: ENTRE SOLIDARITAT MUNICIPAL I SOLIDARITAT CATALANA

Alfred Pérez-Bastardas
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Resum

Durant la primera dècada del segle xx, l'Ajuntament de Barcelona, a mans de republicans i regionalistes, volia canviar l'ensenyament a la ciutat, i vers el 1907 va preparar un pla conegut com a *Pressupost extraordinari de Cultura* que fou aprovat el 1908 amb una àmplia majoria. Aquest intent, frustrat posteriorment per la política governamental, va ser motiu per a una llarga batalla ideològica en tots els àmbits, començant pel de cultura en general, i sobretot per l'ensenyament, la llengua, la religió, i acabant per abraçar tota la política de Barcelona i Catalunya, amb el trencament de Solidaritat Catalana.

A la vegada va donar origen a l'elecció democràtica de l'alcalde de Barcelona en la figura del republicà i catalanista Albert Bastardas, anomenat *alcalde popular*; tanmateix, el *Pressupost* fou un programa catalanista, progressista i democràtic, que proposava que les escoles municipals de nova creació apliquessin criteris moderns com que l'ensenyança fos feta en català, amb classes mixtes, neutralitat religiosa i gratuïtat.

Aquest programa no es va poder portar a terme fins a la Segona República espanyola, i va ser motiu perquè l'Església catòlica fes una campanya contra els republicans-nacionalistes que donaven suport a aquella iniciativa. L'Ajuntament va fer dimitir l'alcalde de nomenament reial (és a dir, no democràtic) i va elegir Albert Bastardas.

Aquell projecte va dividir històricament el catalanisme i el moviment de Solidaritat Catalana. L'acció unitària del catalanisme es demostrava que era una utopia política.

Paraules clau

Pressupost, Cultura, Solidaritat, 1908.

The 1908 extraordinary Culture budget, about municipal solidarity and Solidaritat Catalana

Abstract

In the first decade of the 20th century, the Barcelona City Council, ruled by republicans and regionalists, wanted to change the educational system applied in the city and towards 1907 prepared a plan known as Extraordinary Culture Budget, passed in 1908 with a vast majority of votes. This plan was later frustrated by governmental policy and was the sub-

ject of a long ideological battle in different environments, such as culture in general but most of all in education, language, religion and politics, in Barcelona as well as all over Catalonia. The result was the fracture of Solidaritat Catalana.

At the same time, it called forth the democratic election of the mayor of Barcelona in the person of the republican and catalanist Albert Bastardas, known as the *popular mayor*. The budget was a catalanist program, progressive and democratic, and its proposal was that the municipal schools of new creation applied modern criteria such as teaching done in Catalan, classes for boys and girls together, religious neutrality and free of cost.

It was not possible to carry through this program until the 2nd Spanish Republic and the Catholic Church used it to campaign against the republicans and nationalists that supported the initiative. The City Council forced the resignation of the Mayor by royal appointment (that is to say, non-democratic) and the election of Albert Bastardas.

That program propitiated the historical division of catalanism and the Solidaritat Catalana movement. It proved that the unitarian action of catalanism was a political utopia.

KEY WORDS

Budget, Culture, Solidarity, 1908.

Un examen històric a l'entorn de Solidaritat Catalana comporta una anàlisi no solament dels resultats electorals de 1907-1909, sinó també una avaluació d'aquells projectes polítics i socials que dins el període estudiat tenen o haurien d'haver tingut un suport basat en el moviment de Solidaritat Catalana.

El gran conglomerat polític de 1906 havia sorgit com a defensa davant de l'aplicació de la Llei de jurisdiccions, la qual fou exigida per la pressió militar davant les crítiques que aquest estament rebia de la ciutadania i de la premsa en general d'ençà les pèrdues de les darreres colònies espanyoles.

Una d'aquestes crítiques en forma d'acudit satíric dibuixat per Junceda publicat al setmanari *Cu-Cut!* va enfurir la guarnició de Barcelona i els seus comandaments van assaltar la redacció del setmanari i també la de *La Veu de Catalunya* el novembre de 1905. El Govern va reaccionar davant de les crítiques i va preparar una llei de repressió en què qualsevol crítica a la pàtria, la bandera o l'exèrcit seria jutjada pels mateixos militars en actiu. Tot un exemple de *a-justícia* o injustícia. Per això van anar a parar a la presó molts articulistes, periodistes, caps de redacció i directors de diaris, a més d'il·lustradors, polítics, etc. Molts van preferir sortir del país. El segon tinent d'alcalde, el republicà i catalanista Albert Bastardas, escrivia un ferm article titulat «Debe derogarse», en què com a jurista expressava el seu criteri sobre la Llei de jurisdiccions, ja que «no se concibe que se extienda la jurisdicción del Ejército, que no es ningun poder, que es y debe ser siempre un servidor de la patria [...] de todos los innumerables defectos y errores de la Ley de Jurisdicciones, para mí es

este el peor, el que ha de obligar a cuantos sienten el ideal de la justicia a pedir su inmediata derogación». Bastardas entenia que «debe abandonarse la peregrina teoría de que los agravios que se infieren al Ejército él solo debe castigarlos. Es el mayor de los contrasentidos encomendar el castigo de la ofensa al propio ofendido, equivale a ser juez y parte, lo cual si siempre seria una monstruosidad jurídica, lo es mucho más en aquellos organismos en que el espíritu de cuerpo anula el personal criterio, la conciencia individual. De ahí que la Ley de Jurisdicciones sea una derogación de todas las garantías constitucionales, una retracción del pacto fundamental del Estado en favor del absolutismo, momentáneamente restaurado. Crear tribunales de excepción para delitos políticos es crear tribunales no de justicia sino de venganza política, simples instrumentos de los odios del poder que con guante de hierro aprisiona el derecho [...]».[1]

Però de la *revolta* parlamentària de Salmerón que convocava tots els partits catalans a protestar per les accions militaristes i pel projecte de llei en va néixer Solidaritat Catalana. Aquella atípica proposta també va servir perquè en un moment concret els congressistes solidaris abandonessin les Corts com a protesta contra la Llei de jurisdiccions, i potser el que més va impactar va ser la gran manifestació d'homenatge que se'ls va fer, que reuní cent o dos-cents mil manifestants convocats per Solidaritat. El catalanisme es llançava al carrer. Era probablement aquell «sentiment de Pàtria» de què parlava Prat de la Riba. Era l'«alçament cívic» i patriòtic de Joan Maragall.

I ja ho havia fet amb el Primer Congrés de la Llengua Catalana, el qual l'Ajuntament barceloní va subvencionar amb 5.000 pessetes i en què els republicans catalanistes van enviar —a l'acte d'inauguració— el regidor Albert Bastardas.

Solidaritat Catalana en el seu conjunt era un acord per anar junts a les eleccions i copar el màxim d'escons a les Corts; era també un intent de demostrar que els catalans podien anar units en la defensa d'uns postulats (el programa del Tívoli) per defensar-se d'atribucions judicials de dictadura com ho era la Llei de jurisdiccions. Encara que després es va veure que la unitat era momentània i molt poc consistent.

El programa del Tívoli, fet públic l'abril de 1907, i redactat per Prat de la Riba, conté tots els paràmetres que el catalanisme conservador farà servir; en definitiva, l'autonomia (municipal i regional) i el respecte a la lleis del Dret civil català, regeneració nacional, ja que l'aprovació de la Llei de jurisdiccions només ha estat possible amb unes «Corts que no siguin representació viva del poble», per això cal derogar-la. Es demana autonomia en el camp de la beneficència, de l'ensenyança, de les obres públiques, i respecte a la llengua, a la bandera, etc.

És a partir d'aquí que l'acció de Solidaritat, com diu González Casanova, «fou molt important car, alhora que la lluita parlamentària contra la Ley de Jurisdicciones,

1. Vegeu el diari republicà *Aurora*, any I, núm. 21 (15 setembre 1906).

hom dugué a terme una campanya de propaganda política catalanista que posà les bases de la implantació conscient de l'ideal nacionalista».[2] Però aquest programa era força imprecís, ja que no hi havia pas unanimitat en les demandes polítiques dels diversos partits integrants de Solidaritat. Això va propiciar probablement que la Lliga fos la part més beneficiada d'aquella acció política en sentit electoral i d'implantació en nuclis que fins aleshores estaven al marge del catalanisme i no eren massa polititzats.

S'ha de recordar, però, per exemple, que l'Ajuntament de Barcelona va aprovar una declaració el 1905 «que eleva a los poderes públicos como protesta contra las invasiones del Gobierno en la esfera de acción de los Municipios», redactada per Juli Marial, Eusebi Corominas i Francesc Cambó.

Solidaritat Catalana va actuar en part com a coalició electoral, sobretot el 1907, i políticament com a propagandista catalanista, cultural i lingüística, amb consciència d'institucionalitzar el país. Termes ha escrit que «la Lliga, hàbilment portada per Cambó, es converteix en la directora del moviment cívic (i en serà la principal beneficiària)».[3] L'esquerra republicana i nacionalista no pot o no aconsegueix contrarestar-ho malgrat la fundació del Centre Nacionalista Republicà (CNR).

Però en aquest punt podem assenyalar com d'estructurada té en Prat de la Riba la política catalanista (de la Lliga), quan publica el 1906 el seu llibre cabdal *La nacionalitat catalana*. Per part de l'esquerra catalanista, no hi havia un breviari polític d'aquella naturalesa. El bloc d'esquerres encara està en formació i li costa de presentar una norma política del seu catalanisme republicanista. És a dir, mentre el regionalisme catalanista (Catalunya és una nació i Espanya, un Estat) basteix el Noucentisme com a model de política cultural, cívica i moderna i, per tant, d'esperit conservador i donant per fet que «la tradició catalana només és la tradició de la dreta, és a dir la que convenia a la burgesia dirigent», com assenyalava Gabriel Alomar, el republicanisme nacionalista s'explica amb una idea d'un catalanisme d'esquerra modernista amb una interpretació política més oberta, europeïtzant i federalista, però encara sense un text ideologicopolític travat, com ho era el llibre de Prat de la Riba. Aquest possible model de política cultural modernista de l'esquerra catalana, jo l'anomenava *noucentisme republicanista*.

Però en el moment en què hi va haver uns projectes a discutir i/o a presentar, la pretesa unitat del catalanisme o del moviment solidari es va esquerdar i ja no va ser possible compartir cap més propòsit. Les forces polítiques, de fet, no havien establert cap pacte o compromís polític que permetés la cohesió social d'un catalanisme col·lectiu que per ell mateix no podia ser unitari. Les propostes, considera-

2. J. A. González Casanova (1974), *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938)*, Barcelona, Curial, p. 187.

3. Josep Termes (2000), *Història del catalanisme fins al 1923*, Barcelona, Pòrtic, p. 423.

cions i alternatives, així com les representacions que cada grup creia tenir no permetien de cap manera anar junts, i els atacs i les batalles polítiques no podien crear un clima d'entesa, tot i els articles de Prat de la Riba, eufòric, il·lusionat i potser també messiànic lloant la unitat espiritual i de defensa d'una pàtria en aquella conjuntura política.

La Lliga Regionalista ja era a primers de segle el producte d'una escissió del catalanisme; la fase en què es trobaven els grups regionalistes ja era de prou divisió política, però és que la situació tres anys després era encara més precària, a causa principalment de la divisió soferta el 1904, quan una part de l'esquerra catalanista que militava en el regionalisme lligaire va veure's abocada a dissentir de la seva política i es va escindir. Aquella circumstància va generar un fort malestar en el partit i va donar peu a una política molt més agressiva en contra d'aquells *dissidents* i a reconcentrar el esforços en el catalanisme conservador intentant recollir políticament aquells que, malgrat no eren catalanistes, sí que eren molt catòlics, i molt de dreta. La Lliga Regionalista es va decantar inexorablement vers el conservadorisme més recalcitrant. Des d'aleshores, la Lliga fou dirigida per una comissió d'acció política amb mà fèrria.[4] Això la va fer quedar estancada i va ser Solidaritat Catalana que li va donar l'empenta per ampliar la seva base social i política.

S'ha d'admetre, però, que Solidaritat Catalana fou un revulsiu a favor de la cultura catalana, de la llengua i el dret civil català, i de l'entusiasme col·lectiu. Potser no hem sabut, encara, copsar la força social que va generar el moviment cultural de Solidaritat en les esferes de les associacions, cercles, ateneus, i en general de qualsevol colla organitzada del país. Fou evidentment un ressuscitar, un regenerar, un esclat d'entusiasme col·lectiu que va afectar, potser, la meitat de la població; les organitzacions obreres, em pregunto, fins a quin punt compartien aquella sensació? I respecte de l'anàlisi de la política a seguir i de la unanimitat o majoria en favor dels projectes que com a Solidaritat es podien portar a terme, l'actitud no fou gens encoratjadora, i diria que tot al contrari.

Per això, a les primeres de canvi —Llei electoral i Llei d'administració local—, es va esquerdar aquell conglomerat que, com a bloc polític, no havia existit mai; ara el problema era democràtic, electoral i de representació. A la Lliga Regionalista ja li estava bé que les eleccions fossin corporativistes. L'Ajuntament de Barcelona ja va elaborar aleshores un dictamen en contra de la Llei electoral (signat per Layret, Pinilla i Duran i Ventosa) i un informe sobre la Llei d'«administración local» (signat també per Layret, Pinilla i Duran i Ventosa). Tanmateix, s'ha de dir que l'objectiu principal de Solidaritat, a part de la protesta política, era la derogació de la Llei de jurisdiccions, cosa que no es va aconseguir. Per això, en el primer ple de la Mancomunitat

4. Vegeu, tanmateix, Alfred Pérez-Bastardas (2003), «El Pressupost Extraordinari de Cultura de 1908 i el catalanisme col·lectiu», *El Contemporani*, núm. 28 (juliol-desembre), p. 57-66.

de Catalunya, el 6 d'abril de 1914, es va presentar una proposició signada per Albert Bastardas, Valentí Camp i Puig i Cadafalch que demanava amb caràcter d'urgència l'absoluta derogació d'aquella llei; al règim monàrquic —és clar— i la dictadura de Primo de Rivera, ja els anava bé tenir en vigència aquella llei; caldrà esperar a la República perquè s'aboleixi.

Però en el marc polític de Solidaritat Catalana, tampoc fou possible un dels projectes més emblemàtics, i més destacats de la política d'educació i ensenyament portada per l'Ajuntament de Barcelona entre 1907-1908; era l'anomenat *Pressupost extraordinari de Cultura*.

L'Ajuntament barceloní tenia des de feia molts anys un dèficit crònic que li impedia portar a terme obres considerades d'importància com la remodelació dels barris antics, amb l'obertura de les vies A, B, C, que després serien la via Laietana, la rambla del Raval, i encara l'avinguda de Cambó, i fou aquell Ajuntament de regionalistes i republicans de 1903 a 1907 el que va prendre la decisió de renegociar aquell deute amb els principals bancs de la ciutat, sota la direcció de l'Hispano Colonial. El pressupost va néixer quan l'Ajuntament va acabar de renegociar aquell deute i es va trobar amb un sobrant de més de trenta milions de pessetes del 1907, cosa que permetia començar a realitzar les obres de la reforma urbana i tota la política de cultura, parcs i jardins, clavegueram, empedrament de carrers, etc. Compraren grans extensions de terrenys a Montjuïc i al Tibidabo (la zona de la Budellera, etc.) i es proposaren bastir Barcelona com a capital de Catalunya, amb la creació de museus d'art, de ciències, renovació de la xarxa d'ambulatoris, creació de laboratoris municipals, la nova creació d'una bandera de la ciutat (quasi bé com l'actual) en substitució del penó de Santa Eulàlia, i també el suport a les primeres mesures d'infraestructura cultural amb la creació de l'Institut d'Estudis Catalans, és a dir, una àmplia política d'«Higiene i Cultura», tal com la definia Albert Bastardas. Fou, cal dir-ho, una etapa brillant (tots els monuments als artistes i homes de cultura del parc de la Ciutadella van ser inaugurats aleshores). I tot això es va poder fer perquè al consistori de l'Ajuntament hi havia un grup de republicans i regionalistes que tenien consciència de la catalanitat i de la importància d'aquesta catalanitat com a fonament de Barcelona. Si es volia que Catalunya tingués un pes a Europa i al Mediterrani, calia que Barcelona emergís com a gran capital cultural i urbanística. Calia donar empenta cultural, urbana i de qualitat de vida, calia que fos una ciutat emblemàtica en tots els ordres.

Aquesta consciència va ser determinant perquè es formés en el consistori una majoria àmplia que abastava republicans i regionalistes, i que no era mai ben definida, a voltes eren els republicans majoria i a voltes aquests es dividien i aleshores els capdavanters anaven de bracet amb regionalistes, però també i moltes vegades són els regionalistes els que discrepen entre ells i els més progressistes concorden una majoria amb els republicans.

Fonamentalment, però, en aquest període que va de 1905 a 1908 es conforma una majoria que Bastardas va anomenar Solidaritat Municipal molt abans que Solidaritat Catalana.[5]

I quan es va conèixer l'excedent del deute, una comissió es va encarregar de preparar una política d'ensenyament i educació que fos exemplar, moderna i controlada per l'Ajuntament; aquí va començar a néixer el gran projecte anomenat *Pressupost extraordinari de Cultura*, a mitjan 1907. Fou, de fet, un programa alternatiu a les escoles estatals barcelonines amb metodologia pedagògica moderna, que preveia quatre grans grups escolars dotats amb tota classe de materials i d'infraestructures (biblioteca, gimnàs, menjadors, dutxes, laboratoris, etc.), amb una política de mestres (que prèviament anaren a l'estranger per aprendre metodologia moderna) per dotar aquelles escoles de components allunyats de les clàssiques bases d'escoles estatals o municipals antigues. Per altra part, el programa es basava en quatre punts essencials que eren la gratuïtat, l'ensenyament del català com a necessitat pedagògica, una neutralitat religiosa (en què la religió s'ensenyaria un o dos dies a la setmana per aquells que ho demanessin i a part dels programes escolars), que era la famosa base cinquena, i, finalment, la posada en pràctica del criteri de classes amb ensenyança mixta (com a prova), és a dir, nens i nenes junts, el que aleshores es deia *bisexual*. El *Pressupost* tenia la influència de la Institución Libre de Enseñanza de Giner de los Ríos, ja que els seus promotors el consideraven un model.

Tot això, sota la protecció d'una Institució de Cultura Popular, amb un patronat i una reglamentació, i una espècie d'universitat popular per a adults; encara com a projecte d'acompanyament, la memòria del pressupost que fou distribuïda en castellà, deia que hi hauria unes subvencions específiques per a les grans infraestructures culturals que el país tenia: 500.000 pessetes de 1908 per a la creació de la Biblioteca Nacional de Barcelona, que acabava de crear l'Institut d'Estudis Catalans per part de la Diputació de Barcelona que presidia Prat de la Riba; per a l'Escola Industrial de Barcelona o del Treball, es destinarien 250.000 pessetes; per a la Junta de Museus, 200.000 pessetes; a la Junta Municipal de Ciències Naturals, 70.000 pessetes; 5.000, per a l'Ateneu Barcelonès per dedicar-les a conferències, i 75.000 pessetes per acabar el Palau de la Música Catalana de l'Orfeó Català. Hi ha, doncs, una voluntat nacionalista per institucionalitzar pressupostàriament la cultura catalana. Tots aquests termes havien d'haver estat tractats i discutits pels que impulsaven el *Pressupost*, és a dir: Pere Coromines, Josep Pijoan, Francesc Layret, Albert Bastardas, Francesc Puig i Alfonso, potser Joan Bardina i, és clar, també Prat de la Riba. L'acord era, doncs, força equilibrat.

El *Pressupost de Cultura*, però, no era pas un projecte sorgit del pensament que en aquell moment impulsava el catalanisme conservador de la Lliga, vull dir el Nou-

5. Com a referència principal, vegeu Alfred Pérez-Bastardas (1980), *L'Ajuntament de Barcelona a primers de segle (1904-1909): Albert Bastardas Sampere, primer alcalde popular*, Barcelona, Edicions 62.

centisme, sinó més aviat era fruit del modernisme republicanista i catalanista, probablement un intent de crear un model pedagògic i de cultura molt més obert, lliure i popular que el que preconitzava Eugeni d'Ors; era ben bé l'oportunitat, si un dia l'esquerra nacionalista i republicana tingués l'hegemonia política, de crear una política cultural d'acord amb plantejaments ben diferents del Noucentisme que aleshores s'articulava. Però en un principi, cal dir que hi hagué acord per aprovar aquell projecte de *Pressupost extraordinari de Cultura*, que comptava amb gairebé uns tres milions de pessetes per començar-lo.

Així, el *Pressupost* fou aprovat per vint-i-sis vots contra set; la majoria de Solidaritat Municipal va impulsar que aquell programa fos publicat i repartit als que ara anomenem *agents socials i polítics*. Però el regionalisme més dretà, juntament amb l'Església oficial catòlica, començant pel cardenal Casañas i un seguit d'associacions al seu entorn, s'hi van oposar obertament i aferrissadament; era el començament de la batalla pel *Pressupost* que republicans-nacionalistes i regionalistes liberals havien de defensar. I, és clar, un projecte nascut a l'escalf de Solidaritat Catalana hauria d'haver tingut el seu suport unànime i eficaç. I no fou així. Solidaritat Catalana deixà passar el *Pressupost* sense pena ni glòria; ni un comunicat (suscitat hauria d'haver estat pels republicans) al seu favor i, en canvi, molts silencis i quasi tots els regionalistes encarats en contra el projecte.

Prat de la Riba va publicar dos articles, però cap d'ells era a favor, encara que tampoc declaradament en contra, i més aviat esbroncava la ciutadania per no haver votat massivament els regionalistes en les darreres eleccions municipals, per obtenir majories àmplies, i així —s'entén perfectament—, no s'hauria presentat aquell projecte d'educació, tot i que hi havia aquelles subvencions tan importants. La dreta integrista, catòlica, i també un lerrouxisme anticatalanista molt proper en la mentalitat als posicionaments intransigents dels altres van votar i fer campanya en contra del *Pressupost*. Era Solidaritat Municipal, en contra «Solidaritat Catòlica» deien, mentre que el cardenal publicava dues cartes pastorals en contra, tot un combat d'integrisme en la defensa dels postulats que el Concordat de 1851 atorgava.

Hi hagué, doncs, una importantíssima campanya clerical sostinguda i dirigida pel bisbat, i el cardenal bisbe Salvador Casañas des del primer moment va promoure una denúncia al govern sobre aquell *Pressupost* acusant-lo de maçó i d'ésser obra de les sectes protestants en contra la religió catòlica pel fet que la base cinquena proclamava la neutralitat religiosa. Era la campanya integrista, amb la col·laboració del grup de Defensa Social.

Davant d'aquesta situació els republicans-nacionalistes van decidir defensar a tort i a dret el projecte; Barcelona es va dividir en dos blocs; no hi havia casino, ateneu, centre cultural o polític, premsa i escoles, etc., que no es proclamés a favor o en contra del *Pressupost*.

La Lliga Regionalista que en principi havia sostingut amb vots el *Pressupost* va anar deixant que la causa es podrís sense defensar aferrissadament el projecte, entre altres coses perquè tampoc hi estava d'acord; i si bé alguns regidors a títol particular es mantenien a favor, la majoria n'eren contraris. Mai, ni Prat de la Riba, ni en Cambó van intentar posar ordre al partit en aquella circumstància, i aquest es va anar decantant a la contra. I Solidaritat Catalana?; no tenia criteri, no es va pronunciar com a tal, i podem creure que aquest posicionament era prou explícit; a la Lliga no l'interessava un pronunciament, ja que «la Lliga» —com diu Josep Termes—, «hàbilment portada per Cambó, es converteix en la directora del moviment cívic (i en serà la principal beneficiada)».[6] I recordem que Cambó no feia ni tres anys que era regidor de l'Ajuntament barceloní.

Per no allargar-nos massa, i seguint els fets, el *Pressupost* va quedar clavat allà on era, sense que el moviment solidari fes res per defensar-lo. El programa del Tívoli, de fet, no servia per res més que per donar un aire de festa cultural als que podien i sabien beneficiar-se'n políticament; Santiago Albertí diu que «hi havia [...] la consciència que la Lliga Regionalista feia servir la Solidaritat com a plataforma per al partit. En nom de la unió parlamentària dels catalans [...], els regionalistes ofegaven les veus discrepants mentre anaven fent una política d'acostament a Maura. El pitjor no era això, sinó que, sota l'uniformisme agrisat del manteniment solidari, l'esquerra no podia fer política esquerrana»,[7] o no en sabia fer. En el fons era evident, ja feia temps, que la Lliga no era el partit de tot el catalanisme col·lectiu, i molt menys el partit en què «hi cap tothom», i de fet era un desenllaç de la seva dretanització i pràctica política oportunista.

La batalla pel *Pressupost*, però, va comportar un altre episodi de Solidaritat Municipal i de defensa de l'autonomia local; quan l'alcalde per reial ordre, Domènec Joan Sanllehy, va suspendre aquella base cinquena del pressupost denunciant la seva il·legalitat, el consistori de l'Ajuntament en una sessió memorable li va donar un vot de censura i el va destituir (trenta-tres vots contra quatre), i en això regionalistes i republicans, solidaris o no, van estar d'acord, ja que era un dels signes del catalanisme polític: l'exigència d'alcaldes democràtics, elegits. I fou aleshores que calgué elegir democràticament un alcalde entre els regidors i, com no podia ser d'altra manera, va ser el primer tinent Albert Bastardas i Sampere, l'escollit, al qual la premsa es referirà com el primer alcalde popular de Barcelona en el segle XX. Però aquest fet tampoc acabava d'agradar als regionalistes, ja que Bastardas era nacionalista republicà i autonomista convençut, solidari i demòcrata. I com es podia defensar l'autonomia municipal i la de Catalunya, si a les primeres de canvi la dreta regionalista apel·lava al govern perquè desaprovés legalment el *Pressupost*, és a dir, un projecte d'autonomia municipal, catalanista, demòcrata i modernista. Aquella Solidaritat

6. Josep TERMES (2000), p. 423.
7. Citat a Josep TERMES (2000), p. 431.

Municipal no va aconseguir mantenir el *Pressupost de Cultura*, perquè la gran Solidaritat no el defensava obertament i unitàriament. Hi ha noms simbòlics i catalanistes que estaven en contra públicament del *Pressupost*: Puig i Cadafalch, Leonci Soler i March, mossèn Alcover (de Mallorca), el Cardenal Vives i Tutó, Josep Ferrer-Vidal (president de la Caixa de Pensions), Ferran de Sagarra, Permanyer i Ayats, Francesc Maspons i Anglasell, i quasi tots els diputats regionalistes i regidors de Barcelona, entre ells Ramon Albó, Pla i Deniel i Francesc Puig i Alfonso, un dels signants que havia donat suport primer el *Pressupost* i, és clar, tots els diaris conservadors de Barcelona. La Lliga no donà cap pauta, i deixava fer..., no va controlar en cap moment els seus diputats i senadors, ni impartia una normativa a seguir, i els seus aliats Defensa Social i Junta de Defensa dels Interessos Catòlics continuaven la gran campanya en contra. Inclòs Miguel de Unamuno s'hi declarava contrari!

D'altra banda, el lerrouxisme més descarat equipara el *Pressupost* a la campanya catalanista més descaradament regionalista i, per tant, l'ensenyança del català a la mostra evident que és un producte clarament dels catalanistes i, per tant, retornen al combat, ja que per a ells el catalanisme és la Lliga; els seus òrgans de premsa (*El Descamisado*, *El Progreso*, *El Diluvio*, *La Rebeldia*, etc.) tronen contra el *Pressupost*: «aquí se va a hacer descaradamente patria catalanista»[8] —diuen.

Entre uns i altres en l'esfera política no hi cap ningú més; els regionalistes que declaren el seu catalanisme com a únic i els lerrouxistes que es declaren republicans; l'esquerra republicana i nacionalista, doncs, la que uneix Nicolás Salmerón amb la Unió Republicana, el Centre Nacionalista Republicà i un seguit de centres i cercles d'esquerra i catalanistes estan atrapats entre les dues forces polítiques majoritàries que neguen una i altra vegada el pa i la sal perquè els republicans solidaris, catalanistes, puguin obrir-se camí electoralment i agafar un pes específic en el sistema de partits polítics de la Catalunya de primers de segle; de fet, són els *dissidents*, que no tenen dret ni de dir-se catalanistes ni de ser republicans. És un joc brut que empastifa regionalistes i republicans radicals, i que a la llarga donarà les majories als lerrouxistes.

Al contrari, l'esquerra catalanista i republicana, davant la gran campanya orquestrada per l'Església i la dreta integrista, decideix defensar el *Pressupost* amb totes les seves forces: mítings, articles, manifestos, criden a no deixar-se pressionar i denuncien les pressions a un projecte que ja ha estat aprovat. Diuen que el que no han pogut tenir per les urnes, ara volen tombar-ho per la coerció i la pressió al govern.

Francesc Layret, en un memorable discurs per defensar les bases del *Pressupost*, deia que els partits que es deixen endur per influències externes a ells no tenen ni programa ni poden governar, i recordava la lluita de Cánovas del Castillo contra

8. Vegeu Joan B. Culla i Clarà (1986), *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, p. 182.

els ultramuntans en la discussió de la base onzena de la Constitució i el posicionament d'Antonio Maura que, malgrat ésser catòlic, va declarar que no admetria la intromissió dels poders eclesiàstics en assumptes d'estat. S'és conscient que el projecte de *Pressupost de Cultura* ensorraria ràpidament el clima de Solidaritat Catalana i la mateixa estabilitat d'aquell «alçament» que definia Joan Maragall? O és que només les unitats electoralistes i per tant efímeres són possibles si no es parla de política, si no es defensa un projecte o es posiciona a favor o en contra d'alguna política determinada?

A favor del *Pressupost*, doncs, es van posicionar aquell Bloc d'Esquerra que lideraven Pere Coromines, Francesc Layret, Jaume Carner, Lluhí i Rissech, Ildefons Sunyol, Albert Bastardas, etc., amb l'ajut de la premsa republicana i solidària, com *L'Esquella de la Torratxa*, *El Poble Català*, *La Campana de Gràcia*, *La Publicidad*, i una munió de centres, cercles, casinos, etc.; regidors socialistes de Madrid com Santillana i Pablo Iglesias, o sindicalistes com Josep Comaposada, i no cal dir els diputats Vallès i Ribot, Hurtado, Carner, Salvatella, i tota la resta, donaven suport al *Pressupost*, i també l'Escola Horaciana, l'Ateneu Enciclopèdic Popular, l'Agrupació Socialista i els ajuntaments de Girona, Figueres, Blanes, Igualada, Terrassa, Sabadell, València estaven amb aquell projecte. Algunes associacions manifesten fins i tot que, malgrat els seus socis tinguin llibertat, ells donen suport al *Pressupost*: són la Unió Catalanista, el *Cu-Cut!* i molts d'altres. I els intel·lectuals? Està per estudiar quin paper van tenir els intel·lectuals i literats en aquesta qüestió.

En canvi, sí que sabem com n'és de significativa la resposta de Joan Maragall a Pere Coromines quan aquest li va fer arribar la memòria del *Pressupost de Cultura*:

> Veig que hi teniu la part més essencial i la que s'ha fet més vidriosa. Ja podeu comptar amb quin interès ho llegiré, encara que —com ja sabeu— des del principi m'he sentit ja a favor del Projecte.[9]

I és Albert Bastardas qui escriu que «és intolerable que es vulgui ressuscitar l'esperit de la Inquisició; que es pugui sentir a Barcelona el crit de *Vivan las cadenas* i que es vulgui supeditar el poder municipal a altres poders que seran molt alts i molt respectables, però que no emanen de la voluntat del poble, a qui únicament representem els regidors de Barcelona».[10]

Si els regionalistes s'hi oposen perquè creuen que el *Pressupost* és massa progressista, els lerrouxistes ho fan per anar contra el catalanisme del projecte; la ciutat

9. Pere Coromines (1972), *Obres completes*, Barcelona, Selecta, p. 1161.

10. Sobre tota la temàtica del Pressupost, vegeu l'únic estudi actual: Alfred Pérez-Bastardas (2003), *Barcelona davant el Pressupost Extraordinari de Cultura de 1908*, Barcelona, Mediterrània, col·l. «Cultura i Societat», 30.

es divideix i cada grup intenta treure'n el màxim profit i rèdit polític. També en la premsa i els setmanaris. Res no s'escapa de la problemàtica que presenta la discussió del *Pressupost*.

No podem negar que el *Pressupost* desfigura Solidaritat Catalana; és veritat que ha defensat en el seu nom l'autonomia municipal amb l'elecció de Bastardas com a alcalde, però tot el que són propostes polítiques concretes queden arraconades, sempre que no vinguin de la Diputació de Barcelona. Per això, si des dels rengles de Solidaritat Catalana no es defensava el *Pressupost de Cultura*, calia defensar-lo des de l'esquerra catalanista, que creia que aquell projecte era una part de la institucionalització de Catalunya. Prat de la Riba no va fer res perquè la Diputació donés suport al *Pressupost* i Josep Pijoan es deuria estirar els cabells veient que perdrien les subvencions, i així el febrer de 1909, Ossorio y Gallardo suspèn definitivament el *Pressupost*.

La primera proposta modernista de la cultura se'n va en orris, la política unitària no ho és, tal com semblava en un principi, la Llei de jurisdiccions està vigent, la Llei d'administració local és acceptada pels regionalistes. De la proposta presentada en el seu moment com la més política de Solidaritat, la creació d'una diputació catalana, no se'n parla més. El catalanisme col·lectiu es mantenia dividit gairebé com ho havia estat sempre i era natural. De fet, el moviment catalanista no podia ser unitari, ja que obeïa més a les posicions de partit que a una realitat sociològica. Per a la Lliga l'estratègia política cap a l'autonomia era treure partit dels governants estatals, fossin conservadors o liberals, monàrquics i caciquistes, partidaris de l'unitarisme o uniformisme. Com deia Cambó, «monarquia?, república?: Catalunya!», sense acceptar que l'única opció objectiva per arribar-hi era la que proclamaven els nacionalistes republicans. Per ells, ja que la monarquia no accepta l'autonomia, només la república pot satisfer l'autonomia catalana que Solidaritat reclamava en el seu programa. La república és objectivament l'únic sistema polític que pot dotar Catalunya de l'autonomia; aquesta era la tesi del republicans nacionalistes. I, de fet, la història els va donar la raó. Però el conglomerat parlamentari de Solidaritat ha de demostrar el seu enuig i, a part dels discursos, pren la decisió d'abandonar el Parlament espanyol a l'hora de la votació de la Llei de jurisdiccions. I a Barcelona s'organitza una magna manifestació de rebuda dels parlamentaris catalans com a homenatge públic, i la desfilada aplega prop de dues-centes mil persones; Solidaritat en aquell moment ja té un poder de masses, de convocatòria. Tothom està eufòric per aquesta decisió, però en el fons és una forma d'impotència; «què fem ara?» (es pregunten), i «com i quan tornem a Madrid?» (s'interroguen els representants catalans); de què ha servit aquest abandonament simbòlic? La Llei de jurisdiccions és aprovada igualment.

L'estratègia no dóna cap fruit polític i es teatralitza una convocatòria urgent d'agrupar en una «magna assemblea» tots els càrrecs electes de Catalunya, alcaldes inclosos, que se celebra al Palau de la Música. Aquesta assemblea, després d'un in-

forme i d'un discurs autojustificatiu, demana que els parlamentaris tornin al Parlament i defensin com puguin els nostres drets. És una sortida airosa de Solidaritat, però res més. La divisió es fa cada vegada més patent.

Per acabar, doncs, el *Pressupost de Cultura* va ser suspès globalment (febrer de 1909); quatre mesos més tard la Setmana Tràgica arrambava definitivament Solidaritat Catalana, i començava una repressió en contra l'esquerra en general (incloses les escoles modernes), mentre que la Lliga donava suport al govern. Acusen com a inductor intel·lectual Ferrer i Guàrdia, que és afusellat. Es tancava un cercle que d'una manera o altra implicava imposició contra autonomia, integrisme eclesial contra democràcia, interessos corporatius contra eleccions obertes, noucentisme polític contra modernisme cultural.

Potser per això, la discussió que Barcelona va afrontar entorn del *Pressupost* no fou tant en termes pedagògics com polítics, i, és clar, com que política vol dir pedagogia, el *Pressupost de Cultura* va esdevenir el camp en què es van ajuntar les noves voluntats i desitjos polítics. Hi havia, també, un punt essencial en el camp ideològic entre dreta i esquerra, i això afectava també la pedagogia i la política: ho havia expressat molt bé Gabriel Alomar en senyalar les dificultats de l'esquerra per articular un discurs que no fos anar a remolc del de la dreta, sobretot quan va descobrir que aquesta havia fet creure «que la tradició catalana només és la tradició de dreta, és a dir, la que convenia a la burgesia dirigent», i aquesta concepció tan simplista, però tan profunda políticament, era la que bloquejava a la pràctica un plantejament cultural de l'esquerra. D'aquesta qüestió, en depenia no tan sols l'autonomia municipal, sinó també la manera, l'esperit i el sentit de l'autonomia de Catalunya. Però sobretot en depenia el tipus de política cultural, el model, diríem ara, per institucionalitzar-la a partir del grup polític que aconseguís l'hegemonia en les institucions de govern. En el combat per instaurar un model cultural queda travessat el *Pressupost de Cultura* municipal de Barcelona del 1908 i, malgrat que no ho sembli, s'hi juga la política cultural a seguir. Les contradiccions d'aquella esquerra petitburgesa, progressista i culturalment modernista es projecten en el *Pressupost de Cultura* per la seva intencionalitat de política cultural i topen, és clar, amb la intransigència de classe, de cultura i de projecte polític de la dreta i del seu catalanisme conservador, que ara ja no pot, ni malgrat l'eufòria nacionalista de Solidaritat Catalana, continuar pregonant-se amb la idea de bloc catalanista interclassista, perquè les divergències amb el catalanisme d'esquerra porta a anatemitzar-los com a *dissidents*.

Què havia fallat en el desenvolupament de Solidaritat Catalana per no poder mantenir-se com a moviment unitari catalanista? És possible aglutinar un moviment interclassista de tots els partits catalans i en nom del catalanisme? O només ho pot ser per causes concretes i determinades. Ni una ni l'altra van ésser, però, acceptades. La majoria obrerista del proletariat català havia quedat fora de Solidaritat i una persona *estranya* a Catalunya n'era, en part, l'aglutinador; Bastardas dirà el 1914 en un

discurs a l'Assemblea de la Mancomunitat que el fet que el lerrouxisme no formés part del moviment solidari havia estat un error. Layret, Seguí, Companys van creure que el republicanisme catalanista havia de ser l'aglutinador de l'obrerisme català i sindical. I, de fet, el *Pressupost de Cultura* podia ser interpretat com que anava dirigit a les classes populars, però els esdeveniments posteriors i la revolta de la Setmana Tràgica van enfonsar del tot aquella possibilitat. La creació de la Unió Federal Nacionalista Republicana (UFNR) fou un intent per aglutinar les forces solidàries del republicanisme catalanista, però no va saber encaixar-se en l'estret marge electoral que li deixaven els republicans lerrouxistes i la Lliga, i es veié obligada, pel fet que els primers no es decantaven per ingressar al partit, a intentar un perillós i antinatural pacte amb els radicals republicans, que va anar enfonsant definitivament la UFNR. La Lliga tenia, doncs, el camp obert per a l'hegemonia. Però per elaborar una política d'esquerra que donés satisfaccions electorals al catalanisme republicà i, per tant, acceptés de portar a terme els plans de Solidaritat (derogació de la Llei de jurisdiccions, projectes d'escoles modernes, vot electoral universal, etc.), caldria esperar una millor oportunitat i un canvi de règim. Però mentrestant la política de la Mancomunitat catalana (1914-1923), fruit de l'hegemonia regionalista, també amb el suport dels republicans nacionalistes, va aconseguir que Catalunya avancés durant deu anys. Era potser l'única política possible en aquell moment, mentre que l'esquerra republicana i catalanista sabia que per anar més lluny calia impulsar un règim republicà, ja que la monarquia no acceptava l'autonomia, ni la municipal ni la catalana. Per altra banda, tot esquema de canvi previst per la Lliga Regionalista (que pactava amb els conservadors espanyols) no satisfeia l'esquerra, alhora que els regionalistes no podien tolerar un avanç autonòmic si no controlaven el poder. Per això, també el *Pressupost* va ser boicotejat. Aquella esquerra catalana era conscient que només ella portaria a Catalunya l'autonomia integral, ja que només un règim republicà podia satisfer la demanda autonòmica de Catalunya; era, de fet, la tesi sostinguda pels republicans catalanistes d'ençà la creació del CNR i de la UFNR. I, en certa manera, em sembla que el balanç polític de Solidaritat Catalana de 1906-1909 n'és un exemple força evident.

JAUME I: COMMEMORACIÓ I REVISIÓ HISTORIOGRÀFICA

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 87-100
DOI: 10.2436/20.1001.01.29

JAUME I: UNA VALORACIÓ DEL REGNAT[1]

Josep Maria Salrach
Universitat Pompeu Fabra

Resum

L'objectiu d'aquest article és fer un balanç del regnat de Jaume I. El mètode consisteix a examinar la situació interior i exterior al principi i al final del regnat. De la comparació entre ambdues situacions es desprèn un balanç positiu des del punt de vista de la història general de la Corona d'Aragó. És un balanç que s'emmarca en les coordenades de l'època medieval, però Jaume I és un rei molt present en la memòria dels historiadors i erudits de l'Aragó, Catalunya, València i fins i tot de Castella; per això se'n fa una segona valoració. Aquesta valoració és l'estat de l'opinió pública contemporània sobre Jaume I. Finalment, l'article acaba amb una reflexió personal de l'autor sobre la figura i obra de Jaume I.

Paraules clau

Jaume I, política, guerra, violència, rendiments.

James I, an evaluation of the reign

Abstract

The objective of this article is to make an evaluation of the reign of James I. The method consists on comparing the political situation inherited by the king with the legacy at the reign's end. The comparison between both situations results as a positive evaluation from the point of view of the general history of the Crown of Aragon, framed in the limits of the Middle Ages. Although James I is a very present king in the memory of the scholars and, in a certain way, of the people from Aragon, Catalonia, Valencia and even Castilla. It is for this reason that a second evaluation is done, as a result of the contemporary opinion about James I. The article finishes with a personal reflection of the author about the figure and act of James I.

Key words

James I, policy, war, violence, productivity.

1. Agraeixo a Neus Ballbé que s'hagi prestat generosament a revisar i corregir el text d'aquesta conferència.

No és fàcil valorar el regnat de Jaume I. No ho és perquè s'ha escrit molt sobre el personatge i el seu temps i perquè, en la formació dels historiadors de la meva generació, s'entrecreuen, per herències rebudes i recerques pròpies, òptiques diferents i fins contradictòries que en dificulten el diagnòstic. Per mirar de treure'n l'entrellat, proposo fer el que en diríem una operació aritmètica: examinar la situació de partida a principis del regnat, a continuació observar la situació a la mort del rei i, finalment, fer un balanç comparatiu per concloure amb una valoració.

La Corona als inicis del regnat

Jaume I no sembla haver tingut en gaire estima el seu pare Pere el Catòlic. Encara que victoriós a Las Navas de Tolosa (1212), Pere es va fer matar per imprudència a Muret (1213), i va deixar al seu fill, d'aleshores cinc anys, una herència de deutes, empenyoraments i manipulacions monetàries, i una situació política molt compromesa. El problema primer i més immediat va ser la falta d'autoritat. Pràcticament, fins al 1225, a causa de la seva minoria d'edat, Jaume I va estar absent del govern, que va exercir un consell de regència integrat per nobles i prelats poderosos. Aquells anys, els oncles del rei, Sanç i Ferran, potser van ambicionar la corona, mentre la noblesa, en situació de virtual anarquia, es dividia en bàndols que pugnaven per controlar el consell de regència i la persona mateixa del jove monarca. Catalunya i Aragó potser van estar llavors a punt de separar-se i segurament Jaume I no va estar exempt de perill. Probablement, la intervenció de l'Església i el paper dels templers van ser decisius per evitar mals majors.

La fase culminant d'aquesta etapa crítica devia ser després de la boda del rei amb Elionor de Castella, el 1221, quan Jaume I tenia tretze anys i Elionor uns disset o divuit. Llavors, durant quatre anys, la jove parella va estar a Saragossa, a mans de la noblesa, que disposava sense control dels feus i honors del regne aragonès. No va ser fins a la primavera del 1225, recent complerts els disset anys, que Jaume, acompanyat d'Elionor, va deixar Saragossa i es va encaminar cap a Catalunya, on va tenir Corts amb els catalans a Tortosa (abril del 1225), reunió de la qual en derivaria l'intent fracassat de conquesta de Peníscola. La historiografia està d'acord a considerar aquests fets (Corts de Tortosa i setge de Peníscola) com a manifestació de la majoria d'edat del rei i dels inicis del seu govern personal.

Situació interior

Quina era la situació interior d'Aragó i Catalunya aquells anys? Començarem per examinar la situació politicoterritorial. Tot el territori que avui coneixem com l'Aragó, llevat d'Albarrasí, que no seria incorporat fins al 1284 (per Pere el Gran), pertanyia a la sobirania del rei. Les últimes grans conquestes a Aragó eren les del temps de l'avi de Jaume I, el primer comte-rei Alfons el Cast, la dècada de 1160-1170, uns

cinquanta anys enrere, quan es va completar la incorporació del Matarranya i la zona de Terol.

La situació política a Catalunya era més complicada, herència del passat carolingi que havia conduït a una pluralitat de sobiranies comtals. Tot i que, com a Aragó i una mica arreu, les senyories feudals limitaven l'acció de l'autoritat reial en els seus territoris, Jaume I, com a cap de la Casa Comtal de Barcelona, era, de fet, sobirà de la major part de Catalunya: dels comtats originaris de la dinastia (els de Barcelona, Girona i Osona) i també dels comtats que els seus predecessors, Ramon Berenguer III i Alfons el Cast, havien afegit per pactes a aquest nucli central (els comtats de Besalú, Cerdanya, Rosselló i Pallars Jussà), i dels territoris de Tarragona, Tortosa i Lleida que Ramon Berenguer III i, sobretot, Ramon Berenguer IV havien guanyat a l'Islam uns setanta anys enrere. Dins dels límits de l'actual Catalunya només restaven al marge de la sobirania de Jaume I els comtats del Pallars Sobirà, Urgell i Empúries. Pallars i Empúries tenien la seva pròpia dinastia comtal, originària dels temps carolingis, però vinculada al Casal de Barcelona per pactes feudals. El comtat d'Urgell es trobava llavors en una situació delicada, disputat pels que es consideraven hereus del comte Ermengol VIII, mort el 1209: la seva filla Aurembiaix, a qui feia costat Jaume I, i Guerau de Cabrera, el noble més poderós del comtat, que havia aprofitat la minoritat de Jaume I i la indefensió d'Aurembiaix per exercir la dignitat comtal.

Des del punt de vista social, els tres estaments característics de la societat feudal estan a principis del segle XIII més en la realitat que en el dret. Els més poderosos són encara la noblesa i l'Església, que posseeixen terres i senyories, col·laboren en el govern i assisteixen a les assemblees de pau i treva, que potser ja podem anomenar *Corts*. Entre ells, nobles i clergues tenen diferents fronts oberts: disputen per la influència sobre el gran poder, el central, i arrosseguen dels segles XI i XII, quan es produí el canvi feudal, un conflicte general entre ells per la percepció i distribució del delme, i nombrosos conflictes locals pel control de les terres i els homes i per la sostracció corresponent. Les *querimoniae* dels segles XI i XII en són testimoni. Malgrat la semblança, quant a les bases materials del poder, el capteniment de nobles i clergues és diferent. L'Església, pels seus fins espirituals, està interessada en la pau i el reforçament de l'autoritat reial, i per això sempre o quasi sempre es mostra disposada a ajudar el rei. En el si de la noblesa, en canvi, els interessos particulars prevalen sobre els generals. La burgesia, per la seva banda, té ja un considerable pes econòmic, però aquesta realitat encara no té una plena encarnació institucional. Per exemple, la burgesia no governa amb prou autonomia les ciutats, perquè hi resta sotmesa als agents senyorials o del rei: batlles i veguers. A principis del regnat, també, el suport financer de la burgesia a la política exterior de la monarquia no és requerit o ho és excepcionalment i, per tant, la intervenció dels ciutadans en el disseny d'aquesta política és nul·la.

A la base de la societat, el gruix se l'emportava la pagesia, que al segle XII havia intentat frenar la pressió senyorial apel·lant a la monarquia, però sense sortir-se'n.

Estava, doncs, a principis del segle XIII, a mans dels senyors que li prenien l'excedent i se la disputaven. Tanmateix, la situació no era uniforme arreu. Ben al contrari, hi havia diferències entre senyories i entre famílies dins de les mateixes senyories. A Catalunya segurament ja es perfilava alguna diferència general entre els pagesos de la Catalunya Vella i els de la Nova, en el sentit que les servituds semblaven estendre's més a l'una que a l'altra. També a la Catalunya Vella, on el sistema de l'hereu s'estenia, els masos enviaven el sobrant de pobladors cap a les viles i ciutats, i cap a les terres de la Catalunya Nova on, per fixar-los a la terra, se'ls oferien avantatges fiscals i jurídics. Fruit de les conquestes a tota la vall de l'Ebre, i a les terres aragoneses de Terol, hi havia una important minoria musulmana.

El creixement de la producció agrícola havia estat essencial. S'havia iniciat al segle IX i s'havia mantingut mercès a l'increment de la superfície cultivada, guanyant terres a l'erm o al veí musulmà. Precisament aquesta expansió dels conreus és el que havia permès a catalans i aragonesos superar les crisis característiques de les societats agràries, i frenar temporalment la tendència al decreixement, pròpia de l'època preindustrial, quan les societats vivien sotmeses als límits imposats per l'antic règim biològic, caracteritzat pel consum, quasi exclusiu, d'energia solar fotosintètica. El resultat de la fase llarga de creixement, cap al 1200, era, per comparació amb segles anteriors, l'increment de la població, una major divisió del treball i un més gran desenvolupament de les forces productives, perceptible en la xarxa, encara incompleta, de mercats i fires, i el major protagonisme de menestrals i mercaders. L'intercanvi, que sobretot era interior, de curt abast i amb producció pròpia, es feia amb la moneda de billó com a instrument, és a dir, el diner jaquès i el diner quaternal, que contenia un 33 % de plata i quasi pesava un gram.

També llavors, a finals del segle XII i principis del XIII, la cultura escrita seguia essent quasi exclusivament qüestió de clergues, que, com cal suposar, escrivien en llatí. Ells mateixos eren els escrivans que formalitzaven els contractes dels homes de la producció i del negoci, i que redactaven les escriptures del món pagès. Tret potser d'algun text escadusser, de literatura catalana pròpiament no n'hi havia. L'única producció literària no llatina era la poesia trobadoresca en llengua provençal. L'art mostrava així mateix el pes de la tradició, però també l'aplicació de noves solucions, com les dels cistercencs als monestirs de Poblet, Santes Creus i Vallbona. Els monjos cistercencs que hi professaven eren, d'alguna manera, l'expressió espiritual d'un món encara rural, talment com els cavallers dels ordes militars, que creien poder sublimar per la pregària les activitats guerreres d'aquella societat.

Relacions exteriors

Si de l'interior desviem ara la mirada cap a l'exterior, nord enllà, direm que la derrota de Muret (1213), seguida de les amenaces papals d'excomunió contra Sanç,

l'oncle regent, per voler defensar els interessos dinàstics a Occitània, comprometien la política tradicional del Casal de Barcelona en aquestes terres. I, com que darrere de Simó de Montfort i del Papa hi havia les pretensions expansives de la monarquia francesa, el futur polític de la Corona era aquí problemàtic. Tanmateix, la sobirania directa de Jaume I sobre Montpeller, herència de la seva mare, i la presència d'una branca del Casal de Barcelona a la Provença, juntament amb el domini d'Aquitània per la monarquia anglesa, enemiga de la Casa de França, permetien alimentar l'esperança de redreçar algun dia el rumb de la política catalanoaragonesa al nord dels Pirineus.

Cap a ponent, les relacions de la Corona amb els regnes de Castella i Navarra també tenien la seva complexitat. Els comtes de Barcelona i reis d'Aragó, des del mateix Ramon Berenguer IV (príncep d'Aragó, en el seu cas), no podien oblidar que els seus predecessors, els reis d'Aragó, havien regnat a Navarra fins a la mort d'Alfons I el Bataller, el 1134. L'amenaça militar i l'acció diplomàtica es conjuminarien des de llavors per tal d'intentar forçar el retorn de Navarra, però el país veí era esmunyedís i es resistia. El poderós regne de Castella podia ser per aquest propòsit un aliat car, amb qui repartir-se Navarra, o un enemic, si aspirava a annexar-la en solitari. Per evitar-ho i aconseguir recuperar almenys una part del territori navarrès, els comtes-reis s'havien fet aliats dels reis de Castella, contra Navarra i contra al-Àndalus, i havien pactat amb ells el repartiment.

Cap al sud, les relacions amb al-Àndalus s'havien enverinat, especialment d'ençà mitjan segle XI, quan al règim de les paries (consubstancial a la divisió d'al-Àndalus en regnes de taifes) l'havia seguit l'expansió aragonesa fins a la vall de l'Ebre, la invasió almoràvit de finals de segle i les posteriors conquestes d'aragonesos i catalans, ja la primera meitat del segle XII, a les quals seguiria la invasió almohade. Els almohades, com temps abans els almoràvits, es proposaven defensar la Casa de l'Islam i frenar, si no fer recular, els exèrcits cristians. Els reis de Castella, Navarra i Aragó van percebre l'amenaça i per això, circumstancialment units, van derrotar els almohades a Las Navas de Tolosa (1212). L'acció militar resultaria decisiva perquè, arran de la derrota, el front musulmà es va esfondrar i al-Àndalus es va dividir de nou en regnes de taifes.

Cap a l'est, a la Mediterrània i a Itàlia, la presència política dels comtes de Barcelona i dels mateixos reis d'Aragó no era irrellevant. En el passat hi havia hagut contactes, negociacions diplomàtiques i aliances dels comtes amb Gènova, Pisa, Roma i Sicília, amb resultats tan espectaculars com la campanya conjunta de Ramon Berenguer III i forces pisanes contra els musulmans de Mallorca el 1114, i l'expedició de Ramon Berenguer IV i els seus aliats de Montpeller, Gènova i Pisa a Almeria, el 1147. El mateix Pere el Catòlic, seguint les petjades del seu predecessor, el rei Sanç Ramires d'Aragó, que cent anys abans s'havia encomanat amb el regne al Papa, viatjà a Roma per fer-s'hi coronar (1204), un acte del qual potser volia treure alguna

forma de suport papal per a la seva política occitana, enverinada per la qüestió del catarisme. No menys important, en el vessant mediterrani de la política catalanoaragonesa, va ser el matrimoni de Constança, germana del comte-rei Pere el Catòlic, amb Frederic II, rei de Sicília (1209). Les relacions entre el Casal de Barcelona i els reis sicilians es remuntaven al segle XI, quan a l'illa governava la dinastia normanda dels Hauteville. Dels contactes, ja n'havien derivat aliances matrimonials i ajuts militars, que ara amb els nous reis, els alemanys de la Casa Hohenstaufen, es repetirien. El Papa, que en teoria era senyor feudal de Sicília i Aragó, va fer de mitjancer amb l'objectiu d'aconseguir que Frederic II, el seu pupil, que el 1198 havia heretat Sicília, rebés l'ajut de Pere el Catòlic per redreçar l'autoritat reial a l'illa. Primer, el 1202, es va pactar el matrimoni de Frederic amb Sança, germana del comte-rei, però finalment, el 1209, es va formalitzar l'enllaç amb Constança, l'altra germana, que va arribar a Sicília acompanyada dels cinc-cents cavallers promesos.

Més o menys aquesta era la situació interior i exterior de la Corona, és a dir, d'Aragó i Catalunya, a principis del segle XIII, quan començava el regnat de Jaume I. Quin era el panorama setanta anys després, a finals del regnat?

La situació a finals del regnat

Quan Jaume I va traspassar a València a principis d'estiu del 1276, després de seixanta-tres anys de regnat, deixava als seus fills una herència molt més gran i rica que l'heretada del seu pare. Si la missió dels reis era pilotar la nau i fer la navegació més segura per oceans més grans, és clar que ho havia aconseguit. Podia morir tranquil pensant que havia arribat més lluny que cap dels seus avantpassats. Però no ho havia fet tot tal com calia. Qui sap si en algun moment va ser conscient que l'obstinació a dividir els regnes entre els fills, que tants problemes li havia portat, seria una herència enverinada per a la seva descendència. Qui sap si no es va penedir del tracte generalment contemporitzador que havia donat a la díscola noblesa, i que també seria herència enverinada: en efecte, Jaume I, que no havia sabut posar un límit al poder de la noblesa, deixava al seu principal hereu el problema irresolt de la distribució del poder.

L'avantatge en el traspàs és que, a diferència de seixanta-tres anys enrere, no era prematur, més aviat al contrari. Pere el Gran, l'hereu principal, feia anys que esperava l'herència. Havia tingut temps de preparar-se ocupant càrrecs de govern, des dels quals no s'havia estat de dissentir de certes actuacions del seu pare. Així, en contrast amb el 1213, quan la minoria d'edat de Jaume I va propiciar un període d'inestabilitat, ara, el 1276, no hi hauria interinitat: l'hereu de la Corona tenia trenta-cinc anys, ambició, capacitat i un projecte propi de govern.

La qüestió ara és veure què deixava Jaume als seus descendents i en quin estat ho deixava. Per facilitar i abreujar la valoració final, ho farem tenint present la situa-

ció de partida, és a dir, la que el rei havia heretat seixanta-tres anys enrere. Començarem per la situació interior.

Situació interior

Al Regne d'Aragó i al principat de Catalunya, herència del pare, i a la ciutat de Montpeller, de la mare, Jaume I hi havia afegit les conquestes personals: l'illa de Mallorca (amb la d'Eivissa, que havien guanyat els seus vassalls) i el regne de València fins al port de Biar. Dins de Catalunya sobrevivien com a comtats teòricament independents els del Pallars Sobirà, Urgell i Empúries, encara que els vincles amb la monarquia eren més forts que abans. El govern de la Corona i els seus territoris també semblen més ben articulats. Pensem en les institucions centrals (cúria, majordom i canceller), les assemblees parlamentàries, el govern territorial, amb els seus alts responsables (procuradors), i els funcionaris locals (veguers, batlles i jutges).

Més important i significativa havia estat l'evolució social, vinculada en reciprocitat a l'obra del monarca. Els tres estaments van assolir llavors, durant el segle XIII, un primer estadi de maduresa institucional i política. El diàleg parlamentari i la praxi pactista van ser més fluids i decisius, de manera que la realitat va entrar més en el dret.

En general, el rei no va interferir en les relacions entre els senyors i els seus vassalls en el marc de les senyories, però va propiciar una sortida o intent de sortida a les crisis curtes recurrents i al tren secular de decreixement propi de les societats agràries llançant la seva gent a la conquesta i poblament de Mallorca i València. L'argument simple, però no irreal, que, això no obstant, oblida el motor de fons causant de quasi totes les guerres en societats agràries, ja el coneixem: són, per a l'època feudal, les ambicions de poder i riqueses dels estaments. L'acció militar enfora dels regnes originaris, precedida de disposicions de pau i treva a dins, va alleugerir la conflictivitat interior, mentre la tasca de juristes i notaris fixava amb més precisió els drets dels senyors sobre els seus pagesos.

Les relacions entre la noblesa i l'Església, tradicionalment tan conflictives, van entrar també en un terreny de més entesa, si més no perquè, en les noves terres de conquesta, el delme va ser més ben repartit.

La convocatòria de Corts, amb assistència de nobles, prelats i ciutadans, per aplegar esforços i decidir grans empreses militars d'interès comú, va enfortir la comunitat política, va fer néixer potser dins dels grups dirigents un sentiment de pertinença focalitzat en la figura del monarca i va donar o obrir al rei i als ciutadans un nou camp d'acció política. En efecte, rei i ciutadans van encetar una mena de diàleg polític i econòmic profitós per a ambdues parts i destinat a perdurar. El monarca va donar-los privilegis i franqueses, que van configurar els règims municipals de les viles i ciutats del domini reial, i, a canvi, els ciutadans, mitjançant la concessió de sub-

sidis, donatius o ajuts, es van convertir en el principal aliat del rei i el més fort sostenidor de la seva política.

L'entesa amb la noblesa, en canvi, era més difícil. Jaume I ja ho havia explicat al seu gendre Alfons X de Castella: els nobles tendien a anteposar els interessos de grup als generals dels regnes. La minoritat del rei ho havia propiciat i després les empreses militars, emmascarat. Però, acabades les conquestes, a finals del regnat, les relacions s'havien agrit. Tota manera, en el pla de la correlació de forces interior, Jaume I deixava al seu hereu una herència millor que la rebuda: una monarquia més forta i uns recursos més grans. Hi contribuïa el marc institucional de les Corts, més desenvolupat; l'aliança, diríem estratègica, amb els homes de les ciutats i la particular configuració del regne de València on els interessos reials prevalien.

A la base de la piràmide social, la pagesia, grup social majoritari, experimentava una evolució, en cert sentit, contradictòria: la cristiana originària millorava de condició globalment mentre la musulmana, incorporada amb les conquestes, empitjorava respecte de la seva situació anterior. A la Catalunya Vella, la pràctica notarial, amb la consolidació de l'heretament, donava garanties a la pagesia sobre la possessió del mas i la terra, al mateix temps que consolidava el domini senyorial mitjançant l'avanç de les servituds, però a les Illes i al Regne de València les servituds de la pagesia cristiana no existien, mentre que a la Catalunya Nova no crec que fossin tan importants com a la Vella, si no és que ja retrocedien. En conjunt, doncs, més llibertat i més accés a la propietat de la terra.

La menestralia, per la seva banda, havia assolit un grau notable de maduresa. Ho palesen les institucions corporatives (gremis i confraries), mentre que els mercaders, després d'haver fet l'experiència del comerç interior per fires i mercats, i haver-se iniciat en el comerç mediterrani, es van llançar més decididament, durant el segle XIII, a la conquesta de posicions en els mercats internacionals, mediterranis i continentals. L'encunyació del gros de Montpeller, com a antecedent del croat, pot considerar-se llavors com un experiment en la recerca d'un valor de canvi adequat per a aquest comerç, i les disposicions proteccionistes del rei per afavorir el transport en naus catalanes més el privilegi concedit a Barcelona de nomenar cònsols d'ultramar, poden considerar-se el reconeixement institucional d'aquesta puixança de la mercaderia.

En mirada retrospectiva, el panorama etnocultural també havia canviat. Ara, a finals del regnat, hi havia en el conjunt de la Corona una minoria musulmana, que era majoritària entre els treballadors de la terra al Regne de València, i potser també entre la població esclava de Mallorca.

En matèria d'economia, el *trend secular* havia estat de creixement en tots els ordres, en el ben entès que l'agricultura, en què treballava la major part de la població, seguia essent el sector que més volum de producció aportava. Des del creixement intravertit dels segles IX i X, l'agricultura havia injectat excedents suficients per

fer renéixer les ciutats amb les seves activitats diferenciades durant els segles XI i XII, de manera que al segle XIII la demanda urbana ja devia ser un estímul per a la producció agrícola. És clar que, com dèiem abans, el sector agrícola només havia pogut protagonitzar aquesta fase llarga de creixement mercès a la gradual incorporació de noves terres per al conreu. En aquest sentit, les conquestes de Jaume I i l'emigració de pobladors cristians cap a elles retardaria l'inevitable col·lapse del sistema agrari a la Corona. No m'entretinc a parlar de la manufactura, perquè, per molt important que fos, i encara que per la demanda estimulés la producció agrària dels entorns urbans, no ho era prou per generar una sinergia global capaç de dinamitzar tota l'estructura econòmica: vull dir que d'aquells tallers artesanals familiars no podia sortir una massa treballadora i una dinàmica d'alces salarials que permetés als pagesos aconseguir compensacions més altes pels seus productes.

Més necessari és aturar-se en la cultura. Els clergues continuen dominant en l'escriptura, però ara la llengua catalana irromp amb força en la literatura, de la mà de Ramon Llull i del rei mateix. En el món del dret i la llei, en el qual excel·leix el conseller reial Ramon de Penyafort, la gran novetat, destinada a perdurar i consolidar l'estructura social, és la figura del notari reial.

La plàstica mostra, també, que el segle XIII és el moment d'un gran canvi: l'abandonament del romànic i l'inici del gòtic, l'art de les grans catedrals. I si de la sensibilitat artística passem a l'espiritual, haurem d'enregistrar novetats no menys significatives, lligades a l'efervescència de les ciutats. Pensem en els ordes mendicants (franciscans, dominics, mercedaris) que van aixecar els seus convents a ciutat precisament, un àmbit en què intuïen que la fe estava amenaçada.

Relacions exteriors

Quant a la política exterior, Jaume I, en plena maduresa, quan ja havia dirigit la conquesta de Mallorca i creat el Regne de València, va decidir renunciar a l'expansió ultrapirinenca que tan treballosament havien construït els seus predecessors des de feia dos-cents anys. Probablement temia un enfrontament directe amb la monarquia francesa que, de manera indirecta, el 1246 s'havia implantat a la Provença, arran del matrimoni de Beatriu de Provença amb Carles d'Anjou. I potser també va considerar que, entre els objectius de la política exterior, li calia triar els més realitzables i de resultats previsiblement millors, com podria ser en aquest cas la consolidació del domini sobre el Regne de València. Devia ser així com a Corbeil (1258) va abdicar dels seus drets a Occitània, a canvi que Lluís IX, dipositari dels drets dels carolingis, fes el mateix respecte de Catalunya. Un intercanvi que avui se'ns fa difícil d'avaluar, però que a l'època també podia tenir la seva importància.

Cap a la banda de ponent Jaume I va intentar, per via diplomàtica, incorporar Navarra, però no ho va aconseguir. Amb Castella es va portar una política ambiva-

lent, amb desacords (per la frontera valenciana, el matrimoni sicilià de Pere el Gran i la qüestió de Navarra), amb aliances (matrimoni de Violant d'Aragó, filla de Jaume I, i Alfons X) i amb col·laboració militar generosa, sense contrapartides aparents: conquesta o pacificació del Regne de Múrcia.

En el flanc meridional, un cop conquerit el Regne de València i conquerit o pacificat el de Múrcia, amb les terres d'Alacant, en profit de Castella, al-Àndalus restava reduït al Regne de Granada, contra el qual lluitarien en el futur Castella i la Corona d'Aragó unides o per separat. De moment, el problema era la relació amb els musulmans valencians. Vençuts, però majoritaris en el Regne de València, mantenien contactes amb Granada i el nord d'Àfrica, on devien trobar ajut per revoltar-se a finals del regnat.

La conquesta de Mallorca i Eivissa consolidava la presència catalana a la Mediterrània occidental, i el matrimoni de Pere, fill hereu de Jaume I, amb la princesa Constança de Sicília, el 1262, uns cinquanta anys després del de Constança d'Aragó amb Frederic II, rei de Sicília, preparava el terreny per al domini de la Corona a la Mediterrània central, zona on confluïen interessos dinàstics i mercantils. De moment, aquest enllaç no era causa de conflicte amb França i el papat, però el rei francès i el Papa no se'n van alegrar. I tampoc va agradar a Alfons X de Castella, que, pel fet d'aspirar a la corona imperial, no podia simpatitzar amb una aliança del Casal de Barcelona-Aragó amb els Hohenstaufen.

Valoració

La nostra valoració sortirà de la comparació de situacions abans expressades (la de principis i la de finals del regnat). Feta la valoració, observarem les opinions expressades tradicionalment pels historiadors sobre Jaume I, i considerarem, per acabar, l'actitud dels historiadors actuals o d'una part d'ells davant la figura del Conqueridor.

Comparació positiva

De la comparació de la situació de la Corona entre l'inici i el final de regnat, en destacarem quatre punts que justifiquen una valoració positiva del regnat:

1. Jaume I havia rebut del seu pare uns regnes relativament petits i deixava als seus fills una herència territorial i humana (volum de població) molt més gran. Si la missió d'un rei del segle xiii era oferir als seus vassalls els mitjans per dur a terme el creixement agrari extensiu, que mantenia la prosperitat de la societat feudal, no hi ha dubte que Jaume I va complir amb escreix.

2. Jaume I també deixava als seus hereus una monarquia més forta o amb més capacitat per ser-ho, pel fet que disposava de més mitjans (més rendes, més subsi-

dis, més ajuts), d'uns aliats més ferms i solvents (els homes de viles i ciutats del domini reial) i d'una organització del poder més sòlidament institucionalitzada.

3. També hi havia diferències entre la societat de principis del XIII, més tradicional i avui diríem *conservadora*, i la de finals, pel fet que aquesta era més dinàmica i emprenedora, més rica i culturalment diversa, i, sobretot pel que fa als cristians, més senyora del seu destí. Diem això pensant en les Corts i els règims municipals.

4. Evidentment no era una societat democràtica, perquè la majoria de la població, és a dir, les classes socials inferiors, es trobaven jurídicament discriminades i obligades a acceptar el jou senyorial. Però s'ha de retenir, d'una banda, que les servituds (almenys pel que fa a la pagesia cristiana) van quedar geogràficament circumscrites o quasi a la Catalunya Vella, i, de l'altra, que la incorporació dels ciutadans a les Corts i la creació de règims municipals van ser un progrés social i polític.

És clar que es podria discutir molt, i seria molt difícil arribar a un consens, sobre la part que s'ha d'atribuir al monarca i la part que s'ha d'atribuir al conjunt de la societat en aquestes millores o progressos, perquè és obvi que hi va haver de tot. No s'hauria d'oblidar que el segle XIII va ser el millor, des del punt de vista de les realitzacions materials, culturals i polítiques, en la història de les monarquies feudals europees, i, per tant, també va ser un segle de grans reis.

Consens polièdric tradicional

Jaume I és un rei sobre el qual s'han emès judicis diversos, molt entusiastes ahir, més reservats avui, però, en general, positius. És un consens polièdric i estrany perquè, en la valoració positiva del rei i el regnat, coincideixen persones i, en concret, historiadors, actuals i de passades generacions, d'idees polítiques i sentiments de pertinença diferents. Des del punt de vista de la tradició, per a valencians i mallorquins, Jaume I és el gran rei conqueridor, que amb la seva capacitat militar i visió política de futur va guanyar els territoris de les Illes i el País Valencià, i els va donar forma institucional creant el marc polític de desenvolupament de la seva identitat. Cap retret, doncs, per aquesta banda. Els castellans, pel seu costat, historiadors i erudits sobretot, han vist en Jaume I un rei hispànic o espanyol, orgullós d'aquesta condició (a les seves paraules en el *Llibre dels Feits* em remeto) i compromès, com els més grans reis castellans i lleonesos de l'edat mitjana, en la lluita comuna contra l'Islam: la Reconquesta. Han valorat també molt positivament els vincles familiars del rei amb la monarquia castellana i l'inestimable i generós ajut que va donar a Castella quan la revolta dels musulmans de Múrcia, el 1264-1265. Cap retret, tampoc, per aquesta banda. Aragonesos i catalans tenen en alta estima el rei, però els historiadors mostren menys entusiasme. Tots li reconeixen les dots militars, però es permeten discrepar, per raons diferents, de l'encert de les seves decisions polítiques. Els aragonesos, d'una manera o altra, conscientment o inconscient, són sensibles al

fet que el monarca, en crear el Regne de València, va frustrar les aspiracions de l'aristocràcia aragonesa d'unir València a Aragó i trencar així al seu favor l'equilibri de poder en el si de la Corona. La frustració s'accentua pel fet que, al seu entendre, van ser els aragonesos els que més esforç militar van aportar a la conquesta. El punt de vista de la historiografia catalana és diferent en la forma, però idèntic en el fons. Els medievalistes catalans entenen que la conquesta de Mallorca i València va ser el primer pas per a la configuració dels Països Catalans. El segon, més decisiu encara, seria el poblament (més uniforme a Mallorca i menys a València) amb emigrants de Catalunya. Però no es poden estar de lamentar internament que Jaume I no hagués fet prou per mantenir políticament units i sense esquerdes els vells i els nous territoris, els que havia heretat del Casal de Barcelona i els que va conquerir. Ferran Soldevila, el millor representant de la historiografia catalana tradicional, lamentava també que Jaume I no hagués defensat amb prou fermesa els interessos dinàstics, que al seu entendre eren també els nacionals, a Occitània, i li retreia que hagués estat ingènuament generós en recuperar per les armes el Regne de Múrcia per a Castella.

Història i ètica avui

En valorar el regnat de Jaume I, no és fàcil delimitar el pensament o anàlisi històrica heretada de l'actual, perquè s'interpenetren: els historiadors vivim en la cadena del temps i, per tant, expressem idees rebudes i pròpies, barrejades. En general, em sembla que no m'equivoco si dic que, a diferència dels nostres mestres, alguns historiadors actuals ens trobem incòmodes davant la figura del Conqueridor. Incomoditat davant d'un rei el major mèrit del qual, segons ell mateix pensava, era haver estat victoriós en la lluita contra els musulmans que habitaven les Illes i el País Valencià, haver-los pres la terra (quan no la vida) i haver-la repartit entre la seva gent. Incomoditat davant una gènesi nacional (o, si es vol, els fonaments llunyans d'una gènesi nacional), per tant, diferent de la que voldríem: pacífica i sense màcula, però gènesi nacional. Incomoditat, encara més, pel fet que la recerca històrica dels darrers decennis ha creat la imatge contraposada, i esbiaixada, d'una societat cristiana feudal i agressiva en front d'una societat islàmica no feudal i pacífica. Incomoditat, en suma, davant d'aquell sector del poble que s'obstina cada any a celebrar com a diada nacional l'aniversari de la data de caiguda de Mallorca i València davant les armes de Jaume I. Segur que entre nosaltres, historiadors, n'hi ha molts que en aquestes manifestacions només veuen irracionalitat i mitificació, però no seria gens difícil gratar en la superfície i veure, en la commemoració de les victòries militars, la necessitat sentida o pressentida d'afirmar-se com a poble, és a dir, de recordar els segles d'existència en la mateixa terra, i renovar la promesa de perpetuar-s'hi com a poble. Pot ser una manera equivocada, no ho sé, però és una manera.

Amb tot, confesso que aquest núvol d'incomoditat, potser més personal que altra cosa, diu més de nosaltres que de Jaume I. Mostra, em sembla, que som preten-

siosos i ingenus. És pretensiós traslladar-nos vuit-cents anys enrere i, amb la nostra pell d'homes del segle XX-XXI, convertir-nos en jutges d'una altra societat i els seus dirigents, en lloc d'esmerçar l'esforç a entendre'ls. I seria ben senzill: n'hi hauria prou de recordar que les societats medievals en general rendien culte a la violència i creien justificat matar en nom de Déu. És ingenu perseverar en el maniqueisme dels violents i els pacífics, que fa abstracció de les divisions socials i del diferent captenir dels dirigents i dels homes de a peu d'una i altra societat. I, és clar, és ingenu oblidar o voler oblidar que en la gènesi llunyana o propera de les nacions sempre hi ha episodis de violència, creadora i defensiva.

Finalment, la incomoditat que als historiadors d'avui ens pugui causar la figura de Jaume I i, en general, la història de les lluites i conquestes dutes a terme contra els musulmans expressa, sospito, una feblesa analítica. Vull dir que els diagnòstics que fem sobre aquests esdeveniments militars i els consegüents processos de conquesta i colonització, i les interpretacions que bastim sobre la força dels uns i la feblesa dels altres, analitzades des de l'òptica dels respectius sistemes socials, estan bé i són enriquidores, però graten en la superfície perquè no expliquen les causes de fons de la dinàmica. Sembla que ens interessen més els efectes que les causes. Registrem els episodis de lluita, conquesta i colonització, i considerem si la societat resultant va ser feudal o colonial. Acotem la visió al temps i al lloc, però, si féssim ús de la història comparada per millor comprendre, veuríem que, en època preindustrial, la guerra, acompanyada de depredació i conquesta, ha estat un fenomen recurrent, que amb major o menor intensitat i amb resultats diversos han practicat tots o quasi tots els pobles coneguts: d'obediència cristiana, musulmana o el que sigui. L'extensió del fenomen bèl·lic en l'espai i el temps invita, per la seva generalització, a considerar l'existència d'un denominador comú, que expressaré en poques paraules: les societats no industrialitzades, en el si de les quals l'activitat econòmica dominant és l'agricultura, són, ahir i avui, societats subdesenvolupades, especialitzades en la pobresa, i per això afectades d'un alt grau de violència interna que, quan la situació ho permet, es transforma en externa.

Que ningú s'espanti! L'agricultura tradicional (ho diré de manera molt simple) és per ella mateixa una activitat econòmica de rendiment decreixent, en el sentit que, a mesura que s'incrementa la població, la producció per unitat (de terra i de persona) tendeix a minvar en lloc de créixer, és a dir, que augmenta el cost unitari de la producció, per tant, el preu del producte tendeix a pujar i, comparativament, baixa la remuneració del productor. Per contra, la indústria és una activitat de rendiment creixent, en el sentit que, a mesura que s'incrementa la producció, disminueix el cost de producció per unitat, per tant, el preu tendeix a baixar i, comparativament, augmenta la remuneració del productor. En conseqüència, només els països que s'industrialitzen poden crear una sinergia en virtut de la qual la indústria tira permanentment de l'agricultura i eleva la renda dels productors agrícoles. Òbviament, per molt desenvo-

lupada que estigués la manufactura, això no passava a la Corona d'Aragó el segle XIII: de fet, no va començar a passar a Europa fins als segles XVIII-XIX. Així, doncs, com arreu d'Europa a la mateixa època, i com avui al continent africà, la guerra neix de la incapacitat del sistema econòmic de crear les condicions materials necessàries per edificar una clima de pau durador. La diferència és que fa vuit-cents anys aquesta era una situació natural, de manera que un determinat nivell de pobresa devia ser, per als estàndards de l'època, un cert nivell de riquesa, que és el que devia passar a la societat catalana del segle XIII, i per a uns i altres la guerra resultava gairebé una manera de viure, per no dir de sobreviure. A molts llocs d'Europa, on no s'havia pogut inventar un enemic religiós o racial extern, la violència que surt de la pobresa (del rendiment decreixent de l'agricultura, si voleu) esdevenia un fet endèmic del teixit social, mentre que a la península Ibèrica aquesta mateixa violència s'expressava externament en la lluita entre cristians i musulmans, que conduïa a la conquesta i poblament de noves terres, un mecanisme que permetia distanciar en el temps les crisis pròpies de les societats agràries.

Una visió materialista, direu, però jo seguiré pensant que els constrenyiments materials estan, com a motor de fons, en l'origen de moltes guerres, potser quasi totes les de l'època preindustrial, però és clar que això, que és condicionament general, no eximeix de responsabilitat als dirigents. Per tant, el nostre Jaume I no ens és més simpàtic ni més antipàtic pel que acabo de dir, però potser sí que resulta més entenedor.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 101-127
DOI: 10.2436/20.1001.01.30

MEMÒRIA, LLINATGE I PODER: JAUME I I LA CONSCIÈNCIA HISTÒRICA

Stefano Maria Cingolani
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Resum

Aquest estudi se centra en el paper que la memòria i la consciència històrica van tenir en l'acció política i en l'escriptura historiogràfica del rei. La ideologia oficial de la seva família, la continuada reflexió en si mateix, el seu significat i el seu paper en la història dels seus regnes, la imatge inapropiada que la historiografia castellana donava del seu regnat, són motius per a les seves empreses militars i per a la composició del *Llibre dels fets*.

Paraules clau

Jaume I, Corona d'Aragó, *Llibre dels fets* (Crònica de Jaume I), memòria històrica.

Memory, lineage and power: James I and historical consciousness

Abstract

This work focuses on the paper that plays memory and historical self-consciousness in the political action and historiographical writing of the king. The official ideology of his family, the continued reflection on itself, his meaning and his paper in the history of his realms, the inappropriate image that gave castillan historiography of his kingship, are motives to his military enterprises of the king and his composition of the *Book of deeds*.

Key words

James I, Crown of Aragon, *Book of deeds* (Chronicle of James I of Aragon), historical memory.

Bernardino Gómez Miedes, el 1584, escrivia del rei Jaume I del *Llibre dels fets*: «[...] se entiende por relación de algunos de su tiempo que, muchas vezes, andando en las batallas, hechava la lança a la siniestra, y con la diestra tomava la pluma para apuntar lo que después en sus comentarios dilatava».[1] L'historiador que, en un afany de

classicisme, evidentment pensava en Juli Cèsar i els seus *Comentarii* de les guerres gàl·lica i civil, ens presenta una situació d'allò més improbable. Tanmateix, el fet que em sembla que s'ha de destacar és que ell va ser el primer, i diria l'únic, que fins al moment ha plantejat la presència de la idea d'una consciència històrica en el rei Jaume I.

Normalment els historiadors han considerat el *Llibre dels fets* com una font, sense preocupar-se gaire de la seva construcció com a text,[2] mentre els filòlegs n'han considerat sobretot l'aspecte literari i de construcció del text sense prendre gaire en consideració el pensament historiogràfic subjacent, de vegades fins i tot negant que sigui una crònica.[3] S'ha destacat l'originalitat, o precocitat, d'un monarca que dicta el seu propi llibre, tot i recordar alguns casos semblants i fent referència a la difusió de l'alfabetització entre els laics, sense tanmateix intentar col·locar el fenomen bé en un context de producció historiogràfica local bé en els eventuals mecanismes de la reflexió mateixa del rei.[4] Darrerament m'he ocupat del tema en més d'una ocasió, he intentat respondre algunes d'aquestes preguntes, de vegades plantejant-les per primer cop, de manera que resumiré algunes de les meves conclusions, tot i proposar i enfocar alguns problemes de manera diferent i aportant nous elements a la reflexió.[5]

No podem negar que el *Llibre dels fets* sigui una obra tot plegat única en el panorama historiogràfic europeu de l'època i que ens proposa, també, un aspecte de la personalitat del rei Jaume I igualment excepcional; així mateix, l'obra i els estímuls que en van determinar la seva composició no són del tot una novetat ni un invent ab-

1. Bernardino Gómez Miedes (1998), *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragon*, facsímil de València, 1584, Casa de la Viuda de Pedro Huete.

2. Tot i que Ferran Soldevila (ed.) (1971), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, p. 14, es preguntava a quan havia de remuntar la idea de deixar escrites les seves gestes, i és comunament acceptada la interpretació que el *Llibre dels fets* és una obra apologètica, normalment ha estat utilitzat com una font més, sense ser sotmesa a una crítica en profunditat.

3. Els millors estudis en aquest sentit són els de Josep M. Pujol Sanmartín; vegeu, entre d'altres, Josep M. Pujol (1996), «The Llibre del rei En Jaume: A Matter of Style», a Alan Deyermond (ed.), *Historical literature in medieval Iberia*, Londres, Queen Mary and Westfield College, col·l. «Papers of the Medieval Hispanic Research seminar», 4; Josep M. Pujol (2001), «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume», *Estudis Romànics*, núm. 23, p. 147-171; Josep M. Pujol (2008), «El programa narratiu del Llibre del rei En Jaume», a Germà Colón i Tomàs Martínez Romero (ed.), *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón de la Universitat Jaume I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 257-286.

4. Un primer estudi en què destaco alguns d'aquests aspectes és Stefano Maria Cingolani (2000), «Memòria i estratègies comunicatives al Llibre del rei Jaume I», *Revista de Catalunya*, núm. 154 (setembre), p. 111-141.

5. Stefano Maria Cingolani (2006*a*), *Historiografia, propaganda, comunicació: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva Crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, especialment p. 176-221; Stefano M. Cingolani (2007*b*), *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base, p. 31-74; Stefano M. Cingolani (2007*a*), *Jaume I: Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62; Stefano M. Cingolani (ed.) (2008*a*), *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 1, p. 47-55.

solut del monarca. És a dir, que els hem de considerar com un moment de concreció especial d'un llarg procés d'elaboració i fixació de la memòria i de la seva importància, procés al qual el rei va aportar la seva contribució personal i innovadora, per les formes i maneres en què es determinà la seva consciència històrica. Quan parlo de consciència històrica no parlo només d'atenció i curiositat per la història o senzillament del seu reconeixement com a important element de propaganda o de cohesió política (tot i que són elements a tenir en compte i presents a la ment del rei), ni penso senzillament en la presència d'unes tradicions memorials familiars fixades al voltant d'un avantpassat considerat determinant per al destí de la família, del record d'algunes gestes o de costums i usos de la família (aspectes que també trobem al pensament de Jaume I). No penso només en aquests aspectes, que són, d'altra banda, determinants i fonamentals, sinó que em refereixo a la consciència personal de viure un moment d'una tradició, que aquesta tradició es conforma com a història en un sentit més ampli i complex, fins al punt de condicionar l'acció del monarca i estimular-ne la necessitat de transmetre-la amb l'escriptura. Així com havia clarament intuït, i havia expressat de forma clàssicament ingènua, Bernardino Gómez Miedes.

No es pot fer, evidentment, ni tan sols una panoràmica de les llargues i diferents relacions que les monarquies han tingut al llarg dels segles medievals amb la historiografia; seria massa ampli i ens portaria massa lluny. Però es pot fer referència al comportament d'un contemporani del mateix Jaume I per veure que les seves idees respecte a la història i a la historiografia són semblants i, alhora, radicalment diferents. Penso, evidentment, en el gendre del rei Jaume, en Alfons X el Savi rei de Castella. Si els dos monarques comparteixen la idea de la història, i que sigui escrita en vulgar, com un mitjà important d'alliçonament polític divulgant una idea precisa de la reialesa, força diferents són els recursos amb els quals aquests projectes van ser duts endavant i la vinculació personal del mateix rei, bé amb l'acció política bé amb la participació en l'obra literària, tant pel que fa a la directa responsabilitat en l'acte d'escriptura com per la seva presència a l'interior de la mateixa narració. Des d'aquests punts de vista les diferències no podrien ser més grans.[6]

A la historiografia catalana i, doncs, a la fixació d'uns models memorials que afecten els comtats catalans, hi ha dues dates, aproximatives però determinants: *ca.* 985, quan es comencen a redactar els perduts *Annals de Cuixà*, origen de la ramificada família Rivipollense, i *ca.* 1180-1184, quan es redacta la primera part de la versió primitiva de les *Gesta comitum Barchinonensium*.[7] Aquests textos representen la

6. Sobre l'obra historiogràfica d'Alfons X, vegeu, sobretot, Diego Catalán (1992), *La Estoria de España de Alfonso X, creación y evolución*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, Universitat Autónoma de Madrid; Diego Catalán (1997), *De la silva textual al taller historiográfico alfonsí: Códices, crónicas, versiones y cuadernos de trabajo*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, Universitat Autónoma de Madrid, i el volum miscel·lani a cura d'Inés Fernández-Ordóñez (ed.) (2001), *Alfonso X el Sabio y las crónicas de España*, Valladolid, Universidad de Valladolid, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles.

primera fixació textual[8] d'unes coordenades històriques que havien de servir com a patró interpretatiu del passat; aquesta configuració historiogràfica, desenvolupada al llarg de dos segles, l'hem de veure en paral·lel amb un altre procés de fixació memorial que és el que afecta l'organització de la memòria familiar —element que parcialment coincideix amb les *Gesta*, en què des de l'exterior es fixa un model historicogenealògic familiar.

Aquest segon aspecte és més difícil de copsar bé per falta de documentació —que impedeix d'apreciar-ne exactament les formes, els continguts i l'extensió—, bé, molt possiblement, perquè només vivia en l'oralitat.[9] El poc que es percep a través de la documentació, en el cas de famílies aristocràtiques, no va molt més enllà de notícies que recorden actes i costums, però no una organitzada i significativa memòria familiar, com l'afirmació present a un document del comte Ermengol VII (12.I.1163) en què es diu:

> ego Ermengaudus, Dei disposicione comes Urgelli, pro remedio anime mee omniumque parentum meorum dimitto atque evacuo et sine aliquo penitus retentu persolvo domino Deo et alme genitrici eius Marie Sedis Urgelli orribilem illam et male consuetam rapinam, quam post decessus episcoporum Sedis Urgelli iniuste exercere consueverint predecessores mei in omni honore epischopali.[10]

Desgraciadament és només a través de la documentació que, de vegades, podem percebre quelcom de l'estructuració d'aquesta memòria, sense tenir mai la certesa que

7. Cingolani (2007*b*), p. 11-30; Stefano M. Cingolani (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Universitat Politècnica de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en premsa), i Stefano M. Cingolani (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

8. En aquest cas, ens trobem davant de textos en moviment, bé perquè tant els *Annals* com les *Gesta* van tenir un temps de redacció perllongat i que podia aportar diferències de plantejament a mesura que el text creixia, bé perquè, sobretot en el cas dels *Annals*, cada sèrie representa un cas particular amb el seu significat especial.

9. Sembla tan escassa que José E. Ruiz Domènec (1984), *La memoria de los feudales*, Barcelona, Argot, p. 87-112, només analitza unes cartes del vescomte Reverter; vegeu, també, José E. Ruiz Domènec (2006), *Quan els vescomtes de Barcelona eren: Història, crònica i documents d'una família catalana dels segles x, xi i xii*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. núm. 168, 173, 174 i 176. Fins a tal punt que, fora de les genealogies dels comtes de Barcelona, totes redactades quan ja són també reis d'Aragó, i les dels comtes de Pallars-Ribagorça (vegeu Stefano M. Cingolani (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en premsa), no se'n coneixen de cap altra família, ni comtal ni senzillament noble, fins almenys al segle xv. Per a una presumpta genealogia dels comtes d'Urgell, vegeu la referència esmentada anteriorment de Stefano M. Cingolani, *Els annals de la família Rivipullense*. És un tema d'estudi que em proposo per al futur i sobre el qual estic recollint materials que, tanmateix, semblen molt escassos.

10. Cebrià Baraut (1991), «Els documents dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 10 (1990-1991), p. 7-350, doc. 1566.

no es tracti només, o principalment, d'elaboracions eclesiàstiques i que aquestes no sempre tinguessin a veure o responguessin a això que pensaven els aristòcrates.

Algunes actes, ja del segle XI, permeten besllumar alguna concepció a través de la citació significativa d'una genealogia, com és el cas, per exemple, de l'acta de la quarta dedicació de Ripoll deguda a l'abat Oliba:

> Actum est autem hoc instinctu et ordinatione domini Olibani, pontificis Ausonensis, ad cuius diocesim praedictus pertinet locus: qui progenitorum venerandis assensum praebere cupiens documentis, atavi scilicet sui beatae memoriae comitis et marchionis Wifredi, qui praedictum coenobium a fundamentis extruxit, exemplo quoque avi sui reverendae memoriae comitis Mironis, qui eandem ecclesiam admodum parvolam destruens, maiori sumptu et opera aedificavit, servans etiam institute patris sui domni Olibani comitis fratrumque illius, qui hanc secundo maioris operis culmine sustulerunt, ut omnes pietate, sic universos etiam aedificii transgressus est magnitudine.[11]

A la documentació trobem algunes cadenes genealògiques que serveixen sobretot per a fixar un moment significatiu en l'origen de la transmissió del poder, normalment identificat en Guifré I, però al llarg dels segles XI i XII són els monestirs, especialment Ripoll i per obra de l'abat Oliba, que amb necrologis i alguns poemes s'erigeixen com a llocs de conservació i, Ripoll, d'estructuració de la memòria, tot i que amb un fort caràcter de preservació de la memòria dels morts, de probable inspiració cluniacenca, i més amb una dimensió geogràfica que política, sense que això es pugui relacionar amb seguretat amb un procés paral·lel de conservació i estructuració aristocràtica, o, si hi ha relacions, sense que aquestes es puguin copsar amb claredat.[12]

11. Eduard Junyent i Subirà (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'Anscari M. Mundó, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 44, doc. 104, i Ramon Ordeig i Mata (1993-2002), *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Ramon Ordeig i Mata, doc. 151, 6 v.; parlo més extensament d'aquest i altres exemples a Stefano Maria Cingolani, «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29 (2008), p. 135-175, i a Stefano M. Cingolani (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

12. Vegeu Stefano Maria Cingolani (2009), «Del monasterio a la cancillería. Costrucción y propaganda de la memoria dinástica a la Corona de Aragón», *Actas del Coloquio Construcción y Conservación de la Memoria Regia en Occidente (siglos X-XIV) (Barcelona, 25-27 de juliol de 2007)*, Saragossa, Arxiu de la Corona d'Aragó, p. 219-252; Stefano Maria Cingolani (2008), «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29, p. 135-175, i Stefano M. Cingolani (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

Un moment determinant en la formació d'una ideologia fundada en la memòria, sobretot per les seves directes conseqüències en el pensament i l'obra de Jaume I, és aquell que veié la definició de la ideologia del Casal de Barcelona —no debades començada a elaborar pocs anys abans de la redacció de les *Gesta comitum*: la de la imitació de l'exemple dels avantpassats. Com ja he pogut mostrar, aquesta comença a definir-se al llarg del regnat d'Alfons I i, amb el pas del temps, va adquirint nova i més àmplia significació.[13] Fins al punt, per exemple, que la coronació del rei Pere I a Roma (11.XI.1204), segons les *Gesta comitum*, és vista en aquesta perspectiva:

> Et cum virtus nobilitatis ipsius numquam esset contenta, antecessores suos largitate, fama, dignitate cupiens superare, cum magno apparatu apud Romam ad dominum papam Innocencium accessit. Qui dicti regis nobilitatem commendans et formam pulcritudinis circumspiciens, in regem unguendo regium diadema ei imposuit. Et sic cum magno honore ad propria remisit. [XIV, 4]

En un primer moment, la reflexió genealògica que expressen els notaris extensors dels documents és analítica, es percep una continuïtat en l'exercici del poder; tanmateix, se n'ha de recordar cada passatge com per confirmar-ne la legitimitat, ja que aquestes cadenes genealògiques encara no configuren un bloc únic clarament definit.[14] Però, ja el febrer de 1170, confirmant al bisbe i als canonges de Saragossa llibertat i privilegis, el rei declara que ho fa «vestigie predecessorum meorum sequens eorumque bonos et pios mores inmittari cupiens».[15] El canvi en la fórmula, que l'apropa a la de les constitucions de Fonderella de tres anys més tard, no és pas sense significat.[16] La reflexió genealògica ara ha passat a ser sintètica, ja que no fa falta anomenar detalladament els avantpassats del rei que havien concedit les llibertats. Ara, per un costat, destaca més la personalitat individual del monarca, mentre, per l'altre, els avantpassats (és a dir, les dues famílies de les quals Alfons I és l'hereu, la reial aragonesa i la comtal barcelonina) s'han constituït en un únic bloc significa-

13. Vegeu Stefano Maria CINGOLANI (2006*b*), «"Seguir *les vestígies* dels antecessors". Llinatge, reialesa i historiografia a Catalunya, des de Ramon Berenguer IV a Pere II (1131-1285)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 36 (1), p. 201-240, i la introducció a Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

14. Per exemple, l'agost de 1164, tot confirmant els privilegis d'Osca, són recordats, un per un, els precedents monarques que els havien concedits: «rex Petrus, et rex Adefonsus, et rex Ranimirus, et Raimundus comes pater meus». Vegeu Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN (1995), *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza: documentos (1162-1196)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, col·l. «Fuentes Históricas Aragonesas», 22, doc. 21.

15. Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN (1995), doc. 79.

16. «In primis igitur, parentum meorum sequens exempla.» Vegeu Gener GONZALVO I BOU (cur.) (1994), *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, col·l. «Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums», II/3, doc. 15.

tiu, doncs, en un conjunt de memòria genealògica que no fa falta individualitzar. A més, el rei expressa el desig de continuar l'acció d'aquests avantpassats, caracteritzats pels *bonos et pios mores*. La doble genealogia del rei s'ha transformat en una història amb un significat que planteja unes responsabilitats. Rere una fórmula aparentment senzilla s'amaga el germen d'una reflexió historiogràfica que defineix les característiques del poder monàrquic.

Aquella que, al començament, era la inevitable prossecució d'una acció política pretèrita, sobretot en la concessió de béns, llibertats i privilegis, s'ha transformat en una ideologia de la *imitatio morum parentum*, de regust clàssic, sobretot centrada en l'aspecte de recte i piadós governant. Amb el temps anirà adquirint matisos més decididament polítics i, sobretot, militars. Tal ideologia, que donava un caràcter de legitimitat pràctica i de continuïtat entre passat i present, intensos com a consecució genealògica, a l'acció política del rei, a més de fixar els deures i les característiques del monarca, no pot ser vista com a aliena a una profunda meditació historiogràfica dirigida a la reorganització del significat del passat.

Aquesta fórmula no sols la seguim trobant en la documentació al llarg dels regnats de Pere I, Jaume I i Pere II —ara gairebé exclusivament en actes solemnes com són la promulgació de constitucions o la concessió d'importants privilegis—, sinó que, com he mostrat, apareix reflectida també en la comunicació oficial, almenys aquella amb la cort papal, senyal eloqüent que no es tractava senzillament de la repetició d'una fórmula notarial significativa només a l'interior de les fronteres de la Corona d'Aragó.[17] D'altra banda, a les *Gesta comitum* trobem expressat que la ideologia era també, de vegades, estímul de l'acció reial. Ja he portat un exemple relatiu a Pere I, mentre molt més explícit i determinant n'és un altre, referit a Jaume I:

> Domnus itaque Iacobus rex predictus, habens cor nobile et voluntatem immitandi suos predecesores et non minuendi regna sua, set pocius tocis viribus ampliandi, movit guerram contra omnes vicinos suos sarracenos, et intravit terram eorum, et cepit Burianam et multa alia castra et vilas. [XV, 5]

La historiografia, aquí i en altres llocs, veu clarament la ideologia del Casal com a propulsora de la política reial. Es pot creure, evidentment, que es tracta d'una interpretació *a posteriori*, una idealització del comportament dels monarques al moment de donar-li una interpretació. La historiografia medieval, com és força conegut, no recerca, de norma, les causes dels esdeveniments, almenys no segons la concepció que els contemporanis tenim de les causes; així mateix, tot sovint intenta proporcionar una motivació global als esdeveniments narrats (que siguin de llarg o de curt abast cronològic), i en aquests casos les raons que més sovint s'esgrimeixen són bé la providència (com és el cas, a les cròniques catalanes, del *Llibre dels fets* o

17. Vegeu Cingolani (2006*b*), p. 218-224.

del *Llibre de Ramon Muntaner*),[18] bé el noble comportament, és a dir, una visió aristocràtica i laica dels processos històrics (com és el cas de Bernat Desclot).[19]

La historiografia contemporània —un cop abandonat l'idealisme d'arrels romàntiques— ens ha acostumat a presentar altres causes i altres motivacions com a determinants dels processos històrics i també per a l'acció dels monarques, a la qual s'acostuma a treure sempre més importància davant de tendències generals i macroestructurals, en una visió de la història que ja no està feta de reis i batalles. Tot i acceptar, és clar, aquest tipus d'interpretacions, em pregunto: no ens trobem davant d'un anacronisme, almenys parcial? Si els homes de l'edat mitjana no sabien expressar aquest tipus de conceptes causals utilitzats pels historiadors contemporanis, hem de creure, tanmateix, que els sabien formular? No haurem de pensar, al contrari, que llur manera d'interpretar les seves accions fos més propera a llur forma d'expressar-les, tal com emergeix bé de la documentació bé de les cròniques?[20]

D'altra banda, també els historiadors contemporanis fan servir alguns cops raons ideals (o les podríem definir psicològiques?) per tal d'explicar comportaments de l'home medieval, tant si es tracta de fenòmens de massa, com ara, per exemple, la Primera Croada, com d'accions individuals. I la religió, la fe i el sentit de la Providència han estat sovint adduïts com a elements importants en la mentalitat i, de retruc, en l'obra del rei Jaume I. Al meu entendre, no hi ha dubte que aquesta concessió a la religió com a únic element ideal d'explicació de fenòmens històrics es deu a les profundes arrels cristianes del món occidental i, més, a les personals creences religioses de molts historiadors, sense que això tingui necessàriament a veure i es correspongui a com pensaven els medievals, almenys els homes dels segles XII i XIII, o sense que la relació que aquests establien amb la religió sigui comparable a la nostra, posttridentina i burgesa.

Però, si es pot i és correcte admetre la presència de l'element religiós (i, doncs, psicològic i ideal) entre els determinants del comportament tant de grups socials com dels individus, per què no hem d'admetre la importància d'altres sistemes de valors, íntegrament laics ara, com igualment, o a vegades més, importants a l'hora de condicionar comportaments medievals? No hem de pensar que les interpretacions poden tenir quelcom a veure amb les motivacions? No crec que expressions com la referida al comportament del rei Pere I al camp de batalla de Muret quan «maluit mori in bello quam si vivus victus exiret de campo» [XIV, 14], tot i ser un *topos*, sigui només una idealització i una justificació *a posteriori*.[21]

18. Vegeu CINGOLANI (2007*b*), p. 159-193.

19. Vegeu CINGOLANI (2006*a*), p. 176-221, i CINGOLANI (2007*b*), p. 97-135.

20. Sobre aquest aspecte, he insistit molt a CINGOLANI (2007*a*).

21. Sobre la utilització d'aquest *topos*, vegeu CINGOLANI (2006*a*), p. 83; mentre extremament eloqüent de la mixtió de raons polítiques i ideals és l'anàlisi del significat de la mateixa batalla a MARTÍN ALVIRA CABRER (2002), *12 de septiembre de 1213: El jueves de Muret*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 229-282.

D'altra banda, no solament a la documentació, sinó també al *Llibre dels fets*, trobem freqüents al·lusions a la ideologia del Casal, bé com a referència bé com a estímul per al rei, que se'ns presenta en continuada confrontació amb els seus avantpassats, sobretot amb el seu pare.[22] Aquests esments no poden ser tots reconduïts sota la categoria d'explicacions i racionalitzacions *a posteriori*, sinó que en molts casos representen algunes de les motivacions a l'acció en el moment mateix que aquesta s'estava decidint. És a dir, que se situen en l'àmbit de les causes tal com els actors dels esdeveniments les veien i les interpretaven en el moment mateix de complir-les. En donem uns exemples.

Un primer cas es produeix a la reunió d'Alcanyís, a la qual, segons el relat del rei, es va decidir la conquesta del Regne de València.[23] El rei explica que el mestre de l'Hospital li pregunta, ara que ha feliçment conquerit Mallorca, «no començarets vós ni nós deçà, en aquel regne de València [...]?» (cap. 127). Blasco d'Alagó en sap molt i pot sugerir «en què vós posquéssets entrar e pendre». Hug de Forcalquer, per motivar encara més el rei, insisteix dient que aquella terra «ha estat de cara tots temps e de frontera a vostre llinatge, e tots temps han punyat d'haver aquell e no l'han pogut haver».[24] És difícil de dir si el rei recorda les paraules del mestre de l'Hospital —hàbil a l'hora de tocar la fibra competitiva del monarca— o és ell mateix que les inventa, perquè és un bon moment per a activar la ideologia del Casal i insistir que ell, Jaume, ha complert amb l'obra dels avantpassats i els ha superat. El seu llinatge en aquest cas ha de comprendre el seu pare, Pere I, l'avi, Alfons I, i l'oncle rebesavi, Alfons I el Bataller, tots reis que van projectar o intentar conquerir el Regne de València.

Més endavant, un cop mort Bernat Guillem d'Entença, els barons del consell reial l'aconsellen que abandoni el Puig de Santa Maria i li proposen de retirar-se i tornar a intentar la conquesta de València en un altre moment. El rei respon, enfadat, que no s'ho esperava. Les raons que els dóna, tot i la formulació deguda a la rememoració posterior, han de correspondre prou bé a la barreja d'idees i sentiments —entre religiosos, dinàstics i personals— que el rei vivia en aquells moments i que el duien a l'acció. Així, diu que «per servici de Déu ho faïem, e cosa que hom del nostre llinatge no havia feita» (cap. 234); ara que hem acomplert la part més complicada i estem a punt de prendre la ciutat de València, no ho deixaré. A més, afegeix, semblaria que tot el mèrit de mantenir el Puig fos de Bernat Guillem. El rei se sent picat en l'honor, i declara que demostrarà quin és el seu valor. Així que reafirma la

22. També sobre aquest aspecte he insistit molt a Cingolani (2007*a*).

23. Sobre aquesta reunió, els problemes que planteja i una diversa interpretació dels esdeveniments, vegeu Cingolani (2007*a*), p. 209-216.

24. Les citacions són de Ferran Soldevila (2007), *Les quatre grans Cròniques, I: Llibre dels feits del rei En Jaume*, revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

decisió d'anar a assetjar València a la primavera i es dirigeix ràpidament al Puig, on el trobem a partir del 24 de gener de 1238.

Quan Zayyan proposa al rei Jaume de pagar-li una important suma de diners perquè abandoni el setge de la ciutat, i aquest rebutja la proposició, Ferrando Díez, que es trobava al costat del rei, es queda meravellat. Jaume I li fa dir que «si aquesta cosa e aquest pleit fos vengut en temps de nostre pare ni de nostre avi, ells saltaren e ballaren de tan gran bona ventura con los seria esdevinguda» (cap. 242). Com sempre, no sabem si aquest comentari —i les idees que expressa— es remunta al teòric moment de ser pronunciat, o a quan el rei dictava la crònica. Tanmateix, podem creure que aquest ja fos el seu estat d'ànim en els dies previs a l'establiment del setge de la ciutat de València. Tant si es tracta d'un reconeixement de diferència, entre Jaume i els seus predecessors, per part de Ferrando Díez, com si és el rei que li presta tals mots, és evident que expressen l'íntima satisfacció personal del rei per haver complert amb la ideologia del Casal, en la seva pròpia visió: seguir l'exemple dels avantpassats i, sobretot, superar-los.

Finalment, el rei, en aquells que havia de sentir com els últims dies de la seva vida, no deixa de pensar febrilment en el present, i, alhora, no pot deixar de reflexionar sobre el seu passat, qui és, què ha fet i per què, i sobre els deures dels monarques i les tradicions. Ho mostra un document summament interessant, una donació al monestir i hospital de Sant Vicent (Xàtiva, 14.VI.1276), on reprèn alguns conceptes de l'últim testament, i on el seu pensament corre per la història dels seus avantpassats, preocupat del seu destí ultramundà, i examina els mèrits que ha fet per a guanyar-se el paradís:

> Quoniam omnia preterunt preter amare Deum, et sic universa bona mundana si bene cogitetur et prospiciatur sunt nichilum nisi habeat homo ac retinere sciat amorem nostri domini Ihesu Christi, proptera omnes et singuli in hoc mundo viventes debemus conari et intendere ad habendam gloria paradisi, et tanto magis reges et principes orbis istius quibus maiorem potentiam et ampliores divitias quam ceteris hominibus dedit Deus, utpote, quare sumus electi super alios et statuti et cepemus eos in nostra subieccione eisque mandare possumus in omnibus et per omnia, cum Deus preceperit ut nobis subditi nostri obedienciam faciant et reverenciam ac honorem, maiorem debemus voluntatem habere quam ceteri serviendi Deo taliter in hoc mundo quod possumus ad paradisi perobtatam gloriam pervenire. Unde cum nos Iacobus Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani ad hec super ceteros reges et principes qui per ducentos annos antequam nos extiterint specialius et astriccius teneamur, ex eo scilicet quare contribuit nobis super hostes nostros maiores victorias et in personam nostram aliisque etiam gracias nobis tribuit potiores quam tribuerit regibus aliis qui fuerint prius nobis.[25]

25. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 22, f. 42*r*. El document és publicat parcialment a Fernando Fondevilla (1912), «La nobleza catalano-aragonesa capitaneada por Ferran Sánchez de Castro en 1274», *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, p. 1061-1169; he revisat la transcripció damunt l'original de la pàgina 1163.

Malgrat el moment difícil, el rei se sent prou tranquil de si mateix i d'això que ha fet. És conscient del gran privilegi de ser rei i dels deures que aquesta condició comporta. Ell és un privilegiat i la seva condició de messies és confirmada, encara, ara, als seus últims dies, amb una reflexió sobre el passat —navarroaragonès?, cata-là?, en general el de la Corona d'Aragó?: cap dels seus avantpassats, els darrers dos segles —des del temps de Sanç III el Gran de Navarra i Ramon Berenguer I comte de Barcelona— ha gaudit de més protecció de Déu, que haurem d'entendre com victòries sobre els enemics, poder, prestigi i salut personal. Són aquests mèrits —les obres de què parlava al pròleg en el *Llibre*— com a rei guerrer, escollit per Déu, que li mereixen el paradís.

Almenys dos fets em semblen resultar clars i necessàriament conseqüents. En primer lloc, que la ideologia del Casal, que tan important sembla per al rei Jaume I, havia de comportar, evidentment, uns continguts, és a dir, saber ni que sigui mínimament quelcom d'aquests avantpassats. Així que la ideologia ha de ser acompanyada per un cert saber genealògic, saber del qual el rei dóna algunes altres mostres, a més del document acabat de citar. En segon lloc, ens permet veure com Jaume I, en un moment de la seva difícil de determinar, però, possiblement, de poc posterior a la conquesta de Mallorca, és capaç de raonar simbòlicament; això és, que al moment de projectar o complir un gest o un acte polític, aquest se li situa immediatament en una cadena de precedents i implicacions històriques, i és a l'interior d'aquesta cadena tradicional que adquireix el seu ple significat, tal com ho percebia el mateix Jaume i volia que percebessin els seus contemporanis.

Comencem amb aquest segon aspecte. Es poden donar almenys tres exemples, un dels quals remunta segurament al moment dels fets, i dos que pertanyen al procés d'interpretació que el rei va fer de la seva vida; aquests, impossibles de datar amb precisió. Ens trobem a començament de l'estiu de 1233, en les operacions de setge a la ciutat de Borriana. Per a rebatre una sortida dels assetjats, conta el rei que li van dur la seva espasa «que havia nom Tisó, que era molt bona e aventurosa a aquells qui la portaven» (cap. 174). Darrere aquest simple gest hem de veure, molt possiblement, un acte profundament meditat i simbòlic: *Tisó* era l'espasa del Cid. És molt probable que sigui la mateixa espasa (o almenys això creia el rei) i que, de les mans del cabdill castellà, hagués passat a les dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. S'ha de notar, doncs, com la reflexió de Jaume I sobre el passat té una dimensió no sols dinàstica, sinó, també, peninsular. Jaume segueix el mateix camí de Ruy Díaz a la conquesta de València, l'espasa que duu n'és com una garantia i una investidura, la representació d'un dret transmès amb la fulla esmolada de l'arma, símbol de totes les virtuts cavalleresques, i un talismà (com assenyala clarament l'adjectiu *aventurosa*) que l'havia d'acompanyar en el moment en què es disposava a replicar la gesta acomplerta gairebé un segle i mig abans.

El segon episodi és el molt famós de l'oreneta, que se situa al començament de l'ocupació del Puig de Santa Maria. La situació és complicada, causa el comporta-

ment no del tot assenyat de Bernat Guillem d'Entença, i el rei ha d'anar a Borriana i d'allí a Lleida i a Tortosa per a procurar provisions per als soldats que havien de fortificar el Puig. Un cop a Borriana (segons Soldevila encara al Puig; vegeu la nota 1326 de l'edició citada), i a punt de posar-se en marxa amb la seva host, s'adona que «una oreneta havia fet niu prop de l'escudella en lo tendal; e manam que no en llevassen la tenda tro que ella se'n fos anada ab sos fills, pus en nostra fe era venguda» (cap. 215). Molt s'ha parlat, encara recentment, de la delicadesa dels sentiments del rei i de la seva sensibilitat poètica. De fet, és un episodi de simbolisme messiànic, en què està citant la Bíblia, salm 83, 2-4:

> Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum! Concupiscit et deficit anima mea in atria Domini; cor meum et caro mea exultaverunt in Deum vivum. Etenim passer invenit sibi domum, et turtur nidum sibi, ubi ponat pullos suos: altaria tua, Domine virtutum, rex meus et Deus meus. Beati qui habitant in domo tua, Domine.

El rei, per protegir la seva conquesta i els seus súbdits, no abandona els que defensen el Puig, no els allunya de si mateix, així com no allunya l'oreneta que ha fet el niu a la seva tenda, símbol de la casa de Déu.[26]

Finalment, el tercer àmbit de pensament simbòlic del rei és aquell pel qual es veu com un messies, amb el freqüent recurs de comparacions amb Jesús, aspecte ja analitzat àmpliament i que ara no repetiré.[27]

Examinem, ara, el primer punt que he proposat, el dels continguts de la memòria genealògica. Per exemple, a més del document suara esmentat, en comentar la mort del pare a Muret, el rei escriu: «E aquí morí nostre pare. Car així ho ha usat nostre llinatge tots temps, que en les batalles que ells an feites ne nós farem, de vençre o morir» (cap. 9). A qui es refereix, amb *morir en batalla*? A Guifré I el Pilós? Ho dubto, ja que, de la seva mort el 897 contra els sarraïns lleidatans, se n'havia perdut memòria. A Borrell II, presumptivament mort a la batalla de Rovirans contra les tropes d'Al-Mansur el 985? Podria ser, i seria un interessant acte d'actualització de la memòria, ja que aquesta llegenda, amb el llançament amb catapultes a la plaça de Sant Just i Pastor dels caps dels cinc-cents cavallers morts, remunta tot just

26. Samuel G. Armistead (1992), «Una anècdota del rei Jaume I i el seu paral·lel àrab», *Sharq al-Andalus*, núm. 9, p. 223-228, assenyalava un paral·lelisme amb un episodi narrat pel geògraf àrab Yaqut ibn 'Abdallah al-Rumi (mort el 1229) i sospitava alguna mena de relació. Al mateix temps notava el significat simbòlic i polític de l'exemple àrab i, tanmateix, seguia parlant de delicadesa per Jaume; no s'havia adonat, però, que la font comuna dels dos casos és la Bíblia, com mostro a Stefano M. Cingolani (2000).

27. Vegeu Cingolani (2007*a*), p. 74-75 i 169-170; també, Xavier Renedo, «Elements messiànics en el *Llibre dels feits* del rei Jaume I», *Literatura profètica a la Corona d'Aragó i a la Mediterrània occidental (segles XIII-XVIII)*, V Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga (Girona, 18-20 d'octubre de 2004) (en preparació). Es pot citar, també, el muntatge de l'episodi de l'enfrontament amb Pedro Ahonés fet a la llum dels *Usatici Barchinonae* (Cingolani (2007*a*), p. 133-138).

a aquests anys, els de la redacció del *Llibre*, no els del pressuposat record.[28] És senzillament la narrativització del concepte, tan difós i ja vist, de preferir morir en batalla que sortir-ne viu i derrotat, concepte que havia trobat, també, a les *Gesta comitum*, justament referit a aquest episodi? No ho sabem, però, darrere aquesta frase, que justifica la mort —millor que la fuga— del seu pare, hi ha d'haver memòries, i invencions, de les gestes dels *Ramons Berenguers*, subjugadors i triomfadors sobre els sarraïns, i d'Alfons I, gestes de les quals ens ha arribat un pàl·lid record. O, més aviat, es refereix als reis de Navarra i d'Aragó, sobretot a Alfons I, greument ferit el 1134 al camp de batalla davant Fraga, i que les llegendes volien bé mort allí al camp, o bé que hagués anat a Ultramar per purgar el deshonor de la seva única derrota?[29]

Durant la primavera de 1227, als moments finals de la gran revolta successiva a la mort de Pedro Ahonés, dirigint-se als ciutadans d'Osca, els diu: «Barons, bé creem que sabets e devets saber que nós som vostre senyor natural, e de llonc temps; que catorze reys ab nós ha haüts en Aragó» (cap. 31). És difícil entendre exactament qui són aquests catorze reis. Remuntant enrere ens hauríem d'aturar al rei de Navarra, Sanç Garcés II Avarca, de finals del segle X. Per què aquest rei? Una crònica posterior, de 1277-1282, el *Libre dels reis,* farà començar els reis d'Aragó amb un Alfons Avarca (cap. 145). No està clar per què un rei amb el sobrenom d'*Avarca* ha quedat en la memòria a la Corona d'Aragó, o, millor, a Catalunya, com a origen de la monarquia navarresa, o aragonesa. A part, però, de qüestions historiogràfiques de difícil solució, és important veure com la instrucció de Jaume I era prou sòlida en matèria d'història familiar, es remuntava prou enrere, tot i que no podem saber de què estava feta, de quines històries, gestes o anècdotes. També mostra que si bé mai no s'ha gloriejat de l'antiguitat de la seva sang comtal, sí que ho va fer de la reial. Per què, segons el que hem vist, la considerava més important? O per què no es trobava escrita, al contrari del que passava amb els comtes de Barcelona?

L'afirmació orgullosa del rei mostra també el caràcter de la seva reflexió genealògica, tot i limitada pel fet que està parlant a súbdits aragonesos. No podem saber què pensava el 1227, però cap al 1270, quan dicta aquesta frase és clar el seu sentiment de formar part d'una llarga nissaga reial, que ha fet seva també la història navarresa. I, també, que les aproximacions, i heretaments respectius, que, tant ell com el seu pare, havien establert amb Sanç el Fort, últim rei de la dinastia, no germinaven només de directrius polítiques per fer front a Castella. Hi havia una meditació,

28. Per a aquesta llegenda, vegeu Stefano M. Cingolani (2005-2006), «Historiografia catalana al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 5. La Crònica de sant Pere de les Puel·les i les *Gesta comitum Barchinonensium IV*», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 50, p. 143-195, i Stefano M. Cingolani (ed.) (2008*b*), *Libre dels reis*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 2, p. 158-159.

29. Sobre Alfons I i les interpretacions de la seva mort, vegeu Cingolani (2006*a*), p. 61-64.

una rememoració, dinàstica profunda. Un repensar els orígens del llinatge (de Catalunya i d'Aragó) decididament orientat pel costat reial navarroaragonès, més que pel costat dels comtes de Barcelona. Altres historiadors —els anònims autors de les *Gesta comitum* i del *Libre dels reis*, o Bernat Desclot— s'encarregaran de redirigir l'equilibri tot en favor del comtat de Barcelona i de Catalunya.

En unes converses amb el valí de Mallorca, que demanava qui era el rei que l'atacava, Jaume I fa dir al comte Nuno Sanç: «aquest era el fill d'aquell qui vençé la batalla a la host d'Úbeda» (cap. 77); batalla que el rei torna a recordar al capítol 369, però que, simptomàticament, oblida al moment de parlar del seu pare. Era l'empresa per la qual més famós s'havia fet el rei Pere, també arreu d'Europa.[30] I el rei, en paraules de Nuno, fa mostra que li havia estat explicada —amb quina riquesa de detalls? o l'havia llegida a les *Gesta comitum*?— justament la versió oficial catalanoaragonesa, que atorgava al rei el mèrit principal de la victòria. Està bé citar l'episodi, ni que sigui de forma indirecta, davant d'un valí que qüestiona el valor i la fama del rei Jaume. Recordant aquests fets, a molts anys de distància, i revivint-los, havia d'omplir de continguts els diàlegs, animar-los, i reinventar, en bona mesura, els estats d'ànim. A partir d'aquell moment, el de la conquesta d'un regne en mig de la mar, ja seria un rei de renom, abans encara no era ningú, i aquesta sensació es materialitza amb l'esclat d'orgull per les gestes de la seva família, del seu pare, en especial; els seus enemics encara en podien recordar les empreses, i ell es beneficiaria de la por que havien de prendre en saber que s'enfrontaven al fill del guanyador de Las Navas de Tolosa.

Finalment, un darrer cas. L'estiu de 1274 esclata novament la crisi successòria al Regne de Navarra a causa de la mort sense hereus del rei Enric I. Jaume I, que aquest cop no vol deixar-se escapar el regne pirenaic, decideix seguir els camins de la legalitat, i no pas els de la violència, i escriu als rics homes, cavallers i ciutats del regne (29.VII.1274) per demostrar-los els seus drets a la successió:

> Prudenciam vestram non credimus ignorare quod regnum Navarre ab antiquis temporibus ad predecessores nostros reges Aragonum pertinuit pleno iure et ipsius regni continuata possessio usque ad tempus regis Alfonsi bone memorie sub ipis regibus Aragonum pacifice perduravit. Quod non solum vulgata successive memoria tenet, verum etiam privilegia et alia instrumenta regalia tam in terra Navare quam in istis partibus indicant manifeste. Post tempus eidem regis Alfonsi, violenter et contra iusticiam fuerunt aliqui in Reges vestros intrusi, qui usque ad presentes tempus et successiones varias regnum Navarre predictum indebite possederunt. Nobis quoque non solum ex antiqua successione regnum Navarre iuste debetur verum

30. Pel que fa a la batalla de Las Navas, vegeu Francisco García Fitz (2005), *Las Navas de Tolosa*, Barcelona, Ariel. Respecte a la difusió del relat oficial aragonès, vegeu Martín Alvira Cabrer (2000), *Guerra e ideología en la España medieval: Cultura y actitudes históricas ante el giro de principios del siglo XIII: Batallas de Las Navas de Tolosa (1212) y Muret (1213)*, tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, p. 359-363, i Cingolani (2006*a*), p. 107-113.

> ex pacto in conveniencia dilecti avunculi nostri dompni Sancii, regis Navarre, quondam, consensu vestro ac fide et iuramenta firmata. Noscitis enim quod predictus rex Sancius nos in suum filium adoptavit eo pacto in conveniencia adhibito ut si prior nobis ipso Rex decesseret, ad nos et ad nostros ipsum regnum Navarre pleno iure devolueretur. Quod non solum pacto et fide ipsius Regis, verum etiam, sicut dictum est, fide vestra et homagiis firmatum extitit, sicut instrumenta inde confecta, que apud nos retinuimus et habemus, evidenter elucidant et eorum teni adhuc memoria qui presentes dictis convenienciis et homagis affuerunt. Post ipsius vero regis Sancii obitum, qui sine liberis et absque fratribus decessit, Thibellus filius sororis predicti regis Sancii, regnum Navarre quod apud nos tam manifeste pertinebat, violenter et indebite occupavit et ipsum regnum tam ipse quam duo filii sui successive usque ad tempora presencia tenuerunt.[31]

És un petit tractat d'història dirigit als nobles, als *ricshomes* i cavallers del Regne de Navarra. L'acte de memòria del rei Jaume es remunta fins al temps de Sanç III el Gran, a primers del segle XI i, amb algunes manipulacions adients a la situació, arriba fins als seus dies, recordant l'acte fonamental de la nova —i única esmentada— separació del Regne de Navarra del d'Aragó com a conseqüència de la mort d'Alfons I el Bataller a la batalla de Fraga, el 1134. Potser mai, a Catalunya, havia necessitat remuntar en el passat comtal, tanmateix, aquesta és una altra demostració de la profunda memòria dinàstica de Jaume I, aparentment més lligada al passat reial que al comtal.

Una pregunta es fa evident: d'on li ve al rei aquest saber? En altres paraules: quina és la formació cultural del rei? No parlo, evidentment, de la formació militar, la religiosa o la gràfica —aquesta encara engendra greus dubtes sobre l'analfabetisme complet o parcial del rei—, sinó de la formació històrica referida a les tradicions i la història de les seves terres i de les seves famílies. En el cas de la reivindicació dels drets damunt Navarra es pot pensar que sigui exclusivament producte de la feina d'arxiu del notari que va redactar el document.[32] Així mateix, crec que també en aquest cas hi ha d'haver al darrere si no l'exacte saber genealògic del rei —que parla de *vulgata...*, memòria i que és sabedor de ser el catorzè rei d'Aragó, entrant de ple, doncs, en el passat navarrès—, almenys la seva sensibilitat, que hem d'apreciar també en les significatives manipulacions de la història i de la genealogia.

31. Vegeu Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: L'infant*, facsímil de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 48/1, p. 467-468 (reedició ampliada de l'original, 1952-1962, a cura de M. Teresa Ferrer i Mallol). Una carta de contingut molt semblant va enviar a l'infant Ferran de Castella i al rei Alfons X el 23 d'agost de 1274 (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 15, f. 97*v*), i l'1 de setembre també a Felip III, rei de França (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 23, f. 98*r*); sobre això últim, vegeu també SOLDEVILA (1995), p. 271 i p. 272, respectivament.

32. Hi ha un document del 24 d'agost de 1274 que mostra com l'infant Pere havia anat a Sant Joan de la Penya a cercar uns documents relatius als drets sobre Navarra i en el qual es fa una llista detallada dels mateixos (SOLDEVILA, ed. facs., 1995, p. 469).

Com ja he explicat, i no em repetiré, és possible que el jove rei hagi rebut aquest tipus d'educació d'història familiar, en línia amb aquella que sembla ser una constant de l'educació aristocràtica, per part dels nobles i cavallers que el van acompanyar al llarg dels primers anys de la seva vida, que fossin templers, el seu oncle avi el comte Sanç o altres membres de la noblesa catalana i aragonesa.[33] Aquesta situació ens pot garantir la seva formació que, juntament amb la ideologia del Casal, sembla que havia fet del rei un bon coneixedor del passat dels seus regnes i algú que hi meditava sovint, fins al punt de trobar en aquesta meditació i en aquest passat causes o significats a la seva acció.

Però, al meu entendre, només aquests elements fins ara examinats no són causa suficient per a explicar les maneres i formes de la consciència del rei ni la seva concreció en un llibre d'història. Segurament tota la seva família havia de tenir una formació semblant, tot i que la seva podia ser més acurada i profunda o més interessada, però ningú abans que ell va escriure una crònica, i només un dels seus successors en va seguir l'exemple: es tracta, evidentment, de Pere III, el qual en molts aspectes el va imitar.[34] Només es pot aportar la parcial excepció d'Alfons I, que hem de veure rere la profunda organització memorial, i burocràtica, representada per la composició del *Liber Feudorum Maior* i de les *Gesta comitum Barchinonensium*.[35]

És, doncs, evident que hem de trobar estímuls i raons bé en la personalitat mateixa del rei, bé en circumstàncies externes que el poden haver empès a posar en escrit en una obra d'història la seva experiència i la seva vida. Perquè escriure un llibre d'història és el resultat d'un acte de reflexió sobre el passat, sobre les tradicions i sobre com el present es correspon i modifica, o compleix, aquestes tradicions. El fet mateix que el rei Jaume I, molt possiblement el 1270,[36] comencés a dictar el *Llibre dels fets* és garantia de la presència d'aquest acte de reflexió històrica, respecte a si mateix i als seus avantpassats. Però, què sabem de com el rei es relacionava amb el passat de la seva doble família, la comtal barcelonina i la reial aragonesa? Sobre què es fonamentava la seva reflexió històrica i dinàstica? És un tema que abans no intentés fer-ho no havia estat mai tractat, i que, ben al contrari, és essencial per a entendre molta de la seva acció política i, sobretot, per a explicar la seva obra com a historiador. Reprendré algunes de les meves argumentacions.

Cap a final dels anys 1260 assistim a una cadena de fenòmens que em semblen massa lligats entre si per a poder ser del tot casuals. És justament en aquests anys

33. Vegeu Cingolani (2007*a*), p. 62-68.

34. Sobre la consciència històrica i genealògica de Pere III, vegeu Cingolani (2007*b*), p. 205-224.

35. Vegeu la introducció a Stefano M. Cingolani (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en preparació).

36. Ja no és creïble la vella hipòtesi que veia la composició del *Llibre dels fets* en dos temps. Tal com hem mostrat repetidament Josep M. Pujol i jo mateix, s'ha d'entendre que tot va ser dictat en un únic moment, cap a les acaballes de la vida del rei, i jo he proposat de veure aquest moment en la primavera de 1270.

que a Catalunya revifa la composició de cròniques, bé originals bé en traducció, que havia quedat estancada cap a 1218 amb la penúltima intervenció al text de la redacció primitiva de les *Gesta comitum Barchinonensium*, i que, potser, havia continuat només amb la redacció d'entrades annalístiques que després confluiran en la redacció dels *annals de Ripoll II*.[37]

El 1266 fra Ribera de Perpinyà acabava de traduir al català les obres històriques de Rodrigo Jiménez de Rada, el gran arquebisbe de Toledo mort el 1247. No sabem res d'aquest traductor ni, malauradament, ens ha arribat la seva obra, més enllà del colofó.[38] És massa poc per a poder-nos fer una idea de les característiques del text, de l'eventual dedicatòria i de les finalitats que s'havia proposat el traductor. Així mateix, tot i la seva poc satisfactòria pobresa, podem apreciar la transcendent importància de l'operació per les conseqüències que va suposar. Tot sovint és molt difícil copsar el perquè de la composició d'una crònica, així com entendre les relacions que lliguen un text a d'altres que l'han precedit. La literatura existeix a partir de la tradició, per a seguir-la, innovar-la o rebentar-la, no es dóna la possibilitat de l'originalitat absoluta, de la revolució que trenca completament els ponts amb el passat. Quan tenim la il·lusió de trobar-nos, a l'edat mitjana, davant d'una obra, com la *Cançó de Roland*, o d'un autor, com Guillem de Peiteu, que semblen escriure a partir del no-res, només es deu al fet que han desaparegut moltes baules de la cadena que forma la tradició.[39] Les cròniques tot sovint, i encara més en el cas català, presenten aquest aparent aïllament, a vegades perquè s'han perdut els elements connectors de la tradició, altres perquè no els hem sabut veure.

Una crònica no és senzillament un aplec de fets narrats de manera més o menys neutra, fidel, ordenada i en bon estil, o absolutament el contrari. Una crònica és, tot sovint, un acte creatiu. L'exploració del passat, que sigui remotíssim o recent, o el relat del present són sempre el producte d'una visió del món; pot ser un món molt ampli, que abraça la humanitat des de la seva creació, o un món més reduït, l'espai limitat d'un monestir, d'un comtat, d'un regne o d'un llinatge. Tanmateix, gran o petit que sigui aquest món, l'escriptura d'una crònica el defineix, el situa en l'espai i en el temps, li confereix realitat, cos i significat. L'acte de rememoració del passat, ja sigui el de buscar en els llibres i seleccionar-ne la informació o el de recordar un passat recent, encara viu a la memòria oral, i de testimoniar el present sempre genera la

37. Vegeu Stefano M. Cingolani (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en preparació).

38. Vegeu Diego Catalán i Enrique Jérez (2005), *«Rodericus» romanzado*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, p. 379-426, i Pere Quer (2008), *La Història i Genealogies d'Espanya: Una adaptació catalana medieval de la història hispànica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, col·l. «Textos i Estudis de Cultura», 137.

39. Per a la *Cançó de Roland* i els seus models historiogràfics, vegeu Stefano Maria Cingolani (1993), «Carlomagno e Guglielmo d'Orange. Giovinezza, vecchiaia e morte alle origini della letteratura francese», *Studi Medievali*, núm. 34, p. 341-363.

conformació —la idea— del temps i dels seus actors. El cronista no és un observador neutral; ell, escrivint, recrea el món que l'envolta; a vegades li dóna vida, ja que abans tan sols sobrevivia en el desordre de la memòria personal o dels documents que encara es conserven; altres el redefineix: una família noble o una entitat política no sempre són la mateixa cosa en dues cròniques diferents.

Jaume I compleix aquest acte creador, alhora un acte de memòria com a rememoració i com a vivència, en el moment que dicta el seu *Llibre dels fets*.[40] Hem d'entendre com, què transforma, què existia abans que ell i què entrega a la posteritat; és necessari penetrar en la complexitat d'un acte de memòria múltiple, que actua a diferents nivells i que acaba de perfilar un producte en què el rei, rememorant el seu passat, cerca la veritat i el significat del present, i ho pot fer perquè aquest passat, personal i familiar, ha viscut i actuat a dins seu tot al llarg de la seva vida. L'arquebisbe de Toledo i el seu traductor al català són dues peces clau per a besllumar almenys algunes de les raons i el significat de l'acte de recreació portat a terme pel rei Jaume, bé en l'àmbit d'organització pública del passat col·lectiu, bé com a catalitzador i instrument significatiu de les seves vivències personals.

Rodrigo Jiménez havia estat un dels personatges principals de la història castellana de la primera meitat del segle XIII, havia predicat la croada contra els almohades i havia participat en la victoriosa batalla de Las Navas de Tolosa. Era un d'aquests bisbes guerrers que encara actuaven en aquelles terres de frontera que eren els regnes hispànics, que vivien de i per la guerra, i la ideologia, també religiosa, de la Reconquesta, de la qual Rodrigo era impulsor, els empenyia en els camps de batalla. Rodrigo havia estat un gran admirador de Pere I i havia conegut personalment Jaume I, amb el qual havia pugnat fermament per treure de la província metropolitana de Tarragona la nova seu episcopal de València i integrar-la en la de Toledo.[41] Havia estat un dels artífexs de la potència i de l'expansionisme de la monarquia castellanolleonesa, i maldava per imposar-la damunt les altres monarquies hispàniques. El 1243, després de la conquesta de Còrdova, gairebé a l'apogeu de la potència castellana, escriu la seva obra principal: el *De rebus gestis Hispanie* o *Historia Gothica*, capítol determinant de la llarga tradició historiogràfica, i ideològica, que havia prosperat als regnes d'Astúries, Lleó i, finalment, Castella.

Rodrigo, tot i aplegar materials de diferent procedència —que per la primera part són sant Isidor de Sevilla, Iordanes i Lucas de Tuy—, dóna una visió de conjunt que és nova, i que ideològicament és forta i determinant. Al pròleg de l'obra, en el qual dedica la seva feina a Ferran III el Sant, l'arquebisbe insisteix sobre el paper fonamental de conservar la memòria del passat i en la necessitat de posar-la per escrit, per tal de rescatar-la del possible i inevitable oblit:

40. Reprenc alguns conceptes de RUIZ DOMÈNEC (1984).

41. Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA (1987), *Historia de rebus Hispanie sive Historia gothica*, edició i estudi a cura de Juan Fernández Valverde, Turnholti, Brepols, col·l. «Corpus Christianorum. Conti-

> gesta etiam principum, quorum aliquos ignauia fecit uiles, alios sapiencia, strenuitas, largitas et iusticia futuris seculis comendauit, ut quanta sit differencia utrorumque exitu comprobetur, et discant posteri bonorum exemplis inniti et malorum semitis declinare.

El fet principal, des del punt de vista historiogràfic, és que no es narra la història d'un rei, d'una dinastia o d'un regne, sinó la història d'una terra, la Hispània, i dels seus pobladors:

> Cum igitur Hispaniarum successus uariorum principum cruentis cladibus iteratus et linguam mutauerunt et originem sue gentis pluribus intercepta dominiis sit oblia, iam fere gens et origo incolarum Hispanie ignoratur.

La història de Rodrigo és la història d'una terra i de les gents que la poblaren; és, doncs, i amb una perspectiva procastellana molt forta, la història d'una unitat i de la monarquia que és hereva d'aquesta unitat i que, per això mateix, pretén la primacia tant política com eclesiàstica sobre les posteriors fragmentacions d'aquella unitat. Rodrigo crea, doncs —en part recuperant-la d'un passat a vegades llunyà, en part inventant-la—, una idea d'Espanya, i el paper que en la concepció i realitat d'aquesta terra té la monarquia castellanolleonesa, decididament nova i absolutament transcendental per a la història futura de la Península.

Rodrigo recupera la vella idea, geogràfica i no pas ètnica, de sant Isidor de Sevilla de la terra *Hispania* com a pàtria comuna de tots els seus habitants. L'enriqueix buscant l'origen dels seus pobladors en els temps postdiluvians, quan els fills de Noè, i llurs fills, s'escamparen pel món i el poblaren. Proclama la unitat hispànica, malgrat els diferents pobles que la van ocupar, fins arribar als gots, hereus d'aquesta llarga tradició i, finalment, cristians. L'ocupació de la Península per part dels àrabs, a causa dels pecats de molts dels seus habitants, com a càstig diví, no treu el dret que tenen els monarques asturians de reconquerir la terra i reconduir-la a l'originària unitat. Ells, els reis d'Astúries, i després els de Lleó i de Castella, són els legítims, i únics, descendents dels gots, els reis de la Hispània unida. Els accidents d'aquells remots temps turmentats van causar que altres unitats polítiques prenguessin part en aquest procés, que altres regnes es fessin independents i reconquerissin llurs territoris. Rodrigo narra breument, també, la història dels reis de Portugal, de Navarra i d'Aragó —que inclou la dels comtes de Barcelona des del moment de la unió de les dues corones, ja que abans, des de la perspectiva castellana, els comtes de Barcelona eren francs (llibre V, cap. XXI-XXVI, a llibre VI, cap. V). La seva voluntat de

nuatio Mediaevalis», 72, en què el rei Pere I és vivament elogiat juntament amb els seus barons: «Aderat in urbe regia cum nobili rege magnatum suorum generosa societas nobilitate, strenuitate et moltitudine aprobanda, quos sic et morum elegancia et curialitatis prerogatiua et strenuitas supereminencia uenustauerat, ut etiam in occulis hostium non solum terribies, uerum digni honoribus apparuerunt» (VIII, III).

completesa el duu a fer un tractament d'aquestes fragmentacions de la unitat, però, la manera com ho fa, breu i en forma d'*excursus*, mostra clarament que, per ell, són de secundària importància respecte als monarques castellans. I també, però no ho expressa, que els altres reis peninsulars han de reconèixer aquesta superioritat, i que seria històricament necessari que es reunissin a la deu principal.

No sabem del cert que el rei Jaume llegís la traducció de fra Ribera ni que la comissionés o que en fos el dedicatori. Tanmateix, la tipologia de les traduccions dels segles XIII i XIV, sobretot de les obres històriques, i la influència exercida per la crònica de Rodrigo —directament, mitjançant la traducció o a través d'una reducció/remodelació anomenada *Status Yspanie*, acabada el 1268—[42] em deixa estar prou segur que, tot i que l'obra potser no fos originàriament destinada al rei, aquest l'havia llegida. La crònica de Rodrigo havia tingut una extraordinària difusió, i s'havia erigit d'immediat, a terres castellanes, en el nou model d'escriptura a partir del qual s'havien d'estructurar les noves cròniques, tal com mostren l'obra historiogràfica sortida dels tallers d'Alfons X el Savi i les traduccions. Jaume n'havia de saber alguna cosa, però la seva cultura no li permetia d'accedir directament al culte text llatí de l'arquebisbe. Per això en necessitava la traducció. Podria haver-la tinguda entre mans cap a l'estiu d'aquell 1266, mentre era a Barcelona, o a l'octubre, mentre era a Perpinyà. La lectura no li havia d'haver agradat.

Aquell estiu-tardor de 1266, Jaume I s'havia de considerar el rei més important d'Espanya. Moltes coses havien canviat, respecte a com eren en temps dels seus avantpassats. En primer lloc, el significat mateix del concepte d'Espanya i la col·locació dels comtes de Barcelona en l'espai geogràfic i polític, que significa, també, en la història. Fins no feia gaire, anar a Espanya o a les parts d'Espanya volia dir entrar en territoris dominats pels sarraïns. Ara, amb la radical reducció d'al-Àndalus i l'encongiment de les seves fronteres, Espanya ja era la part de la Península de religió cristiana, reconquerida a l'Islam. D'altra banda, la unió amb el Regne d'Aragó, l'abandonament gairebé complet de les mires expansionistes al sud de França i la conquesta d'amplis dominis que havien fet penetrar els territoris dels reis de la Corona d'Aragó en profunditat en els dominis musulmans, portant molt al sud les fronteres de la Corona, havien tret els comtes de Barcelona d'una imatge del passat encara lligada a la França carolíngia —i d'això s'havia adonat també Rodrigo Jiménez— per fer-los entrar de ple en la realitat, imaginada, d'Espanya, tal com aquesta realitat s'estava construint en aquells anys. A més, la firma del Tractat de Corbeil el 1258, finalment alliberava els comtats catalans del vincle teòric, però històric, amb el Regne de França. És també possible que el llarg procés que portà a la definició i firma del tractat, amb la necessària investigació documental que comportà, hagués despertat la curiositat del rei de conèixer amb més exactitud el passat de la seva família.

42. Vegeu QUER (2008).

Ara, la Corona d'Aragó formava part d'Espanya, i Jaume se'n sentia com el monarca més important i respectat.[43] Acabava de conquerir Múrcia, on entrava el 2 de febrer de 1266. Ho havia fet per ajudar el seu gendre, Alfons X, que havia de fer front a una invasió dels marínides del Marroc en ajuda del rei nassarita de Granada. Segons el Tractat d'Almiçra, del 26 de març de 1244, el Regne de Múrcia formava part de la conquesta de Castella. I Jaume, amb un gest de respecte per la legalitat, molt criticat pels seus súbdits, i de magnànima potència, un cop acabada la conquesta, entregà el regne a Alfons.[44] El rei castellà, casat amb una filla de Jaume I, que es deia Violant com la mare, considerava el rei aragonès com si fos el seu pare, ens diu el mateix Jaume, en respectava la saviesa i l'ancianitat i, tot i les nombroses tensions existents, n'acceptava la primacia moral. I la crònica de Rodrigo no es corresponia gens ni amb la imatge que el rei Jaume tenia de si mateix, ni amb la que la història, sense tant de personalisme, declarava en aquell moment. En poques línies eren narrades les conquestes de Borriana, per error situada abans de l'empresa balear, de Mallorca i de València. En uns breus i esquemàtics apartats, tota la seva vida i obra eren resumides com a capítol final de l'*excursus* dedicat a les altres monarquies hispàniques.

La insatisfacció, que sospito, del rei havia de revitalitzar l'adormida tradició historiogràfica en terres catalanes. El rei Jaume potser no coneixia l'existència de la redacció primitiva de les *Gesta comitum*, però sí que havia de ser coneixedor del paper de mausoleu i guardià de les memòries comtals, les poques que quedaven o s'havia sentit la necessitat de preservar, que havia tingut el monestir de Ripoll.[45] La cadena de raonables hipòtesis em porta a pensar que el rei, punyit, ofès, insatisfet o simplement encuriosit per això que havia llegit a la traducció de la crònica de Rodrigo, va demanar informació més detallada a Ripoll, fins i tot, potser, va sol·licitar un còpia de la història dels seus comtats i de la seva família. Les coincidències són massa sospitoses per a creure que fos només una casualitat que, el 1268-1269 arribés a Barcelona una còpia de les *Gesta comitum*, que aquestes es traduïssin al català i se'n distribuïssin exemplars per les diferents oficines de la Cancelleria Reial i aquella del Consell de Cent, per a no veure-hi la directa intervenció del monarca.[46]

43. Vegeu, per exemple, l'afirmació, parlant de Guillem Ramon de Moncada, que «rey d'Espanya no ha tan honrat vassall, con vós havets d'ell» (cap. 33), o la seva declaració al moment d'abandonar el Concili de Lió: «Barons, anar-nos-en podem, que hui és honrada tota Espanya» (cap. 535).

44. Vegeu Josep-David Garrido i Valls (1997), *Jaume I i el Regne de Múrcia*, Barcelona, Rafael Dalmau, i per a una interpretació diferent de la tradicional, Cingolani (2007*a*), p. 317-334.

45. Sobre les característiques i l'abast d'aquest paper, vegeu Stefano Maria Cingolani, «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29 (en preparació).

46. A més, com he mostrat, el traductor/adaptador responsable del *Status Yspanie* arriba a conèixer les *Gesta comitum*, molt possiblement l'exemplar llatí de la segona redacció, arribat a Barcelona per a ser traduït, i la seva obra influeix damunt la versió catalana de les *Gestes dels Comtes de Barcelona*; a més, entre 1268 i 1277, es fa una versió al català del *Status Yspanie*, les *Cròniques d'Espanya*, que influeix profundament damunt el *Libre dels reis* (pel que fa a l'edició, vegeu Quer (2008); per a les relacions entre els textos, vegeu Cingolani (2008*a*), p. 23-28 i p. 52-54, i Cingolani (2008*b*), p. 44 i notes al text).

Jaume, però, no havia de saber res de com era la crònica original, si és que en sabia l'existència. Ironia de la sort: el monjo encarregat d'enllestir una còpia del text, i evidentment de posar-ho al dia, no tenia materials de primera mà, així que, per acabar el text, amb les presses que havia de pressuposar l'ordre reial, aquest monjo no va tenir més remei que recórrer justament a Rodrigo Jiménez. El va copiar, gairebé mot a mot, al final del text antic de les *Gesta comitum*, les va reordenar en sentit cronològic, hi va afegir el relat dels reis d'Aragó abans de la unió amb Catalunya, sempre extractant de l'obra de Rodrigo, hi va aportar alguns canvis menors i les va enviar a Barcelona. Podem imaginar, sense gaire esforç, la reacció del rei, també si no va tenir prou memòria textual com per a reconèixer el préstec de l'obra de l'arquebisbe.

La traducció havia quedat magnífica, era el primer text en una prosa catalana digna d'aquest nom, i tindrà considerable influència posterior. A més, era la versió oficial de la història de la família i del comtat de Barcelona, un punt de referència obligat, també des d'un punt de vista cronològic. Així que el rei, com he dit, en féu fer còpies que havien de ser destinades a les diferents oficines de la seva administració, tant la ciutadana del Consell de Cent, com la Cancelleria Reial.[47] Però no era la seva història. Era igual d'insatisfactòria que la que havia llegit a l'obra de l'arquebisbe de Toledo, tot i que aquí la importància de la sang, l'antiguitat i la continuïtat del llinatge obtenia el seu just relleu, demostrava a bastament la legitimitat del govern que regia des de feia generacions la seva família. Però no explicava de cap de les maneres els perquès de la seva legitimitat, els com del que havia obtingut. Tampoc es corresponia gaire a les seves idees respecte al significat d'aquesta tradició, i titulació, familiar. Era com un document legitimador d'un poder al qual faltaven els motius reals, humans i personals; un document que declarava l'ancianitat, però no ressaltava allò que creia veritablement important ni motivava la novetat. Jaume no se sentia, principalment, l'últim d'una gloriosa nissaga, sinó el primer, i no estava disposat només a tenir aquest paper secundari de fidelitat a la tradició, perquè sentia que l'havia reinventada.

El xoc entre les seves vivències, la memòria de si mateix subjectiva que havia anat cultivant al llarg de la seva vida i la imatge externa, oficial, que rebia d'aquests, textos, havia, doncs, de ser insuportable. No s'hi podia reconèixer: ni el Jaume del qual parlaven Rodrigo i les *Gesta comitum* era el mateix que ell coneixia, ni era la mateixa la història que narraven, els fets que s'hi explicaven —tan resumits, descarnats fins al punt de perdre qualsevol valor— no tenien el mateix significat. Eren útils per a arribar al present resseguint una gloriosa cadena, però no servien de res, al seu entendre, per tal d'explicar-lo. Evidentment, ho havia de fer ell. Feia molts anys que pensava en si mateix, en la història i en la tradició familiar, potser, en algun moment, ja havia pensat que això ho havia d'escriure, algun dia. Aquestes lectures li van donar l'impuls final, li van mostrar la necessitat que encara no havia sentit com a pu-

47. Per a tots aquests aspectes, vegeu Cingolani (2008*a*), p. 23-28.

nyent, el van obligar a rememorar tota la seva història i les seves vivències, a racionalitzar-les del tot per tal de ser entregades al pergamí, i al futur.

El rei escriu: «per tal que els hòmens coneguessen e sabessen, quan hauríem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauríem feit ajudant-nos lo Senyor poderós, en qui és vera trinitat, lleixam aquest llibre per memòria» (cap. 1). Amb aquesta frase, sòbriament i concisa, el rei expressa el perquè de la seva disconformitat amb les cròniques que havia llegit, i, doncs, respecte de la imatge del passat tal com li havia arribat. La potència, gairebé prepotència, d'una personalitat extremament forta —i, al mateix temps, a la recerca continuada de confirmacions— que es veu com el subjecte de la història, que s'obliga a un acte de rememoració per tal d'explicar el present tal com és, com el veu, i la diferència que hi ha entre la seva imatge i la transmesa pels altres historiadors. En un recorregut al revés en el passat, que de poc excedirà la seva mateixa vida, per a reviure els motius del seu ésser, per a interpretar-se. La insatisfacció va engendrar la necessitat de l'anàlisi, relligar els múltiples fils de la seva existència cercant-li la coherència, els motius i els perquès. I l'ajuda de Déu havia estat fonamental.

No dubto de la fe del rei ni del seu profund sentiment religiós, però no hem de tornar a cometre l'error de mesurar els seus comportaments i sentiments segons els barems d'una moral catòlica i burgesa contemporània. Davant de molts comentaris, també prou recents, no és debades recordar que el rei Jaume I és un aristòcrata del segle XIII, el seu món és diferent del nostre —i ho és també respecte al de l'Església del seu temps—, diversos són els principis que el mouen, del tot altra la seva relació amb Déu. En aquesta afirmació seva, no hi la humil pietat d'algú intensament cristià que veu en la insondable voluntat divina la causa de tot esdeveniment. Al contrari, hi ha l'orgull radicalment humà i profundament aristocràtic de qui reconeix la seva superioritat. La constant ajuda divina no n'és causa, sinó conseqüència; és la prova fefaent de la seva superioritat. Per un noble, rei d'antiga sang, la protecció divina només demostra el seu dret a ser on és i haver acomplert això que ha fet. En segon lloc, és el recurs de la raó per a trobar un fil conductor a les seves accions, quan aquestes no poden ser expressades en termes polítics de causes i efectes.

> E ja fos açò que el començament de la nostra naixença fos bo, en les obres nostres havia mester mellorament [...]. Jesucrist [...] sabia que la nostra vida s'allongaria tant, que faríem ajustament de bones obres [...] no volc que nós preséssem honta ne dan que vergonya en pogués-sem haver en cort ne en altre lloc; no volc encara que moríssem tro açò haguéssem complit.

El rei és un predestinat, i ho són només els herois. La síntesi extrema operada per la memòria al pròleg del *Llibre dels fets* el porta a exagerar i distorsionar els fets justament per expressar aquest seu sentiment, que li havia crescut a dintre al llarg dels anys, i del qual s'havia anat convencent a poc a poc: ell era un heroi, un nou fundador. I tornar enrere en la seva vida servia per a racionalitzar el perquè, i il·lustrar (en un acte de radical recreació) els meandres a través dels quals s'havia

descabdellat la seva vida i s'havia anat formant la història, que ara, gràcies al seu llibre, adquiriria un significat i una explicació per al futur.

Però el rei no és només una persona —és banal dir-ho, tanmateix no ens n'hem d'oblidar— ni només una baula en una cadena de transmissió familiar del poder; és un moment significatiu de concreció de la història. Per això el seu llibre no és senzillament una autobiografia, ni podia estar satisfet amb actualitzar, ni que sigui amb més amplitud, les *Gesta comitum*, perquè en el seu pensament la història ha pres una nova direcció, de la qual ell és l'expressió. L'acte de rememoració de la seva vida no és, doncs, només un acte de memòria personal, sinó també de memòria política i historiogràfica. I se li ha de trobar un moment on fer-la començar, un punt d'inici que expressi el significat personal de la seva existència i el moment públic de la nova realitat històrica.

Aquesta distinció entre els diferents nivells de la reflexió memorial del rei són, en bona mesura, una racionalització meva, una manera útil de tractar-la per tal d'entendre'n els components i matisos, però de cap de les maneres actuava així en la ment del rei. Per ell no hi ha distinció conceptual entre l'íntim i personal, i el públic i polític. Són només dues facetes del mateix acte de pensament i de rememoració del passat, dos aspectes de la seva mateixa persona.

El *Llibre dels fets* intervé com a moment fonamental en la redeterminació dels models historiogràfics, així doncs, en l'expressió de l'existència i configuració dels seus regnes a través d'un mite creador, i en la reflexió i sentiment, del rei respecte al seu ésser aristòcrata. És a dir, que defineix el seu pensament pel que fa a la dicotomia entre sang i rang, entre antic llinatge comtal i recent dignitat reial, que ja havia expressat la historiografia precedent a l'obra del rei, i seguirà expressant la posterior. El seu punt de vista, entre raons polítiques i íntimes, té aspectes de contacte, com d'oposició, amb allò expressat per les cròniques que havia llegit i amb allò que li havia transmès la tradició del seu Casal. No debades el llibre comença amb Alfons I, el seu avi.

Els darrers anys de la seva vida, el rei Jaume s'havia aproximat molt al seu avi, a qui no havia conegut mai personalment. Als primers capítols del *Llibre dels fets* en parla amb això que en podríem dir *afecte* i amb respecte. Tant s'hi havia aproximat, que la seva última voluntat havia estat ser enterrat al seu costat, a Poblet. Però, en senyal de deferència, després del sepulcre d'Alfons I, perquè aquest es veiés primer:

> In primis autem eligimus sepultura corporis in monasterio Sancte Marie Populeti, et ibi nostrum corpus sepelire mandamus iuxta monumentum illustris Ildefonsi felicis recordationis avi nostri, subsequenter, scilicet, post ipsum monumentum volumus enim quod eius monumentum sit prius.[48]

48. Antoni Udina i Abelló (2001), *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó: De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 21.

En aquestes paraules i en aquest gest, es concretava una reflexió personal —el seu lloc en la família, la recerca de models, més que d'afectes— i una de política —la significació de la corona reial i comtal, que havia representat i significat alguna cosa per ell, el rei que havia arribat a ser. La importància política i memorial del seu avi és simbòlicament assenyalada amb el fet que el seu sepulcre havia de ser el primer d'una sèrie, el primer a ser vist. Tanmateix, el pensament sobre Alfons I, el seu sentit per la història del Casal, el seu paper en la seva consciència d'aristòcrata i rei, havia de venir ja de lluny. Alfons era el primer comte de Barcelona també rei d'Aragó; ell representava un nou principi en la història del seu llinatge i dels seus dominis. Aparentment, no circulaven ni històries ni llegendes sobre ell, potser no sabia gaire cosa més que les elogioses paraules que li havien dedicat les *Gesta comitum*. Tanmateix, és possible que la idea de Jaume I sobre la importància de l'avi es fonamentés en quelcom més.

El jove Jaume no havia rebut l'educació dinàstica convenient a l'hereu d'un reialme, gairebé acabat de néixer havia estat entregat a Simó de Montfort; havia tornat a la seva terra gairebé un any després de la mort del seu pare per ser lliurat a les cures del mestre dels Templers, Guillem de Montredon. Algú, tanmateix, li degué haver mostrat i explicat la dignitat i la història, ni que sigui de manera sumària, del seu rang, els seus drets i els seus deures. Em sembla raonable que en algun moment un canceller li ensenyés el *Liber Feudorum Maior*. La seva idea de fons era la mateixa que regia les *Gesta comitum*, la demostració dels drets i de la legitimitat a governar, una història del llinatge, de la progressiva construcció del seu poder a través dels documents i no de les genealogies.[49] Però, per a un adolescent —tal com podia ser Jaume quan imagino que li van ensenyar— aquest llibre era més impressionant, des del punt de vista de la consciència i l'imaginari del poder, que qualsevol història, o relat oral, que li pugui haver explicat les gestes dels seus avantpassats. El còdex és ple d'il·lustracions en què apareixen comtes, i el rei Alfons, presidint corts o rebent l'homenatge d'algun vassall. Tota una sèrie d'icones de les quals sobresurt de manera visual i poderosa la superioritat del governant, i del rei, en tant que final receptor de tants béns i tantes possessions. Alfons I, el seu avi, era, amb tota la força del dret i de les imatges, el final d'un procés i el principi d'un altre; representava el canvi d'estatus: era rei.

El 6 de maig de 1232, el rei Jaume redacta el seu primer testament, en la profunda satisfacció posterior a la conquesta de Mallorca, en la consciència que feia molt que cap membre del seu llinatge havia dut a terme cap conquesta de relleu, ja que les últimes conquestes importants es devien al besavi, el comte Ramon Beren-

49. Per a les relacions entre *Liber Feudorum* i *Gesta comitum*, vegeu Stefano M. Cingolani (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

guer IV, príncep d'Aragó, que el 1148 havia pres Tortosa i l'any següent, Fraga i Lleida, mentre menys impressionants per a l'imaginari havien de ser l'ocupació de l'Extremadura aragonesa per part d'Alfons I, amb la fundació de Terol, o la conquesta dels castells d'Ademuç i Castellfabib per part del seu pare l'estiu de 1210. En aquest testament hi ha unes condicions a la successió que no tornarem a trobar als altres. El rei declara hereu universal Alfons, fill seu i d'Elionor de Castella; si aquest moria, el segon en la línia successòria seria el cosí segon, i company dels anys de Montsó, Ramon Berenguer V, comte de Provença, fill del germà petit del seu pare, Alfons II de Provença; com a últim de la línia hi ha el seu oncle, el germà menor del seu pare, Ferran, abat de Montaragó. Després de moltes rebel·lions, i possibles temptatives d'aconseguir el tron del jove i semiindefens rei, Ferran havia esdevingut un dels fidels membres del consell reial. En cas de morir també Ferran, i sense fills, escriu el rei que el tron ha d'anar a «qui de genere regali Aragonum proximior sit eidem».[50]

No és una clàusula purament tècnica i sense un profund significat respecte a la idea del poder que tenia el rei. En primer lloc, perquè exclou almenys un membre de la seva família, i un dels que més l'havia ajudat i assistit en la conquesta de Mallorca: Nuno Sanç, comte de Rosselló. Què li impedia a Nuno Sanç de formar part, ni que sigui en últim lloc, de la línia de successió al tron? Jo diria una cosa fonamental, ja que no compleix amb la condició posada per Jaume: no té, a les venes, la sang reial d'Aragó, ja que només és descendent d'un comte, Ramon Berenguer IV. Sembla com si només la sang materna, la de Peronella, hereva d'Aragó, no comptés prou si no era rei també el pare. La importància determinant de la *porfirogenesi*.[51] Qui serien, doncs, aquests membres de l'estirp reial d'Aragó? No sé si Jaume pensava en algun nom en concret, però, diria, que només podia ser el rei de Navarra, Sanç VII el Fort, que moriria dos anys després sense fills legítims. Amb aquest, l'any abans, el 4 d'abril de 1231, Jaume I havia firmat a Tudela un pacte d'afillament, que establia que, en cas de morir sense fills, l'un rei succeiria en els dominis de l'altre.[52] El pacte fou sense conseqüències, ja que a la mort de Sanç el tron de Navarra passà al seu nebot

50. Vegeu Udina i Abelló (2001), doc. 19.

51. Vegeu, per exemple, què escriu el papa Innocenci III a Pere I per a convèncer-lo del casament de la seva germana Constança amb Frederic II de Sicília: «titulum regis habens ex utero matris sue. Non claudicat generis sui nobilitas, sed utroque pede firmiter subnixa procedens, descendentem a proienie in proieniem sui sanguinis magnitudinem per virtutem amplificat maiestatem, filius quidem et nepos imperatorum, patris non solummodo, sed et avi; de matre proditus est augusta, que nimirum et ipsa regina Sicilie, regis aliquando soror fuit, regis amita, regis nata, et preterea neptis eius, qui gloriosius opere rex quam nomine, de duobus diversis et adversis Augustis et Venetis aliisque gentibus una die refertur in diversis mundi partibus mari et arida magnifice triumphasse. Horum quidem natalium tue germane sponsus claritate conspicuus» (Martín Alvira Cabrer (ed.), *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213): Documentos, testimonios y memoria histórica*, doc. 751, 2 v. (en preparació)).

52. Ambrosio Huici Miranda (†) i M. Desamparados Cabanes Pecourt (1976), *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)*, València, Saragossa, Anubar, col·l. «Textos Medievales», doc. 147.

Teobald, comte de Xampanya (però recordarà aquest pacte als navarresos el 1274, com ja s'ha vist). Ja en precedència, el 4 de juny de 1209, Pere I havia firmat un pacte semblant, en el qual declarava als seus germans i Sanç VII hereus al Regne d'Aragó, sense ni esmentar Jaume, que tot just tenia poc més d'un any.[53]

Aquests pactes entre Navarra i Aragó, i la clàusula del testament de Jaume I, són només el producte d'una solidaritat geogràfica —els Pirineus— i política —fer front a l'expansionisme i la força de la Corona de Castella— o hi hem de veure el resultat de la mentalitat feudal? Era encara viva, tant en Pere I com en Jaume I, la consciència dels estrictes lligams familiars que havien unit els regnes d'Aragó i de Navarra, les cases reials dels quals descendien, per diferents camins, amb divisions i reunions, de Sanç III el Gran, rei de Navarra a primers del segle XI?

En fi, una i altra vegada, gestos, paraules i escriptura es veuen profundament afectats per una reflexió històrica i genealògica d'origen remot i que sempre més ha anat agafant força i importància al regnat del rei Jaume I i, que és més determinant, a la mateixa personalitat del rei. Rere el procés de composició del *Llibre dels fets* no hi ha solament la voluntat de narrar la seva vida exemplar i que el rei interpreta com un moment determinant en la història de la Corona d'Aragó, sinó que aquesta importància i el fet mateix de veure's, per part del rei, actor protagonista d'un procés d'evolució històrica només es poden explicar amb la presència d'una continuada i arrelada reflexió de tipus genealògic i històric, per la qual ell és hereu de tradicions familiars a les quals dóna nova força i noves característiques.

53. Vegeu Martín Alvira Cabrer (ed.), *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213): Documentos, testimonios y memoria histórica*, doc. 899, 2 v. (en preparació). L'editor suggereix que s'ha de datar el 1208.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 129-149
DOI: 10.2436/20.1001.01.31

CRISTIANS, MOROS I JUEUS EN EL REGNAT DE JAUME I[1]

Ernest Belenguer
Universitat de Barcelona

Resum

Bo i partint de la dificultat de convivència de cristians, moros i jueus al regne valencià, es descriu la trajectòria d'aquestes societats. De la primera se subratlla la necessitat del rei —via parròquies i control de bisbats— de consolidar un cristianisme de frontera. Al cap i a la fi la població islàmica mudèjar era superior a la cristiana en la seva llengua, religió i propietats mentre va poder, però va perdre passes amb celeritat. Per la seva banda, el món jueu va ser més ben tractat. L'economia ho facilitava i també certes professions de qualitat com les de trujamà i alfaquí —intèrprets i metges. Així la *dhimma* de tots fou més un mirall que una realitat.

Paraules clau

Bisbats, parròquies, mudèjars, alfaquins.

Christians, Muslims and Jews in the kingdom of Jaume I

Abstract

This work describes the evolution of the Christian, Moorish and Jewish communities in the Kingdom of Valencia within an approach to the difficulties in the coexistence among the three of them. Focusing on the first community, the Christians, the text highlights how the King wanted to consolidate a so-called *border Christianity*, with the control of different parishes and episcopates. When it comes to the second one, the Muslims or Mudejars, although they were superior in terms of language, religion and properties, they quickly lost their power. Finally, the third community, the Jews, were better treated. Their economic situation together with high qualified professions such as the *alfaquí* (doctor) and *trujamà* (interpreter) made it possible. That is why everyones' *dhimma* was more a mirror than a reality.

Key words

Episcopates, parishes, Mudejars, *alfaquins*.

1. Se sintetitza aquí la conferència pronunciada en el Museu d'Història de Catalunya el passat 29 d'abril de 2008, a petició de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Atesa l'extensió del tema i les poques pàgines en les quals s'ha de desenvolupar, es prescindeix de la majoria de les notes bibliogràfiques que haurien d'acompanyar-la i només se citen aquelles aportacions que cal esmentar de manera obligada.

> El meu cor ha adoptat totes les formes. Ha estat pastura de gaseles i un convent per a monjos cristians, un temple per als ídols i la Ka'ba d'un pelegrí, les taules d'una Torah i les pàgines d'un Alcorà. Sóc de la religió de l'amor: allà on aparegueren els camells de l'amor, allà l'amor és la meva religió i la meva fe.[2]

No, no era aquest el cor de Jaume I. En el rei no s'hi contemplava tot l'amor desplegat per un musulmà que moria quan el seu emirat murcià es trobava també agonitzant. Aquesta manera islàmica de pensar en les tres religions monoteistes que hi havia a la Península no era la mateixa que tenia el rei conqueridor, potser sí la que tenia el seu gendre Alfons X el Savi i l'anomenada *Escola de Traductors de Toledo*. Però de cap manera era el punt de vista d'un rei que, en primer lloc, era un cavaller laic, un monarca que personalitzava la religió a la seva manera, tal com pot constatar-se fent una simple lectura del *Llibre dels feyts*. Per a ell, l'hegemonia cristiana li era donada des del naixement i tenia el suport de l'Apòstol, nom que llavors rebia el papa de Roma.

Davant d'això, fóra gairebé inútil intentar parlar d'una harmonització cultural i religiosa dels tres pobles que van viure —més que no pas conviure— en el conjunt de les terres de la naixent Corona d'Aragó, sobretot en els regnes creats per Jaume I després de la conquesta de Mallorca i València. Aquests fets obliguen aquest conferenciant a parlar de cadascuna d'aquestes majories/minories per separat, per bé que, lògicament, estenent cables entre certes vinculacions.

L'Església i el món cristià amb Jaume I

Era aquest, no cal dir-ho, l'hàbitat personal del rei, d'aquell rei que durant força anys va respectar molt el pontificat, atès que la seva mentalitat era en el seu conjunt més güelfa que gibel·linoimperial. Perquè —al marge de la mort del seu pare, Pere el Catòlic, a la batalla de Muret (1213), on va caure davant els creuats pontificis de Simón de Montfort—, el nen de cinc anys que era Jaume fou retornat als seus vassalls catalanoaragonesos perquè en els seus primers anys visqués i es formés entre els templers del castell de Montsó. Per tant, les idees cristianes i de conquesta, fins i tot bèl·lica, van acompanyar l'educació del nen-jove rei. Un rei que amb el temps, ja d'adult, es va adonar que calia distingir entre l'Església com a institució i el poble cristià situat a la seva base, tant en el món agrari com en l'urbà, i tant en l'àmbit feudalvassallàtic com paraburgès. Per això, Jaume I va contemplar dos vessants diferents del seu cristianisme, tot i que es podien complementar: el vessant institucional i el popular, incloent-hi les reformes eclesiàstiques. L'institucional era molt impor-

2. Citació d'Ibn Al-'Arabi, mort el 1240 a Múrcia. Vegeu Robert Ignatius Burns (1987*a*), *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, p. 9.

tant i per això el rei acostumava a fer cas als manaments de l'Apòstol, sempre, és clar, que li poguessin convenir (aquesta és una matisació que caldrà desenvolupar). Com veurem, el segon vessant encara serà més fecund.

La creació de nous bisbats

Tanmateix, atendrem, en primer lloc, el primer vessant, perquè, sense ell, no s'hauria produït cap conquesta ni cap expansió cap a noves terres. El rei, a més de confiar en la noblesa i les ciutats, havia de comptar també amb l'Església, amb els bisbes de les diverses diòcesis que l'ajudaven a l'unísón, i amb el mateix Papa, que concedia —o no— el privilegi de croada a les seves guerres. I aquest significava un increment impositiu que afavoria les arques reials i podia incrementar els soldats en els moments decisius de la confrontació, tal com va ocórrer el 1236 després de la celebració de les Corts de Montsó i l'obtenció papal de la croada per a la conquesta de València.

Un cop assolides aquestes conquestes, tant a Mallorca com a València, s'hi havia de solucionar el problema dels nous bisbats, i en aquests Jaume I no va seguir necessàriament les pautes de l'Apòstol. El rei sabia que la institució era cabdal, com també ho era el control dels nous bisbes. Per això, durant un temps, va forçar el nomenament del primer bisbe de Mallorca, intentant que ho fos Bernat, benedictí de Sant Feliu de Guíxols, o Ferrer Pallarès, paborde de Tarragona. Va topar amb la negativa del Sant Pare, que volia sobretot que aquest bisbat fos «ad manus romanae ecclesiae». El papa Gregori IX —en principi, amic del rei— va sol·licitar l'ajut de Ramon de Penyafort, el qual va compilar els *Decretals pontificis* mentre va viure a Roma. El Sant Pare sabia el que es feia, ja que Ramon de Penyafort tenia una veritable amistat personal amb Jaume I. Finalment, hom aconseguí que el primer bisbe, nomenat pel Papat, fos Ramon de Torroella més enllà del parer reial. Ara bé, com que el privilegi papal d'Urbà II del 1095 concedia la integritat de delmes al rei que conquerís noves terres, Jaume I, ofuscat davant d'aquest nomenament, es va afermar en aquella concessió de finals del segle XI i no va cedir cap delme a Ramon de Torroella.

Amb tot, aquest no va ser l'únic problema diocesà plantejat en el seu regnat. Més aviat va ser un esdeveniment menor si el comparem amb tots els anys esmerçats en la lluita politicoreligiosa per a l'obtenció del bisbat de València. El toledà Jiménez de Rada, fent ús del privilegi que la seva arxidiòcesi tenia com a primat d'Espanya, va exigir que el bisbat de València passés a jurisdicció del de Toledo. Però Tarragona s'hi va oposar. Van volar discussions entre uns i altres, que van arribar fins als segles dels visigots peninsulars. Sortosament per a una de les discussions que es va perllongar durant nou anys, entre el 1238 i el 1247, Jiménez de Rada morí al Roina, camí de Lió.

Des d'aquell moment, Jaume I i el bisbe de Tarragona van gaudir de més llibertat i València va acabar sota la jurisdicció de l'arxidiòcesi catalana amb Andreu Albalat com a bisbe. Tanmateix, aquest, que era amic i, fins i tot, confessor de Jaume I, es va veure arrossegat també a competir amb el rei per a l'obtenció del delme. Era una situació semblant a la que s'havia produït a Mallorca, ja que Jaume I afirmava que: «[...] segons la nostra consciència, no creiem que estiguem obligats a fer més [...]», ja que «[...] vam arrencar aquesta església de les mans dels pagans i la vam conquerir amb la nostra pròpia sang i la vam restaurar al culte cristià».[3]

Per qüestions d'espai, no em puc estendre més en aquests temes institucionals, per bé que caldria esmentar el cas del bisbat de Segorbe-Albarrasí, jurisdicció que tot sovint era motiu de burla a causa del seu escàs potencial econòmic: «El bisbe d'Albarrasí, dues mules i un rossí».[4]

El rei i les seves parròquies

A més, el rei, fetes les seves conquestes i creats els nous bisbats, després necessitava la seva Església a la frontera, com aquesta necessitava, entre altres coses, les donacions reials.

Sense ella, es podia mantenir el poder reial a les noves conquestes? Perquè a Mallorca, a Eivissa, el món islàmic va desaparèixer en poc temps. Aquesta reprovable solució s'hi va aconseguir perquè l'espai era petit i la repoblació l'ocuparia en pocs anys. No obstant això que s'ha dit, també a l'illa es va haver de *purificar* —aquesta fou la paraula usada— qualsevol mesquita trobada, que fou convertida majoritàriament en parròquia, tal com assenyalen Pere Xamena i Francesc Riera en un excel·lent estudi sobre la història de l'Església a Mallorca. Penseu que només al recinte fortificat de l'Almudaina hi havia set mesquites.[5]

Però a València la situació fou diferent. L'extensió del medi geogràfic no permetia, almenys de cop, expulsar tots els habitants islàmics. Això es va poder fer a Borriana, força també a València i encara al sud, després de les revoltes dels anys 1247-1248 i 1257-1258. Malgrat tot, ni així es va procedir a un èxode total, i en alguns llocs els musulmans superaven els repobladors cristians. Per Burns, al seu primer gran llibre *El reino de Valencia en el siglo XIII: Iglesia y sociedad* —publicat en anglès, castellà i català el 1967, el 1982 i el 1993, respectivament, referenciat a la

3. Robert Ignatius Burns (1982), *El reino de Valencia en el siglo XIII: Iglesia y sociedad*, València, Del Cénia al Segura, p. 358, 2 v.

4. Jaime Villanueva (1803-1806), *Viage literario à las iglesias de España*, vol. III, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, p. 63. Citat també per Burns (1982), p. 302.

5. Pere Xamena i Francesc Riera (1986), *Història de l'Església a Mallorca*, Palma de Mallorca, Moll, p. 46.

nota 3—, el regne croat de València —títol de la traducció catalana— es va poder sostenir en gran part per l'Església cristiana. La que va enfortir els ànims dels repobladors, que va enviar membres d'ordes religiosos —ja fossin militars o mendicants— per terres de frontera, que va crear bisbats i arxidiaconats als quals el rei va voler controlar. I, sobretot, va establir una xarxa parroquial —xifres exagerades parlen de més de dues-centes esglésies sobre mesquites existents anteriorment— que fou clau per a la continuïtat del regne.

Si es vol conèixer en profunditat aquest tema de les parròquies —quelcom essencial al llibre de Burns—, suggereixo que es busqui el títol que hem citat. En una conferència de sinopsi com aquesta, estudiar parròquia per parròquia tot el regne seria potser un despropòsit que desequilibraria el conjunt de la síntesi. Però això no vol dir que no se subratlli tot allò que, segons crec, és el més important aportat per Burns al seu estudi. S'hi inclou, així, la citació de les dotze parròquies que es van constituir a València, a la capital, d'on van sorgir quatre dels consellers que per cada parròquia formaven part del consell general de la ciutat. Aquestes parròquies són les següents: Sant Andreu, Sant Martí, Santa Caterina, Sant Joan de la Boatella, Sant Nicolau (Sant Pere màrtir), Sant Tomàs, Sant Pere a la catedral de Santa Maria, Sant Bartomeu, Sant Esteve, Sant Salvador, Sant Llorenç i Santa Creu de Roters. Parròquies que segles després van ser dibuixades pel valencià Tosca, el 1704.

Burns, prescindint d'aquest anacronisme, va utilitzar l'esquema de Tosca per mostrar-ne la ubicació original, encara que el dibuix de les esglésies no fos idèntic al de quatre-cents llargs anys abans. Personalment, confessant aquesta discrepància, no penso que sigui inadequat aquest esquema si, en lloc d'aquests edificis que es veuen en Tosca, hi apareguessin únicament punts. Ara bé, només aquesta petita aproximació al fet més concret del sistema parroquial confirma els meus temors sobre una exposició detallada i soporífera al llarg de tot el regnat. Temors que ja serien immensos si, a més d'aquest estudi parroquial valencià, se n'afegissin d'altres de territoris de la Corona d'Aragó que hi presenten força similituds,[6] però sense ser en terres frontereres. És el cas de la *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, que recull la major part del regnat de Jaume I, ben il·luminat.

Malgrat tot això, crec que és millor assenyalar, sobretot a València, la importància que Jaume I donava a l'esquema parroquial, fins i tot més que al municipal, pel fet de ser un element fonamental «per transformar l'ocupació provisional en una organització definitiva».[7] I segueix essent millor establir els seus objectius religiosos, socials, i fins i tot les seves fallades humanes, en aquestes parròquies. Aquestes parròquies han de tenir rector, sacerdots, diaques, ajudants, però també tota la col·laboració del grup

6. Josep Baucells (1999), *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, tesi doctoral microfitxada, Universitat de Barcelona, p. 234.

7. Burns (1982), p. 137.

cristià que les envolta. Per a això, la litúrgia, les pompes, els costums, el món religiós de l'espectacle —fins i tot peces teatrals— i el so, la missa cantada, la processó, les cerimònies, les llànties votives i la capella arran de camí no podien faltar als assistents i, després, participants cristians. Fins i tot el repic de campanes dia i nit —que molestava tant els musulmans i que a Sogorb va produir un autèntic guirigall islàmic quan el van sentir per primera vegada— havia de sonar constantment, marcant les hores, però molt més que les hores.

Així s'exposaven els esdeveniments notables que succeïen al terme jurisdiccional de la parròquia: des dels naixements fins a les morts passant, òbviament, pels matrimonis. Perquè la parròquia es preocupava de moltes coses: de l'ensenyament primari, i l'ensenyança religiosa, de manera que tothom conegués el parenostre i l'avemaria. I, per molt que fos així, encara el 1273 no tots els cristians podien aprovar aquesta assignatura, molt menys la que fa referència al credo. I, caram, com se'n va preocupar el rei Jaume I! Són seves les paraules d'aleshores sobre el malestar regi per la lentitud, en ocasions, de les conseqüències eclesiàstiques que havien de succeir el fet conqueridor:

> Ja que nós, Jaume, hem arrancat de les mans dels infidels el castell de Xàtiva, situat al regne de València... en el qual sempre s'hauria de celebrar l'ofici diví. Per tant, hem fundat una capellania per a la capella de la Verge Maria a l'anomenat castell de Xàtiva, en la qual sense interrupció un sacerdot haurà de celebrar l'ofici diví tant a les hores de dia com a les de nit.[8]

La conquesta de Xàtiva havia tingut lloc el 1244. Però aquesta afirmació de Jaume I és del 15 de juny de 1276, poc abans de la seva mort. Sí, la parròquia fou una cèl·lula fonamental en el manteniment del Regne de València. Però, a vegades, aquesta cèl·lula envellia sense haver extret, durant el seu temps d'existència, tot el potencial que se n'esperava. Encara més, també es podia veure tot allò de negatiu que en qualsevol societat humana, en qualsevol forma biològica —per seguir la metàfora que hem utilitzat—, sol aparèixer a la vida.

Com a bon historiador que és Burns, no es retreu d'assenyalar els escàndols que podien passar més fàcilment en aquell món emergent d'un cristianisme de frontera: casos de concubinat, cobdícia, enemistat, mundanitat clerical, homosexualisme, estupres, desfalcs, assistències a tavernes, espectacles i «cantatrius», joc de daus, desobediències a les instruccions sinòdiques sobre la litúrgia, incorporació en la vestimenta de grans espases per part dels clergues. No obstant això, vistes les circumstàncies d'aquell cristianisme de frontera, Robert Burns interpreta que, en general, el clergue es va mostrar digne de la seva missió i, com a catòlic que és, a més d'historiador, presenta una excusa difícil de no acceptar perquè «com a mínim, un

8. Villanueva (1803-1806), vol. iv, p. 265-267.

escàndol no existia. L'escàndol del silenci davant dels escàndols i la falta de coratge per enfrontar i resoldre els problemes que es presentaven».[9]

Intents de reformes clericals segons el Concili del Laterà

Per descomptat que Jaume I els va voler resoldre, sobretot a les altures i en benefici propi: el de la seva monarquia, com era natural. En realitat, les qüestions de reforma eclesiàstica, que van arrancar del Concili del Laterà del 1215, van començar a surar a l'Església peninsular —ja fos castellana, portuguesa, naturalment, catalanoaragonesa— a la frontera entre els anys vint i trenta del segle XIII. Pensem que Gregori IX va enviar el seu legat Jean d'Abbeville a recórrer totes les províncies eclesiàstiques peninsulars molt al final dels anys vint. Això vol dir les arxidiòcesis de Braga, Santiago, Toledo i Tarragona. I, amb Abbeville, hi anava el reformista dominicà de Catalunya Ramon de Penyafort. Recordem que Abbeville fou qui va preguntar a Jaume I a Lleida (1229) el perquè de la seva primera conquesta a Mallorca. Fou també qui va ser a l'anul·lació del primer matrimoni del rei amb Elionor de Castella. Però el recorregut d'Abbeville i Ramon de Penyafort no va tenir les conseqüències previstes.

Malgrat certes matisacions, que se li han fet després, Peter Linehan ha plantejat crítiques a aquestes reformes, i ha assenyalat els continus errors de l'Església peninsular, més donada en part al que ara explicarem que a canviar en profunditat.[10] Perquè aquest concili —el del Laterà— no en trobarà un altre de plenitud més gran fins al de Trento, ja a mitjan segle XVI. En tot cas, les transformacions clericals depenien del bisbe i també, pel seu col·laboracionisme o no, del capítol mateix. Per això, és curiós que sigui Tarragona l'arxidiòcesi més innovadora i que en algunes coses Linehan, en anys anteriors, coincideixi amb Baucells, després.

La curiositat, amb tot, té una resposta: el caràcter de Pere d'Albalat, membre de l'orde de Predicadors i bisbe de Lleida, el qual en la seva estada de només catorze mesos va aconseguir l'*Ordinatio Ecclesiae Ilerdensis* del 1237, molt propera a les reformes del Laterà. Després, com a arquebisbe de Tarragona des del 1238, va ampliar el seu radi de jurisdicció a tota la província eclesiàstica del nord, que incloïa bisbats aragonesos —Saragossa al capdavant— i catalans més tard. Albalat, els anys en què va regir la Tarraconense, d'acord amb la seva *Summa Septem Sacramentorum*, va crear una primavera eclesiàstica de primer ordre, amb concilis provincials i visites a diversos llocs de la seva arxidiòcesi, vigilant i reformant el clero. Va estar acompa-

9. Robert Ignatius BURNS (1989), «Iglesia y sociedad de Valencia durante la generación de la conquista», a Juan FERRANDO BADÍA (cur.), *En torno al 750 aniversario: Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, vol. II, València, Consell Valencià de Cultura, p. 107.

10. Peter LINEHAN (1975), *La Iglesia española y el Papado en el siglo XIII*, Salamanca, Universidad Pontificia, col·l. «Cuadernos de Historia de España».

nyat del seu amic i coreligionari d'orde Ramon de Penyafort i, a més, va aconseguir fins i tot crear escola: Bernat Calbó, bisbe de Vic; Vidal de Canyelles, bisbe d'Osca, i Asnar Díaz, bisbe de Calahorra. Tenien ideals semblants a Pere d'Albalat i a Ramon de Penyafort, el qual es va negar a ser prelat, però no a crear obres religioses i de dret. Aquest fou el cas magistral de la seva *Summa Iuris*.

Però en morir Albalat el 1248, l'arxidiòcesi de Tarragona ja no va tenir aquest ritme i, a la primavera, no la va seguir l'estiu, sinó un hivern gèlid. Benet de Rocabertí, el seu successor, fou un desencant i va celebrar un sol concili provincial el 1253 per afirmar que no s'havia de reformar res més perquè ja hi havia massa lleis de reforma. Algun sínode o altre es pot sumar cap al final del seu mandat. Però, al voltant del 1268, la província Tarraconense havia empitjorat en relació amb la del temps d'Albalat, segons la perspectiva del ja citat hispanista alemany. De fet, aquesta visió és ratificada anys després per Santiago Bueno, amb un pròleg d'Antonio García en què aquest últim afirma, sense cap dubte, que «l'època de major esplendor i desenvolupament del dret canònic coincideix cronològicament amb l'expansió de la Corona aragonesa, que es fa sota el regnat de Jaume I».[11]

Ara bé, una cosa era la teoria i una altra la pràctica. Com ja hem dit, a la Tarraconense es van intentar reformes, purificant el clero. Però no es va poder fer tot. I, a més, Jaume I, als seus territoris d'herència patrimonial, no va aconseguir anar més enllà, si no és que es pensa en el suport que el monarca va donar als nous ordes religiosos que navegaven amb bon rumb des del començament del segle XIII. Al cap i a la fi, el rei devia molt als seus ordes militars —templers, els primers, i també hospitalers—, però va donar moltíssim suport als nous ordes menys bel·licosos però més urbans, en contacte amb les noves classes —riques i, sobretot, pobres— de la ciutat. Webster ho afirma amb rotunditat en parlar de la protecció reial als mendicants.[12]

Certes discussions econòmiques que van durar tres dècades

> Exhortem seriosament el nostre estimat fill en Crist, el rei d'Aragó, segons la saviesa que Déu li va concedir, que mediti com tot el que separi per a l'honra i glòria del nom diví li mereixerà un tresor al cel; [i que hauria d'] assignar al futur bisbe i a la catedral i a les altres esglésies de la ciutat una decorosa dotació.[13]

11. Santiago Bueno Salinas (2000), *El derecho canónigo catalán en la baja edad media: La diócesis de Gerona en los siglos XIII y XIV*, Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, p. 8.

12. Jill R. Webster (1998), *Per Déu o per diners: Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Catarroja, Barcelona, Afers, p. 29.

13. Josep Sanchis i Sivera (1921), *La diócesis valentina: Nuevos estudios históricos*, València, La Voz Valenciana, col·l. «Anales del Instituto General y Técnico de Valencia», p. 195-197.

D'aquest paràgraf, escrit pel papa Gregori IX, es pot aprofitar tot per ser, a més, un document absolutament segur, ja que procedeix de l'Arxiu Secret del Vaticà. I el Papa no podia ser més expedit en la seva petició del 9 d'abril de 1239 abans, per descomptat, del nomenament definitiu del primer bisbe de València —no el pensat pel rei— i naturalment abans de la sentència o sentències de la pugna Toledo-Tarragona ja assenyalada. L'economia, les rendes de la nova diòcesi, sens dubte, anaven en primer lloc. En el fons, no s'estava demanant res que Jaume I no hagués promès a les Corts de Montsó del 1236, prèvies a la conquesta de la ciutat. Perquè prop d'allà, segons un compromís reial signat a Lleida, «en primer lloc i abans de qualsevol altra cosa» s'havia de finançar la diòcesi. Però una cosa era dir-ho i l'altra fer-ho enmig de totes les pressions que ja hem explicat anteriorment. Perquè si Jaume I feia cas de tot allò que l'Església, i naturalment la suprema de Roma, li demanava, quedava força despullat quant al seu patrimoni reial mateix.

Al principi, el rei va transferir a la seva diòcesi, o a les seves parròquies, les mesquites, oratoris, cementiris i terres o rendes que els havien mantingut, excepte el cementiri de la capital, que es volia convertir en mercat. Encara més, després de la carta de Gregori IX, va lliurar una suma global de deu mil besants en plata, i es va fer també en part responsable de les despeses de la diòcesi. Hi havia més donacions, però no vull allargar el text, sinó anar al nucli del problema que va girar al voltant de tot el regnat de Jaume I. Perquè, què es feia amb el delme de l'Església? Era la suma més important de totes les cessions al món clerical, ja que es tractava d'una imposició que requeia sobre tota mena de producció, ja fos agrària —la més rica—, ramadera o fins i tot la que repercutia sobre la manufactura o el comerç.

Tècnicament, al rei li corresponia un terç d'aquest delme, però Jaume I no en feia prou. Tampoc l'Església, que exigia una quantitat més gran. Encara més, si era possible, no solament el delme del patrimoni reial, sinó el de tots aquells senyors les propietats dels quals eren fora dels límits regis. La discussió en aquest sentit també va existir a les demarcacions de Tortosa i, en general, abraçava tots els regnes de la Corona. Perquè segons l'obra que abans hem citat de Baucells, també a Barcelona hi havia aquests maldecaps econòmics. Però, és clar, a les esglésies frontereres, que s'havien de consolidar, la qüestió era molt més palpable. El rei Jaume va intentar arribar a acords i ho va aconseguir amb Ferrer Pallarès cap al 1241-1242.

Però els bisbes posteriors, sobretot Andreu d'Albalat, no van acceptar aquests compromisos adduint que el monarca els havia firmat amb un bisbe controlat i només amb cinc canonges que eren, a més, membres de la cort reial. No valia, i la batalla decimal va continuar. Van passar els anys, acords com el del 1268 que no van ser respectats i finalment es va arribar al 1273. Quin un, el dominic català Andreu d'Albalat, que fou bisbe de València entre els anys 1248 i 1276! I això que havia arribat a ser canceller als regnes de Jaume I, dipositari del segell reial, confident i missatger del rei. Ni així: abans que res era bisbe de València i la disputa va seguir entre

el rei i el seu díscol vassall. Perquè Andreu d'Albalat pretenia que el rei renunciés al seu terç, es fes càrrec de les despeses i dels deutes de la diòcesi i fins i tot controlés la negativa senyorial al pagament del delme.

Albalat ho va intentar tot, però Jaume I era molt rei. Fins i tot en la senectut, el monarca es va defensar fent certes concessions del seu castell de Xulella, de la seva població de Garg... Però Jaume va mantenir el terç reial sobre el pa i el vi, sobre les hortalisses dels voltants de la ciutat. En una paraula, més de nou mil sous anuals es van retenir al patrimoni reial. Al cap i a la fi, Jaume I, ja proper a la mort, afirmà que ja no pensava pagar més com he assenyalat al començament d'aquest treball. Què més podia esperar l'Església, el poder de la qual, després d'altres papes, corresponia ara a Gregori X? Que lluny que eren les seves disputes, però també aproximacions, al papa Gregori IX, que va morir el 1241! No obstant això, el seu successor Innocenci IV va mantenir relacions sorprenents amb Jaume I. Perquè en dues ocasions, a petició del rei segons Vincke, va obligar el clero de la seva Corona d'Aragó a pagar una part dels seus ingressos. Una vintena porció el 1247 i un cinc per cent més el 1249.

Precedents que van marcar anys més tard l'actitud d'un altre Papa, el 1265, en ocasió de la conquesta de Múrcia.[14]

Com a conclusió: entre símbols culturals i religiosos

Innocenci IV, d'altra banda, va posar la cirereta al pastís del Regne de València quan semblava que el rei en culminava la conquesta i fundació. Perquè, enmig d'un ambient universitari a mig Europa, amb París, Bolonya, les angleses d'Oxford i Cambridge, la castellana Salamanca i Montpeller, que va tenir una gran vigència en diferents aspectes —els mèdics sobretot—, el 1245 Innocenci IV va atorgar document per fundar la Universitat de València. Veritat? Sí. Es va arribar a pensar que aquesta creació, finalment més nominal que veritable —creació d'universitat pontifícia si feia falta, és a dir, amb caràcter de validesa internacional en els títols i en el possible alumnat—, podia interessar la consolidació del Regne. Al cap i a la fi, els habitants de Montpeller havien triplicat, en la seva repoblació, els lleidatans i quasi igualaven els barcelonins. Es pensava que es podria extraure força suc a la universitat valenciana, igual que podia venir-hi gent de Bolonya i Tolosa.

Un somni amb certes possibilitats, però irreal al cap i a la fi. Que Jaume I pensés en ell és indiscutible. Però aquest *estudium* va estar mancat de fons econòmics, en un medi geogràfic amb força perill encara el 1245 i en un racó llunyà de la cristiandat. Hi podia haver un desplegament a la Mediterrània occidental? És veritat,

14. Johannes Vincke (1962), «Estado e Iglesia en la historia de la Corona de Aragón de los siglos xii, xiii y xiv», *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. i, Barcelona, Talleres Gráficos de la Viuda de Fidel Rodríguez Ferran, p. 275.

però es va intentar culturalment massa aviat a València. Amb les coses així, la primera universitat consolidada de la Corona d'Aragó, excepte Montpeller, que cauria en mans de la dinastia privativa de Jaume II de Mallorca, el fill de Jaume I el Conqueridor, va ser Lleida. Però ja ho va ser el 1300 i, primer de tot, se la va dotar de fons econòmics. València havia estat una fantasia, tot i que el sistema escolar —primari i religiós— a la ciutat i Regne, dependent en gran part de l'Església, ha estat reconegut com a digne de ser recordat pels millors especialistes en la història del segle XIII peninsular.

Realitat inicial, símbol plurisecular i nova fundació als primers moments de la presa de València fou l'església secular, l'hospital i el monestir de Sant Vicent de la Roqueta o Sant Vicent màrtir. Perquè es tenia la idea que el diaca de l'església de la Saragossa romana, Vicenç, havia estat coronat en el martiri al costat de la ciutat de València. I aquesta memòria va transcendir fins a l'emperador Constantí el Gran, que va manar erigir una església a València allà on va morir sant Vicenç, on van quedar les relíquies del sant. Per descomptat que moltes d'aquestes relíquies es van allunyar del lloc després de la invasió musulmana. Però hi va quedar la sepultura mateixa del sant, ja buida, durant els llargs segles de domini islàmic. Reis de Castella i Lleó, com Alfons VIII, i d'Aragó, com Alfons el Cast i Pere el Catòlic, entre d'altres, no se'n van oblidar. Encara menys, és clar, Jaume I, perquè «nostra consciència és que Nostre Senyor Jesucrist va sotmetre la ciutat i tot el regne de València a nosaltres i [els] va arrencar de les mans dels pagans gràcies a les glòries de sant Vicenç...».[15]

Sota aquest sentiment no fa falta relatar tots els esforços del rei Jaume per fundar el complex abans assenyalat «[...] on havia estat enterrat el venerable Vicenç». Esforços, a més, que van suposar un patronat regi en aquesta fundació exempta de qualsevol dependència del bisbat. Però n'hi va haver més: l'obligació que el rei va mantenir de buscar l'orde més apropiat per a la seva vigilància, passant per diferents col·lectius religiosos fins arribar, ja mort Jaume, als cistercencs de Poblet. El rei també es va ocupar de finançar correctament la seva església, hospital i monestir que, moltes vegades, va actuar fins i tot com a residència de funcionaris pensionistes al servei del monarca.

De tot això, no cal parlar-ne més. Tornaria a ser esgotador. Però sí que hi vull afegir que, en aquest nou regne —el més important de conquesta per al rei—, hi hauria molt temps més tard santuaris marians com el de Nostra Senyora del Puig. Però ara, amb el de Sant Vicent, es creava —diguem-ho així— la joia de la corona de València. Perquè la seva reconstrucció —i en aquest temple es guardava l'estendard reial que va onejar sobre les muralles de la ciutat en el moment de la seva rendició i possessió— feia patent un símbol fonamental. Al regne, hi arribaven frares soldats d'ordes militars, però també frares dels ordes mendicants, un guirigall, en fi, de re-

15. BURNS (1982), p. 617.

pobladors de tota mena que aquí ja no tractem. Però tots sabien que hi havia una tradició i una relíquia santa per aprofundir en els sentiments religiosos i patriòtics del nou regne, per crear un esperit local sense necessitat d'esperits mossàrabs inexistents. Perquè, per als cristians que arribaven de nou, la terra els pertanyia des de sempre. La reivindicaven com a tal: no, ells no eren un exèrcit d'ocupació ni colonitzadors abruptes. Havien tornat a casa seva i farien formar totes aquelles mesquites, tot aquell món islàmic, tots aquells arabescos que els envoltaven. Els musulmans sabrien, fins i tot ideològicament, qui eren els cristians de sant Vicenç. Un màrtir, el nom del qual ja ho diu, que va saber morir amb valor per les seves creences. Les mateixes creences que ara tornaven a un emirat convertit en regne.

El colonialisme medieval de l'islam valencià

A l'hora de parlar de les relacions entre el rei cristià i el món islàmic, cal que dirigim la nostra mirada cap als musulmans valencians. En primer lloc, perquè des d'aquell moment i fins a l'expulsió dels moriscos l'any 1609, els musulmans valencians van ser la societat majoritària arreu dels diversos territoris de la Corona d'Aragó. Els aragonesos potser van arribar a ser, a tot estirar, uns 70.000 o 80.000. A Catalunya, entre Lleida i Tortosa, no van passar dels 10.000. A Mallorca, ben pocs van sobreviure, ja que la majoria van ser venuts com a esclaus a altres terres i la resta va morir. Al cap de dues generacions, realment, no quedaven musulmans mallorquins. Se n'ha parlat força, d'aquest tema, i s'ha assenyalat que el rei, a la seva primera conquesta, va deixar malparada tota la població que s'hi oposava. Ara bé, si ens atenem al que diu el *Llibre dels feyts*, la inexperiència del monarca va esdevenir fonamental, quan va convocar el consell reial en el moment que l'emir mallorquí Yahya oferia tributs per poder salpar cap a Tunísia amb el seu poble. Perquè aquell consell reial es va negar en rodó que la població mallorquina se n'anés, començant pel bisbe de Barcelona Berenguer de Palou. Al cap i a la fi, aspirava a un botí, com el que es va aconseguir després de l'assalt a mata-degolla de Medina Mayurqa. En només quatre mesos, entre setembre i desembre del 1229, el nucli essencial de l'illa fou conquerit i la resistència a ultrança de Xuaip, a la serralada de Tramuntana, va desaparèixer cap a l'estiu del 1231.

Tanmateix, aquest no va ser el cas de València. La conquesta va durar molt més, com a mínim entre el 1232 i el 1245. Hi va haver llocs que van resistir fins a l'impossible com ara Burriana, Xàtiva i també Biar. L'emirat valencià tenia més de cinquanta castells de defensa a ultrança com ja se sabia en aquella època,[16] i, a més, era d'una extensió molt més gran que la d'una petita illa enmig del mar. Per tant, no foren les mateixes raons les que van dur Jaume I a anul·lar qualsevol defensa i àdhuc pre-

16. El noble aragonès Blasco de Alagón així ho va assenyalar llavors, com també el cronista Bernat Desclot, que va explicar que hi havia més de tres-cents castells enrocats. Burns (1987*a*), p. 65.

sència islàmica a Mallorca que les que van mantenir el mudejarisme valencià en els seus territoris. Fins i tot la rendició pactada de la capital, València, es va allunyar força de l'atac massiu a Mallorca. El recent creat Regne de València —el costum va ser dictat, a tot estirar, l'any 1239— havia de comptar necessàriament amb la població mudèjar, malgrat l'exili d'una part d'ella, si volia mantenir els assoliments anteriors de la producció econòmica. València, a més, disposava d'una rereguarda de protecció a Aragó i Catalunya, a la mateixa Península, no com Mallorca, que podia ser objecte d'un assalt imprevist d'Abu Zakariya, el governant de Tunis més fort del nord d'Àfrica.

Conseqüentment, a València, l'islamisme va continuar. Hom podria dir, sens dubte, que els musulmans eren molt superiors en quantitat a la repoblació cristiana que anava arribant a través dels llibres de repartiment, dels ordes militars i àdhuc mendicants, i fins i tot de les cartes de poblament.[17] Per aquestes es va pactar la particular *dhimma* de convivència entre els mudèjars, majoritaris a la vila o ciutat, i els aragonesos —més al nord del país— i els catalans, en el centre i el sud del territori. Què feia la generació mudèjar durant els anys del regnat de Jaume I? Tan cabdal és aquesta pregunta com les diverses respostes que s'hi han donat al llarg del temps.

Durant els anys quaranta i cinquanta del segle xx i fins i tot més endavant, hi va haver una línia d'optimisme respecte de la situació mudèjar a València. Roca Traver[18] i Gual Camarena[19] van defensar que els mudèjars van mantenir propietats com a camperols i van poder continuar dedicant-se a la manufactura i àdhuc a la indústria del paper a Xàtiva. N'hi va haver que van continuar el seu comerç al llarg dels *fonduks* on s'hostatjaven, les aljames podien reunir-se com a assemblees a tot el regne, tenien escoles pròpies i van mantenir la seva religió. És més, hi van romandre autoritats pròpies com ara el muetzí, que pregonava oracions a les mesquites; el caid, que era —tot i que cada vegada menys— alcaid de castells; el cadi com a màxim representant de l'islamisme; l'*amin*, necessari per recaptar impostos; el *muqqadam*, que ajudava el caid; el *saib al watha'iq*, veritable redactor de documents, i, finalment, l'alfaquí, un jurista civicoreligiós. Tots dos autors van anar encara més lluny en afirmar que un mudèjar ric podia anar-se'n a la Meca tal com establia l'Alcorà que havien de fer tots els musulmans un cop a la vida.

Si era així, evidentment els mudèjars havien d'estar força contents, ja que conservaven la seva llengua —l'àrab, l'algaravia—, la seva religió, les seves institucions i bona part de la seva economia. Tanmateix no estaven contents perquè sabien que, en el fons, els nous senyors no els volien.

17. Enric Guinot (1991), *Les cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat de València.

18. Francisco A. Roca Traver (1952), «Un siglo de la vida mudéjar en la Valencia medieval (1238-1338)», *Estudios de la Edad Media en la Corona de Aragón* (Saragossa), núm. 4, p. 115-208.

19. Miguel Gual Camarena (1949), «Mudéjares valencianos. Aportaciones para su estudio», *Saitabi* (València), núm. 7, p. 165-199.

Al cap dels anys, noves generacions d'historiadors s'han replantejat la pregunta i alguns han arribat a formulacions antagòniques, malgrat que uns més que els altres han reconegut que l'evolució mudèjar va ser cada vegada menys favorable. Cal analitzar diversos punts de la qüestió, a fi d'arribar a conclusions més realistes.

En primer lloc, cal considerar l'economia i les exaccions fiscals, tot advertint, però, que a les àrees agrícoles els camperols sempre ho passaven malament, ja fossin cristians o musulmans, si bé aquests darrers eren els que sempre sortien més mal parats. Des d'aquest punt de vista, s'han d'esmentar determinades imposicions que pertocaven als camperols amb independència de la seva religió. Així, la peita, sobre la riquesa dels béns; la quèstia, més indefinida; el morabatí, que pagaven tot aquells que tenien propietats de més de 105 sous; la lleuda, i el peatge, com a drets de duanes i trànsit de mercaderies, i també el dret de sopar, que era una tarifa hospitalària que es pagava al senyor de vassalls: totes aquestes imposicions eren comunes a tothom. No ho eren, tanmateix, el besant islàmic, l'alfarda, el *zakāt*, l'impost de la sofra i, el pitjor, el fet que el pagament d'una dècima part de la collita s'anés incrementant fins a arribar al terç. Tot i així, la cúspide de la imposició se cenyia sobre el pagament dels delmes aplicat en principi als *sarraceni populati*, és a dir, aquells que havien resistit durant la conquesta o s'havien revoltat posteriorment, però vàlid des del 1268 per a tot el mudejarisme.[20] Amb tot, aquestes qüestions esdevenen menors en l'anàlisi que Robert Burns i Pierre Guichard fan sobre la qüestió: el primer, més moderat en la seva crítica a la pressió economicosenyorial sobre el mudèjar, i el segon, molt més radical en les seves posicions.

Pierre Guichard parteix d'un origen gairebé paradisíac —si n'exagerem els termes— de la població islàmica abans de la conquesta. Aquest autor afirma que no hi va haver cap classe feudal sobre la xarxa d'aljames i comunitats rurals que hi havia a l'emirat valencià. Els camperols eren propietaris alodials i l'únic vincle d'unió entre tots ells era el tribut alcorànic diferent de la renda feudal i que, de cap manera, malmetia la lliure propietat dels membres de l'aljama.[21] Una aljama que tenia alqueries —la unitat de la producció valenciana més gran—, que tenia *hins* —castells únicament defensius enfront de qualsevol possible agressió exterior—, que mantenia *baqars* com a refugi senzill dels islamistes. Per a Guichard, no hi va haver en el sentit ple de la paraula cap senyor feudal a l'emirat valencià, qüestió que no acaben

20. Per a un coneixement detallat de tots aquests conceptes, el lector hauria de dirigir-se a l'obra de Robert Ignatius Burns (1987*b*), *Colonialisme medieval: Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre.

21. D'obres de Guichard, força nombroses, vegeu-ne les pàgines sobre la conquesta militar, la repoblació i la condició dels musulmans, les transformacions socials i econòmiques, totes elles a Pierre Guichard (coord.) (1980), *Nuestra Historia*, vol. III, València, Mas-Ivars, p. 14-107. Vegeu també Pierre Guichard (1989), «Otra vez sobre un viejo problema: orientalismo y occidentalismo en la civilización de la España musulmana», a Juan Ferrando Badía, *Entorno al 750 aniversario: Antecedentes i consecuencias de la conquista de Valencia*, vol. I, València, Consell Valencià de Cultura, p. 73-96.

d'admetre del tot diversos medievalistes actuals, com ara Ferran García-Oliver,[22] més proper, no obstant això, a Guichard que a Burns.

Robert Burns afirma precisament tot el contrari.[23] És a dir, que sí que hi va haver senyors a l'emirat valencià abans de la seva conquesta, per bé que no fossin exactament com els cristians posteriors, i que aquests van obrir el pas cap a un règim feudosenyorial, ja des del món colonitzador, que no fou, tanmateix, excessiu. Més aviat va ser, fins a cert punt, moderat perquè la capital, València, que ben aviat es va romanitzar —de dret romà amb el Costum— fou el contrapès vital d'un feudalisme senyorial que ha estat massa exacerbat per a determinada historiografia marxista.

En aquest sentit, ens podem plantejar qui té la raó, Burns o bé Guichard? La continuïtat a la baixa d'una població mudèjar que persisteix fins al segle XVI i encara fins al 1609, ja convertida en morisca des del 1521 com a fruit dels bateigs forçosos a la Germània de Vicent Peris? O bé la desestructuració quasi sobtada d'una discontinuïtat que dóna peu a les ràpides revoltes islàmiques des del 1247, liderades pel musulmà Al-Azraq, més independent que mudèjar, atès que no va ser reduït fins al 1258?

Possiblement, cal pensar en posicions més actuals, com les de Josep Torró, que té en compte tots dos autors i busca una explicació de llarga durada, entre medieval i moderna, prenent com a base, a més, els estudis d'arqueologia medieval.[24] Torró creu que, en la producció agrària, s'hi ha de distingir entre el camperol mudèjar i el repoblador cristià. Segons aquest autor, el primer sembra pertot arreu i no deixa sense conrear ni un mil·límetre de terra a l'hora posterior de fructificar la seva collita. Treballa tot el sòl, fins i tot els vessants de les muntanyes, mentre que el camperol cristià —per dir-ho d'alguna manera— és més geomètric, menys productiu. Aquesta divergència ja era coneguda per la Corona, l'alta noblesa i fins i tot els senyors eclesiàstics. Fou aquesta, precisament, la causa per la qual es van mantenir vives les aljames mudèjars, ja que si la producció agrària era superior, volia dir que la renda corresponent també seria més alta. Molts mudèjars podien fins i tot posseir propietats alodials, per bé que si amb el temps aquestes s'anaven perdent, els camperols les abandonaven i es reclutaven com a força de treball en els camps dels seus senyors. Fos com fos, el més probable és que el mudejarisme continués, això sí, vigilat. I aquest va ser el motiu pel qual es va impulsar l'arribada de repobladors cristians.

22. Ferran García-Oliver (1991), *Terra de feudals: El País Valencià a la tardor de l'edat mitjana*, València, Alfons el Magnànim.

23. Per tal de conèixer fins on arriba l'estudi profund de Robert I. Burns, suggereixo al lector que consulti el seu treball, que conté una amplíssima bibliografia amb autors tan importants com Glick, Thomas i d'altres. Vegeu Robert Ignatius Burns (1987*a*), p. 19-87 («Conflicte i contacte entre moros i cristians: metodologia mudèjar»).

24. Miquel Barceló (*et al.*) (1988), *Arqueología medieval: En las afueras del medievalismo*, Barcelona, Crítica.

Des del punt de vista del rei, el 1270 el Regne de València encara era mancat de població. I aquests repobladors, la competència agrícola dels quals era menor que la dels mudèjars, havien de convertir-se en vigies al llarg del món camperol.

Ara bé, els repobladors cristians no deixaven d'engelosir-se dels mudèjars que els superaven i que ells odiaven. Es van produir revoltes mudèjars a finals del regnat de Jaume I, ja el 1276, amb el suport de l'arribada de benimerins a les files dels quals s'havia situat l'exiliat Al-Azraq el 1258. Tanmateix, també es van originar disturbis cristians des del 1275 contra els mudèjars sota el comandament d'un tal Miquel Peris, que pel que sembla va ser un precedent del Vicent Peris agermanat, ja que l'un i l'altre, separats per més de 250 anys, van veure en el mudejarisme valencià un autèntic perill per a la consolidació cristiana. Hi van veure més: que la seva noblesa s'aferrava abans a les fàcils rendes dels seus vassalls mudèjars que als costos més alts dels repobladors cristians. D'aquesta manera, la connexió entre el món medieval mudèjar i el que més endavant seria el món morisc —ja al segle XVI— va tenir lloc en un Regne de València amb un alt percentatge de població islàmica. Amb tot, la pagesia cristiana va aprendre la manera de treballar agrícola dels musulmans i un segle després de la conquesta es van anar desallotjant de les terres d'horta els mudèjars, que van retrocedir més cap a les terres de secà. No deixava de ser, doncs, un retrocés, que el mateix Burns reconeix en el capítol ja citat, molt abans de la publicació del llibre de Torró.[25]

Però no tot és economia pura, fiscal, alodial o vassallàtica. El cristianisme de Jaume I va intentar coses més difícils com ara la conversió dels mudèjars que tant exasperava l'Apòstol de Roma. Però ho va intentar en dues línies de conversió —més mendicant i urbana— per sobre d'ordes militars que van iniciar el desarrelament fins a la caiguda de l'orde del Temple el 1307. Franciscans i dominics van suggerir diverses maneres d'assolir la conversió islàmica.

Els franciscans que van intentar la conversió van ser titllats de *frares bojos*, per bé que sant Francesc d'Assís arribés a pensar en situacions semblants. Ell, finalment, no hi va participar, ja que no va arribar a la Península, però sí que ho van fer contemporanis seus italians com ara Giovanni de Perusa i Pietro Sassoferrato. Tots dos van ser a València el 1228 i van entrar a les mesquites predicant-hi la fe cristiana. No podien esperar res més que la mort, amb la qual pretenien convèncer els musulmans en veure que eren capaços d'anar al martiri per la fe. Com que, d'altra banda, l'emir valencià Abu Sa'id va pactar amb Jaume I i va arribar a convertir-se al cristianisme, no es dubtava que el mètode era eficaç. Tanmateix, més aviat era absurd, perquè la conversió d'aquest emir no es va fer per l'exemple franciscà, sinó sota la pressió de Zayyan, que va substituir com a governant a València Abu Sa'id i el va obligar a marxar en direcció nord, cap a Segorbe, a cercar-hi l'ajut del rei Jaume.

25. Josep TORRÓ (1999), *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València.

Aquests *bojos*, en realitat, no podien fer-hi res. Els dominics, amb Ramon de Penyafort al capdavant, pensaven de manera diferent. Fins i tot, van demanar a sant Tomàs d'Aquino que escrigués una *Summa* contra gentils i, més endavant, Ramon Martí va redactar la seva *Summa* contra l'Alcorà el 1261. Els dominics van estudiar àrab, van crear escoles de conversió a València i també a Múrcia quan Jaume I va arribar-hi. Van voler convèncer els mudèjars, tot i que aquests només es convertien quan eren fets presoners pels croats. Ras i curt, era difícil que el tomisme religiós de l'escolàstica cristiana del segle XIII pogués connectar amb les malmeses filosofia i metafísica clàssiques del desaparegut Averrois a al-Àndalus. Massa tard. L'escolastisme cristià, de base aristotèlica clàssica, ja no podia fer res davant el fideisme ortodox dels teòlegs malaquites. A més, certes ironies de mestres àrabs, que ensenyaven l'algaravia als frares, parlaven per si soles, com les de Muhammad al-Riquti, murcià que va arribar a dir que si ell tenia dubtes amb un sol déu pels seus pecats, no es podia ni imaginar què succeiria si s'enfrontava al tercet trinitari. De la ironia a l'abisme acusador només hi havia un pas, el que va fer Ibn Rasiq al-Mursi quan va acusar els clergues que el seu hàbit era «criticar, i tant de bo l'alt Déu frustri els seus projectes».[26]

No hi havia res a fer. Sobretot si, a més, el mudejarisme mantenia la seva pròpia llengua àrab. I ho va fer tant com va poder. Per a Burns, l'algaravia es va convertir en una autèntica muralla defensiva davant de les llengües romàniques, l'aragonès i el català, dels repobladors cristians. Tant és així que, després de la revolta de la serralada d'Espadà del 1527, és a dir, gairebé tres segles més tard, els moriscos d'aquell moment van dir a Carles V que en només deu anys —el temps que l'emperador els donava— no podien aprendre el vernacle dels cristians. És clar que n'hi havia, però, de mudèjars, que coneixien la llengua dels vencedors; uns vencedors, tanmateix, a qui va costar consolidar-se a València més del que normalment pensen els historiadors.

Perquè la veritable conquesta no va acabar a Biar el 1245. De fet, tota la part del sud del País Valencià era realment independent, aprofitant muntanyes que anaven d'Alcoi a Dènia, i castells tan fàcils de defensar com difícils d'assolir. Per això, en el decurs de força anys, es va haver de negociar amb el visir valencià Al-Azraq, i arribar el 1245 a signar pactes entre ell i el príncep Alfons, primogènit de Jaume I. El problema era que aquests pactes eren entesos de manera ben diversa per tots dos signants. Eren escrits en dues llengües, l'aràbic i el castellà, i la interpretació no coincidia. Segons Alfons, s'havia assolit el vassallatge d'Al-Azraq. Segons el visir, s'havia arribat a un arrendament breu en el qual el líder musulmà concedia castells, els més dèbils com ara Tàrbena i Pop, i es quedava per a ell els més forts, com Alcalà i Perputxent. La resta, com ara Castell de Castells, Xeroles, Gallinera i Margarida, no s'havia de lliurar fins al cap de tres anys com a mínim.

26. Burns (1987*b*), p. 159.

Els cristians van entrar-hi abans i es van trobar no tant amb una revolta com amb el manteniment d'una independència a la muntanya, de manera que fins al 1258 no van aconseguir respirar tranquils, quan Al-Azraq fou detingut i expulsat. Aquest fou l'únic àrab a qui el rei Jaume I no va poder creure. El monarca es vanagloriava de la seva vàlua davant els musulmans, que sempre l'havien respectat i havien confiat en la seva paraula. Al-Azraq no era d'aquest tarannà i ben a prop va estar a Rugat (1258) de parar un parany mortal al rei Jaume quan li va fer creure que s'anava a convertir al cristianisme i el va fer cavalcar amb trenta-vuit cavallers enmig d'un congost amb les muntanyes plenes a vessar de musulmans disposats a llevar-li la vida.

L'edat d'or del judaisme de la Corona d'Aragó?

Malgrat que el títol d'aquest apartat sigui un interrogant, fou així com es va presentar el tema en el primer treball important sobre Jaume I i els jueus escrit per Bofarull i Sans[27] a principi del segle xx. El conegut historiador català estava convençut que, en aquell regnat, els jueus catalanoaragonesos van assolir una situació prou bona durant la baixa edat mitjana. Avui dia, tanmateix, no es pot afirmar amb tanta seguretat un tema que comença per presentar un problema de mera demografia. Perquè, abans de tot, cal demanar-se quants jueus hi va haver a la Corona d'Aragó durant el regnat de Jaume I. Les opinions són diverses entre els diferents historiadors, ja sigui Dufourcq o bé Baër, entre molts d'altres. Per al primer, en un Regne de València amb més de 200.000 habitants, només eren jueus uns 10.000, és a dir, al voltant del 5 % de la població. A Catalunya, amb una xifra propera als 450.000 habitants, només hi havia uns 25.000 jueus, és a dir, el 6,5 % de la població. A Mallorca, de 50.000 habitants, potser 4.000 eren jueus (el 8 % de la població). Aragó se'n duia la palma, ja que, no passant dels 200.000 habitants, n'hi havia més de 20.000 que eren jueus, és a dir, l'11,7 % de la població.[28] Ara bé, les xifres de Dufourcq tenen poc a veure amb la disminució dels calls segons Baër, que només creu en l'existència de 16.000 jueus, és a dir, el 3 % de la població.[29]

I si bé aquesta és una primera qüestió difícil de resoldre, n'hi ha moltes altres que també presenten força dubtes. Perquè, quines eren les professions que més exercia el món jueu? S'han de mantenir, actualment, molts dels tòpics que han prosperat en l'estudi dels jueus? Evidentment, ningú no pot negar que una bona part van ser financers, que tenien diners per deixar i que van ser molt valorats per això, tan

27. Francesc de Bofarull i Sans (1913), «Jaime I y los judíos», *I Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, Stampa d'en Francisco Altés, p. 819-943; congrés reeditat per Ibercaja el 2008.

28. Charles Dufourcq i Jean Gautier-Dalché (1983), *Historia económica y social de la España cristiana en la edad media*, Barcelona, El Albir, p. 179.

29. Yitzhak Baër (1981), *Historia de los judíos en la España cristiana*, Madrid, Altalena, p. 195, 2 v.

valorats com odiats. S'ha parlat molt del fet que el rei conqueridor els necessités, mancada com estava la seva hisenda d'algun petit superàvit, realitat que, tanmateix, mai no va ser patent a les arques monàrquiques. Hom podria citar famílies de jueus i noms propis en aquesta àrea tan important de l'economia i el comerç, però aquí podem estalviar-nos-ho, atesa la síntesi d'aquesta conferència. Cal dir, però, que en aquest cas les conclusions de Jaume Riera de fa un parell d'anys són més oportunes.[30]

No cal dir que per a Riera hi va haver jueus financers que van viure sobretot en l'àmbit urbà. Tanmateix, amb dir això, no n'hi ha prou. Els jueus podien treballar a qualsevol ofici i fins i tot també en el camp o, si més no, fer-se els amos d'algun espai agrícola per posar-lo en producció. Per tant, no és absurd citar jueus que van ser menestrals. Ara bé, ells preferien un altre tipus d'ofici sempre que els fos possible desenvolupar-lo. David Romano ha assenyalat en els seus treballs que hi va haver jueus que van ser alfaquins, és a dir, metges i uns quants especialistes en medecina. No podem oblidar que el rei Jaume I els va tenir, com també va comptar amb metges cristians i fins i tot musulmans. Quant als jueus, el rei va arribar a enviar un metge, que avui en diríem oftalmòleg, perquè visités Alfons de Poitiers, germà de Lluís IX de França. I si els jueus podien ser metges, també n'hi va haver de funcionaris i administratius, fins i tot a la Cancelleria Reial que emergia en aquells moments. En aquests àmbits el nombre de jueus va anar creixent, i a mitjan regnat ja n'hi havia cinquanta de col·laboradors amb el regne pel cap baix. Que podien ser escrivans, no n'hi ha cap dubte, com tampoc no n'hi ha per a Jaume Riera quan diu que dubta davant la possibilitat de ser notaris. Perquè una cosa era escriure un text i una altra de ben diferent certificar-lo i garantir-lo, qüestió, aquesta, que no permetia el cristianisme.

Aquest, tanmateix, per necessitat, va acceptar durant molt de temps que els jueus fossin traductors, intèrprets entre cristians i musulmans. En el *Llibre dels feyts* de Jaume I, s'hi veuen els anomenats *intèrprets* (trujamans) en qualsevol acció important en què es discutien capitulacions de ciutats,[31] com ara Xàtiva, Menorca o Múrcia. Així, podem constatar les actuacions de Bahiel Alconstantini, de Selomó Alconstantini, germà del primer, o d'Astruc Bonsenyor, tots ells gairebé imprescindibles en les actuacions per a les rendicions d'aquestes ciutats o territoris. En el cas de Menorca, només s'hi va obtenir el vassallatge islàmic al rei. Davant de tot això, ja podia el rei anar signant decrets en els qual prometia que els jueus no tindrien cap càrrec en el Regne de València o ja podia sentir com el sant pare francès Climent IV el censurava amb rudesa per la protecció que el monarca dispensava als jueus en terres de l'Església, ja que «són els que més la persegueixen i els que més blasfemen del nom

30. Jaume Riera i Sans (2006), «Esculls en la història dels jueus», *Afers*, vol. 21, núm. 53-54, p. 137-160.

31. David Romano (1978), «Judíos escribanos y trujamanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)», *Safarat* (Madrid, CSIC), any xxxviii, fasc. i, p. 71-105.

cristià [...]», o com li exigia que «els deprimeixis i els trepitgis refrenant-ne la malícia, i no els deixis passar sense corregir-ne les blasfèmies».[32]

Ben poc cas feia el rei d'aquestes peticions i, malgrat que Riera té raó quan critica les exageracions sense límit que més d'un cop s'han escrit sobre el suport que la corona donava als jueus —com les preteses presències a les processons del Divendres Sant, una cosa absolutament il·lògica i absurda per a qualsevol historiador amb dos dits de front—, el cert és que els jueus globalment van ser més acceptats per la gent del poble que no pas pels nobles i els eclesiàstics. Per què això va ser així? En el cas dels segons, l'explicació és immediata. Dels tercers, no cal ni parlar-ne, atès que el món eclesiàstic seguia el seu pastor Apòstol. La noblesa mantenia la seva persecució, si més no d'idees, quan no podia anar més enllà, perquè veia els jueus com un col·lectiu absolutament fidel a la monarquia. Al cap i a la fi, havia de ser-ho, ja que en depenia per complet i, per tant, les aljames i els jueus competien en fidelitat al monarca.

En el primer cas, esmentat abans, els jueus van ser valorats en els regnes catalanoaragonesos per una raó mercantil i de negoci. Famílies senceres de jueus vivien en el nord i el sud de les costes mediterrànies, entremig de les societats cristianes i islàmiques. Coneixien les llengües romàniques peninsulars, l'algaravia d'al-Àndalus i l'àrab del nord de l'Àfrica. I, com a mínim fins a la frontera del 1300, coneixien molt més: sabien com mercadejar pel nord de l'Àfrica i van ser bons professors a Barcelona, València i Mallorca d'uns alumnes que, quan ja havien après prou dels seus mestres, començaven a suplantar-los, a desprendre-se'n, però no abans del segle XIV. Per tot això, i amb tots els inconvenients i les dificultats que es vulguin, el regnat de Jaume I respecte dels jueus fou un temps gairebé daurat, per bé que es marcís ben aviat i adquirís després tonalitats de coure.

Fou un període tan bo per al rei com per als jueus. Fins i tot s'ha arribat a destacar de manera excessiva més d'una discussió teològica que presencià el mateix Jaume I després d'atorgar-ne el permís. Em refereixo al debat públic entre el convers neòfit que va ingressar a l'orde dominic, Pau Cristiá, i el rabí de Girona, mossèn Ben Nahman, en el qual cap dels dos no va sortir tècnicament guanyador. No podien ser-ho i menys en territori oficialment cristià. Pau Cristià, abans jueu, va afirmar que Crist era el Messies i, per tant, no hi havia cap explicació perquè els jueus continuessin persistint en el fet que aquest havia d'arribar algun dia. Ben Nahman, sense menysprear la figura de Crist, en va negar el caràcter de Messies, atès que no havia passat a l'acció i amb ell no havia renascut el regne unitari de David. De debats en aquests termes, n'hi va haver uns quants, com ara el del dominic Ramon Martí, el qual va arribar a ser citat en el *Llibre dels feyts*, i el rabí barceloní Selomó Ben Adret.

32. Jerónimo Zurita (1984), *Índices de las gestas de los reyes de Aragón desde comienzos del reinado al año 1410*, edició a cura d'A. Canellas López, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 229.

Al cap i a la fi, era força difícil que ambdues religions poguessin arribar a cap acord, quan totes dues coneixien prou bé l'Antic Testament i la jueva en rebutjava el Nou.

Hom ho podrà discutir llargament, però els jueus van persistir no gaire perseguits sota el regnat de Jaume I i després es van mantenir al paire i molt pitjor fins a finals del segle xv. Tant és així, que algunes famílies jueves van ser importants ja en l'època del rei Ferran el Catòlic, com ara els Cavalleria, amb un vicecanceller, i els Alconstantini i també els Vives, dels quals va sorgir el filòsof valencià Lluís Vives.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 153-166
DOI: 10.2436/20.1001.01.32

EL BAIX MARESME A L'ÈPOCA BAIXMEDIEVAL[1]

Montserrat Richou i Llimona
IES Municipal Bosc de Montjuïc (Barcelona)

Resum

Aquest article és un resum de la nostra tesi doctoral, que ha tingut com a objecte d'estudi la pagesia baixmaresmenca durant el període 1348-1486. La investigació s'ha realitzat a partir de l'anàlisi de tres àmbits d'actuació de la vida quotidiana pagesa baixmedieval: la terra, la família i la mort. D'aquesta manera, es copsen relacions de diversa tipologia mitjançant documentació, fonamentalment generada per aquesta classe social. Per aquesta raó, la nostra investigació complementa recerques anteriors, que analitzen l'àmbit d'actuació senyorial, i contribueix a generar un major coneixement de la Catalunya Vella baixmedieval.

Paraules clau

Baixa edat mitjana, societat agrícola, família, mort.

South Maresme in the low Middle Ages

Abstract

This article is a summary of our thesis, whose objective was the study of the peasantry in south Maresme from 1348 to 1486. The research was carried out starting from the analysis of three main aspects in the everyday life of the country people: land, family and death. We see different types of relationships through several documents originated from that social class. For this reason, our work supplements previous researches and contributes to a major knowledge of the Low-Medieval Old Catalonia.

Key words

Low Middle Ages, agricultural society, family, death.

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Antoni Riera i Melis i llegida a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, el 26 d'octubre de 2007, davant del tribunal format pels doctors i doctores Salvador Claramunt Rodríguez (Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona), Gaspar Feliu i Montfort (Departament d'Història de les Institucions Econòmiques de la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona), Salvador Giner i Sanjulián (Departament de Sociologia de la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona), Maria Milagros Rivera Garretas (Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona) i Eva Serra i Puig (Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona). La qualificació obtinguda va ser la d'excel·lent *cum laude*.

Aquesta tesi ha tingut com a objectiu prioritari endinsar-nos en l'estudi de la pagesia baixmaresmenca[2] durant el període 1348-1486[3] amb la finalitat de poder contribuir en un major coneixement de la pagesia medieval de la Catalunya Vella, mitjançant l'anàlisi d'escriptures generades per aquesta classe social. Es tracta de més de dos mil documents, que es troben dispersos tant als diferents arxius de les localitats estudiades[4] com en diversos arxius de la Ciutat Comtal.[5]

Per realitzar aquesta recerca, ens hem apropat al nostre objecte d'estudi mitjançant tres àmbits de relació: el mercat de la terra i del diner, el matrimoni i la mort, que es troben interrelacionats en la vida quotidiana de la pagesia a través dels referents de la família i el mas. Així doncs, presentem un mateix objecte d'estudi, que analitzem des de tres òptiques diferenciades, que alhora són complementàries. Per aquesta raó, la nostra tesi inclou aportacions de caire antropològic, jurídic i sociològic, que han complementat els aspectes econòmics, socials i polítics que acostumen a caracteritzar les investigacions històriques.

En el primer àmbit de relació, s'estudien els diversos pactes o contractes, sorgits al voltant del mercat de la terra i de la compravenda de pensions de violaris i de censals morts. També observem els principals béns, que han estat l'objecte d'aquests contractes, així com els agents o protagonistes principals d'aquests tipus d'escriptures. Dins de la diversitat de contractes existents, relacionats amb el mercat de la terra, destaca la figura jurídica de l'emfiteusi, perquè aquesta estructura bona part de les relacions econòmiques, socials, jurídiques i polítiques del món rural baixmedieval. Els materials recollits[6] permeten analitzar l'emfiteusi, la divisió de la possessió de l'objecte emfitèutic, els drets i els deures dels senyors directes i els senyors útils, així com

2. Bàsicament, les viles més estudiades han estat Sant Feliu de Cabrera, Sant Pere de Premià i Sant Genís de Vilassar.

3. L'entrada de la pesta negra al nostre país, així com la Sentència Arbitral de Guadalupe, ens ofereixen una periodificació vàlida per al conjunt de la pagesia catalana, encara que no necessàriament significativa en el concret per a les comunitats de referència. De fet, aquesta investigació és planteja a més llarg termini i amb una continuïtat posterior endinsant-se al segle XVI.

4. A la nostra tesi insistim en la necessitat que les institucions pertinents endeguin un pla de digitalització de la documentació de caràcter patrimonial, ja que el seu accés només depèn de l'arbitri dels seus propietaris. En el nostre cas, som conscients que la impossibilitat de poder incloure la documentació privada al nostre estudi es reflecteix en la presentació d'alguns membres de la pagesia benestant, ja que, si haguéssim pogut comptar amb les fonts provinents d'aquells arxius, hauríem pogut realitzar unes aportacions més completes.

5. Entre aquests, destaquen el de la Catedral de Barcelona, el de la Biblioteca de Catalunya i l'Arxiu Històric de Protocols.

6. Per a la presentació dels capbreus dels senyors dels castells de Vilassar i de Burriac (ja se n'havien realitzat estudis amb anterioritat) hem utilitzat aquestes investigacions: M. Josep CASTILLO I EZQUERRA (1990), *Argentona i Vilassar a cavall de dues èpoques*, Argentona, L'Aixernador, col·l. «El Montalt», 7; Coral CUADRADA (1988), *El Maresme medieval: Hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana; M. Assumpció ZAPATA BUXENS (2004), *La baronia DesBosch del Maresme: Una jurisdicció feudal en l'edat moderna*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana. Hem analitzat 113 escriptures directament rela-

el desenvolupament d'altres escriptures derivades dels establiments emfitèutics. És a dir, les cartes precàries i els capbreus. Deixant de banda la procedència de les nostres fonts que, com és lògic, ens reflecteixen més les relacions entre els pagesos que entre els senyors i aquests, aquestes dades també ens mostren com a la zona estudiada els grans terratinents de l'indret no posseeixen gaire terra disponible per a establir. Per altra banda, la renovació d'establiments anteriors, mitjançant cartes precàries, ens demostra que molts masos amb les seves dependències i terres han anat traspassant-se de generació en generació, la qual cosa ens reflecteix l'assentament continuat d'una sèrie de famílies a les localitats estudiades.

En els contractes d'establiment emfitèutics, els emfiteutes satisfan uns imports en concepte d'entrada, que oscil·len entre els 2 i els 300 sous.[7] Durant la centúria del XIV, els censos que abonen els emfiteutes, en reconeixement del domini exercit pel seu senyor directe, són bàsicament en espècie. Durant la centúria següent, aquests censos apareixen predominantment com a pensions fixes de numerari. No obstant això, durant el segle XV, la satisfacció del cens en espècie apareix documentada i, per tant, no desapareix. La percepció dels censos en espècie consisteix en un ampli ventall de possibilitats, que van des de l'entrega de parts dels fruits de la collita a la satisfacció de gallines i pollastres. També s'exigeixen altres pagaments, entre els quals podem esmentar formatges, ous i pernils. Durant el segle XIV, les parts alíquotes de la collita més escripturades són el quint i el quart. Al segle XV ho són el sisè i la tasca, que representa l'entrega de l'onzena part de la collita. Aquests censos ens mostren que amb el canvi de centúria hi ha una millora de les condicions de l'emfiteuta, ja que la tendència predominant és la disminució de la pensió estipulada. Els imports dels censos pecuniaris oscil·len entre els 12 diners i els 23 sous anyals. En general, l'entrega de censos de diner en metàl·lic acostuma a ser força modesta, ja que la majoria consisteix en 2 i 4 sous anuals. Aquesta situació s'explica perquè l'objectiu fonamental dels estabilients és la percepció d'una entrada, l'assegurança de la satisfacció d'unes mínimes pensions anuals i, sobretot, la garantia d'uns guanys molt superiors, que s'exerciran amb els drets de lluïsme i de firma, així com amb l'execució dels anomenats *mals usos*.

En els sotsestabliments, els censos pactats que predominen són en espècie. Les parts alíquotes de la collita més mencionades són el sisè, el novè i la tasca. Del pa-

cionades amb l'emfiteusi: 43 establiments, 18 sotsestabliments i 52 cartes precàries, així com 2 capbreus de la Pia Almoina de la Seu de Barcelona (A núm. 7, Precaris 1426-1443; A núm. 38, Precaris 1485-1645; Pia Almoina, Capbreus, Arxiu Capitular de Barcelona). Com observarem més endavant, el nombre d'aquests documents és significativament menys important que les fonts derivades d'altres contractes en els quals també s'està traspassant l'agrer.

7. Ens és impossible elaborar una explicació documentada de la relació existent entre els diferents imports, satisfets en concepte d'entrada, i les mesures corresponents a les terres establertes. Les escriptures no ens informen de les dimensions d'aquestes terres.

gament dels censos acordats, acostuma a beneficiar-se'n el senyor directe i, per tant, l'emfiteuta mitjà es deslliurarà del seu pagament. En general, les entrades satisfetes pels sotsestabilients oscil·len entre els 10 i els 120 sous. A les cartes precàries, els censos que han de satisfer els emfiteutes també són en espècie, i hi predominen les parts alíquotes de les collites de pa i de vi. En aquesta ocasió, els censos més documentats són el quint, el braçatge i la tasca. Per tant, a tot el període analitzat, els censos més habituals entre els estudiats, que figuren als establiments, a les confessions i a les cartes precàries són en espècie, i destaquen la percepció del quint, del braçatge i de la tasca. En aquests documents s'ignoren serveis personals com les batudes, les joves i les tragines, la qual cosa ratifica la contracció de les reserves senyorials durant la baixa edat mitjana.[8]

Alguns establiments i sotsestabliments del segle XIV introdueixen l'obligació que té l'emfiteuta de plantar vinya i de retornar a l'estabilient la peça alienada, quan la vinya sigui vella i ja no aporti fruits. Aquests són els orígens d'una nova modalitat emfitèutica, que a principis del segle XV ja ens apareix documentada com a «rabaça». En conseqüència, el contracte de rabassa morta ja sembla trobar-se molt estès a la zona estudiada molt abans del que s'acostuma a afirmar.[9] Les seves arrels i desenvolupament són d'origen medieval i, per tant, sobre aquestes bases s'escripturen els contractes de rabassa morta d'època moderna.

Les altres tipologies contractuals estudiades han estat les permutes, els arrendaments, les compravendes pures i les compravendes a carta de gràcia.[10] Amb les permutes hem observat la reorganització patrimonial, endegada per alguns pagesos emprenedors, que es proposen una millora de les seves condicions de treball, sense haver d'entrar en noves dependències, ja que l'intercanvi d'agrer bàsicament es realitza amb peces de terra de condicions jurídiques similars. Els contractes d'arrendament ens demostren que alguns sectors de la burgesia barcelonina inverteixen el seu capital al Maresme per obtenir uns quantiosos guanys en numerari, ja que els imports que perceben van dels 20 als 260 sous anyals. Aquests traspassos temporals de peces de terra també són utilitzats per la pagesia de la contrada, quan no pot assegurar l'explotació de l'objecte alienat, com algunes vídues i tutors de menors d'edat, o necessita numerari amb urgència.

Hem classificat les compravendes pures a partir de la tipologia dels béns alienats, segons es tracti de béns aloers, de béns gravats amb cens, de drets sobre les ti-

8. Antoni Riera i Melis i Josep Fernández i Trabal (2004), «La crisi social i econòmica al camp», a Emili Giralt i Raventós (coord.), *Història agrària dels Països Catalans: Edat mitjana*, vol. II, Barcelona, Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca, p. 129.

9. Zapata Buxens (2004), p. 111.

10. Hem analitzat 14 permutes, 24 arrendaments i 396 compravendes. D'aquestes, 319 són compravendes pures i 77 són empenyoraments o cartes de gràcia.

nences, de recuperació d'alous i de revessejats.[11] Els preus satisfets per la compravenda de béns aloers oscil·len entre els 11 sous i les 425 lliures. Aquesta gamma d'imports estipulats ens reflecteixen des de la venda de petites peces de terra fins a l'alienació d'importants patrimonis, com és el cas de la Casa de Cabrera o d'Agell. Aquests imports acostumen a superar les quantitats abonades per terres dependents, ja que l'adquisició de béns aloers estalvia als compradors tenir en compte els drets i deures emfitèutics. Per aquesta raó, els representants de l'elit pagesa i els pagesos més benestants són els que encapçalen les compravendes d'aquests béns.[12] Aquestes transaccions també ens informen de les penalitats, que obliguen algunes famílies pageses a desprendre's de diverses peces de terra i, fins i tot, del mas. La importància dels béns aloers venuts en un percentatge d'un 48 % molt proper al corresponent als béns venuts dependents indica que la tipologia de les terres de la zona analitzada anteriorment havien estat parcialment estudiades.[13]

La majoria de les compravendes dels béns gravats amb cens correspon a béns immobles anteriorment establerts pels grans terratinents civils i eclesiàstics amb patrimoni al Baix Maresme. Entre aquests podem destacar els diferents senyors dels castells de Sant Vicenç o de Burriac i de Vilassar, a la Pia Almoina i a la Pabordia de la Seu de Barcelona, així com al monestir de Sant Pol de Mar, posteriorment absorbit per la cartoixa de Montealegre. Com a senyors d'aquests béns dependents, i en una segona posició, també constatem els titulars de beneficis, instituïts a favor d'altars maresmencs o de la Seu de Barcelona. Els censos que s'haurà de satisfer a aquests senyors directes són similars als observats en l'apartat adreçat a l'emfiteusi. Com a compradors, trobem representants de l'elit pagesa, pagesos menys acomodats, representants de la baixa jerarquia eclesiàstica i menestrals barcelonins o maresmencs. En aquestes compravendes, com en les aloeres, les peces de terra apareixen com a

11. Una classificació similar, per a la zona de la Catalunya Nova, la trobem a la divisió realitzada per Mª del Rosario Moya Guerrero (2005), *El mercat de la terra a la Selva del Camp (1319)*, treball de suficiència investigadora i diploma d'estudis avançats, Departament d'Història Medieval, de Paleografia i Diplomàtica de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona.

12. El 2 de maig de 1462, Bartomeu Botey, pare i fill, venen a Joan Llaurador de Premià una peça a canvi de 14 lliures (fol. 30 i 31, *Manual 2*, Arxiu Parroquial de Sant Pere de Premià). El 2 d'octubre de 1435, Constança, vídua de Guillem Aroles, revèn a Nicolau Morot, pare i legal administrador del seu fill, Pericó Morot, de Vilassar, el Mas Morot per 30 lliures. Aquest mas l'havia venut Nicolau Morot (fol. 42*v* i 43, *Septimum manuale* de Bartomeu Agell, Arxiu Històric de Protocols de Barcelona).

13. Sovint s'ha generalitzat sobre les condicions jurídiques de l'agrer, sense haver realitzat una anàlisi que tingui en compte realment la totalitat de fonts existents. Per això, s'han fet afirmacions que únicament es basen en les dades extretes de llevadors de censos i de capbreus, que tenen com a finalitat escripturar l'inventari d'un domini i no d'un territori, perquè no es comptabilitzen els pagesos dependents d'altres senyories, així com els aloers. Unes idees similars han estat desenvolupades per Lluís To Figueras (2003), «La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle xiv): una nota metodològica», a Miquel Barceló (*et al.*), *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català* (7 i 8 de febrer de 2002), València, Universitat de València, p. 443-455.

béns més venuts. Seguidament, figuren les cases de la sagrera i alguns masos. Posteriorment, amb l'anàlisi de les compravendes, mitjançant les quals es venen alguns drets sobre les tinences, com per exemple censos, collites o dominis útils dels sots-estabilients, i amb les recuperacions de tinences franques i lliures de cens i els revessejats,[14] hem tornat a referir-nos a l'emfiteusi.

Els contractes d'empenyorament, les compravendes a carta de gràcia, així com les creacions de pensions de violaris i de censals morts[15] ens han permès observar la creació d'unes noves rendes, generades per la necessitat de numerari d'una part de la pagesia i de les universitats baixmaresmenques. Mentre un grup de pagesos ha d'endeutar-se per diversos motius (pagament o retorn de dots, adquisició d'aliments, redempció de pensions de censal mort, etc), una minoria d'aquesta pagesia se n'aprofita. Així, per exemple, alguns membres de la pagesia benestant detenien gairebé el monopoli de la compravenda de pensions de censals en alguns períodes, com en Botey, de Sant Pere de Premià, n'Isern i n'Aroles, de Sant Genís de Vilassar. Les compravendes de pensions de censals morts demostren que les operacions predominants són petites, ja que els preus satisfets entre 100 i 300 sous representen un 63 %.[16] Malgrat això, gairebé només les universitats exerceixen durant aquest període el dret de redempció, mentre que una part de la pagesia ha de realitzar compravendes pures per a poder desfer-se dels pagaments anyals d'aquestes pensions.

A continuació, destaca la importància de l'agrer, dels masos i de les cases de les respectives sagreres com a objectes dels contractes analitzats. Cal assenyalar també les diferents tipologies de blat, vinya, horta, així com de l'explotació d'una sèrie d'arbres fruiters, entre els quals destaca l'olivera. La presentació de tot l'anterior s'ha completat amb una explicació de les diferents tasques agrícoles, desenvolupades al voltant del conreu del blat i de la vinya. Seguidament, quan hem comentat l'alienació de masos i de cases, s'observa la incorporació de nous masos en mans de famílies pageses, ja possessores d'un mas familiar. Es fa palès que a la parròquia de Sant Genís de Vilassar la majoria d'aglevaments es realitza per via testamentària, mentre que a les parròquies de Sant Feliu de Cabrera i de Sant Pere de Premià existeixen unes elits emprenedores que, mitjançant les compravendes, fan una ampliació patrimonial. Aquestes dades ens han ratificat en la necessitat de conèixer les diverses vies d'aglevament, així com l'estat del mas incorporat per a poder realit-

14. Comptem amb 14 documents referents a la compravenda de drets sobre les tinences, amb 9 escriptures de recuperacions de tinences franques i lliures de cens, relatives a la recuperació de dominis útils o directes, amb les quals es recupera la possessió del domini, que pertany a un altre senyor, i amb 6 documents de revessejats. En aquesta darrera tipologia documental, el venedor aliena el domini directe de l'agrer i es reté el domini directe.

15. Hem analitzat 10 empenyoraments, 67 compravendes a carta de gràcia, 6 violaris i 151 documents censals morts.

16. Segons la tipologia de Mercè Aventín i Puig (1996), *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès Oriental, segles xiii-xvi*, Barcelona, Columna, col·l. «Columna Assaig», 5, p. 431-434.

zar una redefinició de la pagesia grassa. Perquè no representa el mateix l'aglevament d'un mas en ple rendiment, d'un mas deshabitat o d'un mas enrunat. La presència de masos deshabitats o enrunats ens demostra que la pagesia i els senyors directes d'aquests immobles no poden aturar l'abandonament ni el deteriorament d'aquells. En conseqüència, s'observa una despoblació, que afecta directament les relacions productives i, per tant, els censos senyorials.

La presentació dels protagonistes o subjectes dels contractes facilita l'exposició dels diferents grups socials de la zona estudiada. Dins dels grans terratinents, cal diferenciar els laics dels eclesiàstics, i assenyalar els drets territorials i jurisdiccionals relatius als castells de Sant Vicenç i de Vilassar, desenvolupats per les famílies dels Sant Vicenç i Desbosch. Així mateix, cal esmentar l'atomització de les possessions eclesiàstiques.[17] En darrer terme, resulta de gran interès l'anàlisi d'algunes famílies benestants, i incidir en la participació dins del mercat de la terra i del diner d'alguns membres de la menestralia.[18]

La segona part de la recerca està dedicada a l'estudi de la institució matrimonial i el seu paper en la construcció de la família baixmedieval. En general, les nostres fonts ens diferencien els ritus de les esposalles, les cerimònies nupcials i les noces. El tipus d'enllaç predominant és l'eclesiàstic, que es materialitza «in facie eclesiae».[19] Amb aquestes unions conjugals es formalitza la constitució de noves parelles, que no deixaran mai de pertànyer al seu grup familiar originari a conseqüència del règim de separacions de béns existent, i es culmina un procés de negociacions, llarg i planificat.

La reorganització familiar, que s'origina amb els enllaços matrimonials, així com la repercussió econòmica que aquells comporten per als grups implicats, ens expliquen la gran quantitat de documentació generada. En aquest sentit, podem assenyalar la importància dels aspectes següents: la convivència amb els ascendents i d'altres familiars, si es comparteix el mas; l'assegurança del retorn dels imports, satisfets a raó de les esposalles, a la dissolució del matrimoni, així com el pagament de les quantitats adreçades a escripturar les darreres voluntats. D'altra banda, la pervivència del grup familiar pagès i del seu patrimoni, que basa l'explotació de les seves

17. El monestir de Sant Marçal de Montseny fins a l'any 1364; el monestir de Sant Pol de Mar, absorbit posteriorment per la cartoixa de Montealegre; el priorat de Sant Pere de Clarà, així com una sèrie d'altars i institucions eclesiàstiques. Entre aquestes, podem assenyalar: el monestir de Santa Anna i de Sant Pere de les Puelles, així com la Pia Almoina i la Pabordia del mes de maig de la Seu de Barcelona. Al costat d'aquests, també s'observa la presència dels rectors de les respectives persones, que poden actuar en nom propi o en representació dels béns parroquials.

18. Es tracta dels Arnó, de Sant Feliu de Cabrera; dels Botey i dels Ferrer, de Sant Pere de Premià, així com dels Aroles, de Vilassar. Amb relació a la menestralia, hem analitzat la figura d'Arnau de la Castanyeda, mestre barber de Sant Feliu de Cabrera.

19. Altres modalitats d'unió conjugal són el matrimoni laic, l'anomenat *clandestí* o *secret* i el concubinatge.

unitats de producció en la força del treball familiar, també justifica la transcendència d'aquests pactes o contractes.

Els contractes de diferent tipologia analitzats en aquest segon apartat mostren com aquesta societat patriarcal manté relacions bilaterals.[20] Per això, es reconeixen com a parents tant els familiars de via paterna com els de via materna. Malgrat això, la col·lateralitat es veu superada per l'exercici de la verticalitat, ja que es prioritza els descendents directes a les donacions *inter vivos* o heretaments. En aquests, observem que la rellevància de la figura de l'hereu, es presenta fortament matisada per l'alt percentatge de pubilles detectades a la zona estudiada.[21] Entre altres fets, l'elecció d'aquestes pubilles ens mostra l'heretament de filles, perquè han de substituir l'hereu absent per mort o migració. Aquestes eleccions també ens demostren algunes estratègies per a controlar les accions dels marits-pubills. A banda de les estipulades en algunes escriptures del segle XV, que obliguen el cabaler a adoptar el cognom de la família de la seva muller pubilla, amb l'elecció de pubills forans i, per tant, desarrelats i allunyats dels seus grups originaris, s'intenta contrarestar la seva presència i actuació, que no tindrà el suport del seu grup familiar originari. De l'èxit o del fracàs d'aquestes estratègies dependrà que les pubilles apareguin a la documentació ocupant aquesta posició o hagin estat silenciades.

En altres ocasions, l'elecció de l'hereu o de la pubilla ens mostra altres fórmules, que responen a diferents alternatives per a cercar el membre que gaudeixi d'unes condicions més aptes per a ser-ho: es desplacen menors afavorint altres parents col·laterals; es pacten esposalles en contractes de compravenda d'agrer; es condiciona i facilita el canvi d'hereu si el primer escollit no és fèrtil; es fan hereves nétes, que substitueixen els seus pares que no volen assumir el paper d'hereu, o que no poden perquè han mort.

També analitzem les importants sumes que satisfan a terminis les famílies de les cabaleres i dels pubills,[22] així com les promeses, que acostumen a aparèixer en aquests pactes d'esposalles, si aquests pubills i pubilles entren en un mas remença. Els imports satisfets per les famílies de les cabaleres i dels cabalers ens mostren una pagesia heterogènia, dins la qual es constata la presència d'una elit, que com és lògic pacta les percepcions dels dots o dels aixovars més elevats. Aquesta pagesia benestant és la que pot pagar gairebé al comptat les quanties emparaulades o reduir al mínim el termini de la seva satisfacció. Per tant, per aquesta elit, el fet d'haver de col·locar una cabalera no és un problema, sinó més aviat una bona ocasió per a estendre lligams de solidaritat amb

20. 94 heretaments o donacions *inter vivos*, 81 debitoris de dot, 246 àpoques de dot, 88 esponsalicis, 25 aixovars i 38 capítols matrimonials.

21. Es tracta d'un 56 % d'eleccions d'hereus davant d'un 44 % de pubilles.

22. Aquests imports superen amb escreix els que un mateix grup familiar adreça a l'adquisició d'agrer. Per al període 1348-1486, els dots més modestos són de 200 sous i el de més quantia correspon a l'import de 5.400 sous.

altres membres de l'elit pagesa. Així, la facilitat del pagament del dot implica la possibilitat de poder mesurar el nivell social dels pagesos des de l'estratègia expansiva dels més benestants fins a la restrictiva dels menys afavorits econòmicament i socialment. La resta de la pagesia és més sensible a les diferents crisis del període. Aquest fet es constata en un descens generalitzat dels imports estipulats als contractes d'esposalles a mesura que ens endinsem al segle XV. Aquesta pagesia es mostra molt previsora quan planifica els enllaços dels seus descendents. També planifica la satisfacció dels terminis dels imports dels dots, en uns períodes que generalment oscil·len entre els set i els quinze anys. Els pagesos més humils fins i tot hauran d'empenyorar-se per aconseguir el numerari pactat als contractes d'esposalles. Aquesta situació ens mostra una pagesia que ha de planificar a la força les seves despeses familiars i que ha d'enfrontar-se a les contradiccions del sistema. Entre aquestes, podem esmentar que el fet d'alliberar-se de la responsabilitat d'alimentar una filla casant-la comporta l'obligació de satisfer-li el dot. Per això, s'ha documentat la presència a la Ciutat Comtal de nenes maresmenques que des de petites treballen en llars barcelonines com a minyones. Amb això, la seva família s'estalvia un plat a taula i, si té sort, fins i tot el dot.

La plasticitat de la família baixmedieval s'observa amb la coexistència de la diversitat de sistemes familiars existents: famílies conjugals amb o sense fills, famílies monoparentals, famílies reconstituïdes, famílies ampliades i famílies d'àvies i avis, que conviuen amb les nétes i els néts, sense la generació intermèdia. Aquestes famílies o unitats bàsiques familiars es troben immerses dins d'una «parentela» o grup familiar més ampli, del qual sorgeixen diferents membres que representaran els interessos del grup i estaran presents en diferents pactes escripturats. Per tant i com és lògic, s'observa una interdependència entre els diferents membres del grup familiar. Aquesta interdependència es reflecteix en les diferents funcions que hom pot copsar en els enllaços matrimonials, els quals han d'adaptar-se a les necessitats del grup. Entre aquestes funcions, podem assenyalar la reproducció del grup, la pervivència del patrimoni, la col·locació dels cabalers i cabaleres i la millora de les relacions economicosocials.

A continuació, s'analitza la coincidència del nom del grup familiar amb el nom del seu mas. Hom pot observar coincidències i divergències entre ambdós noms, així com la transmissió d'alguns d'aquests masos a altres familiars que s'identifiquen amb cognoms diferents. Amb això, es ratifica la importància de les alienacions, realitzades per via testamentària, esmentades en el capítol precedent. Cal, per tant, insistir en la necessària precaució a l'hora d'etiquetar com a pagès gras el que tingués més d'un mas a les seves mans.

En el tercer i darrer apartat de la nostra investigació, s'estudien les cerimònies funeràries des d'una perspectiva àmplia i integradora.[23] Aquestes cerimònies funerà-

23. Per a l'elaboració d'aquest apartat hem utilitzat la informació obtinguda de 525 testaments, de les referències escripturades a continuació de bona part d'aquells, referent a les despeses efectuades pels marmessors, així com d'àpoques dels beneficiats pels testadors.

ries apareixen en contraposició a les cerimònies d'esposalles, analitzades al capítol precedent. Mentre aquelles estructuraven l'origen de noves unitats familiars simples, les cerimònies funeràries ens mostren la capacitat de regulació familiar davant d'una imponderable com és la mort. Els materials relatius a la mort permeten complementar de manera adequada la visió de les estratègies desenvolupades per la família pagesa[24] en relació amb el concepte de l'economia de la mort, proposat per Danièle Alexandre-Bidon.[25]

Com que les transmissions patrimonials dels béns essencials ja han estat generalment resoltes amb anterioritat, els testadors pretenen cercar la salvació eterna, mitjançant les estipulacions pel soterrament del cos, el pagament dels deutes, la distribució d'una sèrie de llegats religiosos i l'oficialització de misses. En aquestes escriptures també es realitzen un conjunt de llegats, adreçats a familiars, amics i veïns, i serveixen per a redibuixar, si cal, la figura de l'hereu o de la pubilla. Es tracta d'una cerimònia que es desenvolupa en companyia, a la qual assisteixen a més del notari, del rector o vicari, familiars, veïns i amics. En aquest acte, el notari anota les darreres voluntats de la testadora o del testador. Posteriorment, aquestes anotacions són reescrites, i s'hi incorporen les fórmules notarials pertinents. Per tant, el producte resultant està evidentment mediatitzat, ja que ha hagut de passar pel sedàs de diferents elements socials: els consells del vicari o del rector, les opinions de familiars i amics i les aportacions diplomàtiques del notari.

Cal observar que la majoria de les testadores i dels testadors es consideren malalts o molt malalts, i que l'òbit de la majoria acostuma a presentar-se en un període que va des del mateix dia en què s'escriptura el testament a l'any. Es tracta d'una població que endarrereix fins al darrer moment l'acte de testar, perquè les disposicions més importants ja s'han prefixat a la documentació pactada a les esposalles. Aquesta circumstància explica la insignificant presència de codicils que modifiquin substancialment el testament.

També s'evidencia que els hereus i algunes pubilles han estat escollits com a executors testamentaris. Amb aquesta estratègia, els testadors han volgut assegurar-se el pagament de les diferents quantitats escripturades via testamentària. La resta de marmessors acostumen a ser familiars i amics del testador. L'elecció del cementiri no ens ha aportat cap tipus de sorpresa: cada testador demana ser enterrat al fossar de la parròquia on viu, a excepció dels testadors que poden escollir entre diferents fossars, com és el cas dels de la parròquia de Sant Genís de Vilassar o dels que s'han instal·lat a la Ciutat Comtal. En general, l'elecció del vas o túmul es deixa en mans dels mar-

24. Malgrat això, les escriptures testamentàries només ens reflecteixen informacions de part de la població, ja que un sector d'aquesta no és apte per a testar: els menors d'edat, les dones solteres, els malalts mentals i els pobres.

25. Danièle Alexandre-Bidon (1998), *La Mort au Moyen Age: xiiie-xvie siècle*, París, Hachette, col·l. «Vie Quotidienne», p. 13-14.

messors, que segueixen l'aplicació del costum. Per tant, se soterra al lloc on reposen els avantpassats, els parents o al túmul del mas. Amb aquesta pràctica s'estructura l'arrelament dels individus vers la seva comunitat i se'ls permet poder accedir a les seves arrels familiars, que possibiliten l'existència d'una memòria familiar.

A les disposicions testamentàries, els parents més esmentats són les filles i els fills dels testadors. Mitjançant l'elecció de les hereves i dels hereus universals, s'observen tres actituds diferents. A la primera, l'acte testamentari ratifica donacions *inter-vivos*, realitzades amb anterioritat, amb la qual cosa l'hereu o la pubilla escollits en aquelles primeres donacions són els afavorits. Mitjançant la segona fórmula, s'efectua l'elecció d'un hereu universal, que no coincideix amb les figures de l'hereu o de la pubilla. I amb la tercera, s'escull com a hereva o hereu universal un infant que encara no ha nascut. Per tant, com que els hereus i les hereves universals acostumen a ser els descendents en primer grau dels testadors, aquests resultats corroboren la prioritització de la successió directa o vertical davant de la col·lateral, observada amb anterioritat a l'apartat dedicat a l'estudi de la família. Malgrat això, quan la conjuntura no es presenta favorable per a prioritzar la col·locació d'un descendent directe, els testadors s'adapten als recursos humans familiars disponibles. Així doncs, com és lògic, tornem a percebre la plasticitat del grup familiar, comentat amb anterioritat. Per això, quan el que hauria de ser el capdavanter (l'hereu o la pubilla) no hi és, perquè ha mort, perquè viu en un altre indret i/o no vol desenvolupar aquell paper, se cerquen substituts entre els seus germans, els seus fills i filles o entre els consanguinis més propers.

Els altres fills i filles casats acostumen a percebre dels testadors la quantitat de 5 sous. Als cabalers i a les cabaleres solteres se'ls assegura la percepció de la legítima corresponent i, si són menors d'edat, se'ls posa sota la tutela de tutors.

Amb la lectura d'alguns testaments es percep l'aplicació d'algunes clàusules dels contractes d'esposalles, com són l'usdefruit dels béns del marit difunt i l'exigència de la castedat. Aquesta darrera demanda apareix en la majoria dels hereus i dels cabalers, així com en el testament d'algunes pubilles. De la mateixa manera, també s'entreveu la desconfiança que alguns testadors manifesten vers els seus hereus, quan exigeixen la reserva d'una cambra per a les seves respectives vídues.

La inserció de l'individu dins de les comunitats rurals estudiades comporta la pràctica d'una sèrie de cerimònies de tipus consuetudinari que, com és lògic, també es reflecteix en l'àmbit mortuori. Aquests rituals poden haver estat integrats i adaptats per la religió cristiana, que és l'hegemònica en aquests moments. D'altres, els que no són acceptats per les altes jerarquies eclesiàstiques, són menyspreats i, fins i tot, censurats per algunes autoritats civils. Entre d'altres, podem esmentar els àpats funeraris.

En general, les quantitats globals que els testadors i les testadores adrecen per a l'organització de les seves exèquies, per a la celebració de sufragis i per a donacions

pietoses oscil·len entre els 100 i els 200 sous. No s'observa una relació directa entre aquestes quanties d'evident caràcter religiós i el nombre de llegats realitzats. Els beneficiaris d'aquests llegats són les esglésies parroquials, les capelles de cada parròquia, els bacins propis i els «acostumats», així com els pobres de la contrada i les noies pobres a maridar. Com en altres indrets, en la classificació dels pobres s'observa la diferència existent entre els pobres vergonyants a càrrec oficial de l'Església i els altres pobres, marginats del seu benefici. Amb la distribució d'aquests llegats, l'Església intenta ser un element cohesionador i uniformitzador de les diferents comunitats tant en la vida com en la mort. A diferència d'altres zones, no hem observat un descens dels llegats a mesura que augmenta el nombre de misses commemoratives.

A part de l'escriptura de les darreres voluntats, també hem tractat altres cerimònies funeràries, com són l'extremunció, el rentat del cos, l'embolcallament del cadàver en un sudari, la vetlla, la processó prefunerària, els àpats funeraris i les misses. Com és lògic, aquestes cerimònies necessiten una planificació. Per això, abans de la realització de les exèquies, ha de preveure's l'organització de tots els elements necessaris per a la processó: el toc de campanes i d'esquelles, el llit funerari, la creu parroquial, així com l'enviament de missatges als amics i difunts d'altres parròquies i, si es dóna el cas, als preveres i escolans d'altres viles. Es constata que l'enterrament en caixes o taüts és un fet aïllat, que torna a reflectir-nos l'existència d'una pagesia grassa, que exterioritza d'aquesta manera el seu potencial econòmic i social. S'incideix en el llenguatge visual, sonor i olfactiu de les processons i les exèquies, així com en la pervivència en l'àmbit domèstic de l'àpat de difunts, malgrat les reticències eclesiàstiques. En aquestes celebracions hem destacat la importància del pa, del vi i de la carn, així com l'avituallament de part d'aquests productes per part de la família del finat. A partir del registre de despeses testamentàries, hem constatat l'existència de diferents tipus de refrigeris funeraris, depenent dels ingredients i dels comensals. Mentre algunes famílies utilitzen els mateixos ingredients per a tots els assistents, d'altres prioritzen l'atenció d'alguns familiars i amics amb l'adquisició de productes diferents, que no assegura la llar mateixa.

Les cerimònies de commemoració mostren que la població de la zona analitzada encara equipara la mort amb un viatge. Es tracta d'un viatge que es fa per etapes i, per tant, la creença en la presència immaterial dels finats continua representant un problema. En principi, aquesta visió contradiu la doctrina cristiana, que defensa la immediata separació entre l'ànima i el cos i l'existència del Judici Final. Però l'aparició del tercer espai o purgatori i del *limbus puerorum* ens mostra l'adaptabilitat de l'aparell eclesiàstic per a conciliar les seves ensenyances amb les demandes i creences populars.

Durant aquest període, l'ofici de la missa es va convertint en la cerimònia viàtica més important. Per aquest motiu, a mesura que es va desenvolupant el període

analitzat, la demanda de misses per part dels testadors es va concretant i augmentant. Així doncs, veiem que hi ha un canvi: es passa de la iniciativa dels marmessors, que han de materialitzar les demandes dels seus representats segons el que és acostumat, a la iniciativa mateixa del testador, que explicita la seva voluntat. Dins d'aquest apartat, s'insisteix en el fet que considerem l'import de les misses, que oscil·la entre 2 diners i 2 sous, car. Es tracta d'una intercessió espiritual, que cal satisfer amb béns materials, cosa que comporta grans esforços econòmics per als grups familiars dels difunts.

Aquestes commemoracions acostumen a desenvolupar-se en tots els altars de la parròquia, i es combinen a mesura que va avançant el període analitzat amb la realització de trentenaris o misses de Sant Amador. Des de la segona meitat del segle XV, amb la creixent demanda de trentenaris, van desapareixent altres formes de commemoració com són les novenes i els aniversaris perpetus. Amb això, s'observa l'aparició d'una etapa de transició entre les dues situacions referencials, definides per la lògica de la repetició i de l'acumulació, proposades per Jacques Chiffoleau.[26] Malgrat això, no es constata pas un augment de la pompositat en les cerimònies funeràries, com constata Chiffoleau per la zona d'Avinyó, ja que la solidaritat de familiars, amics i veïns acompleix les expectatives solidàries pertinents.

Per cloure, inserim una sèrie de consideracions generals, sorgides dels elements transversals, presents als diferents apartats de la nostra tesi. En primer lloc, hem d'indicar la interdependència entre la Ciutat Comtal i el Maresme, el qual forma part de l'*hinterland* barceloní. Mentre que la Ciutat Comtal necessita aquest espai agrari per a percebre productes agrícoles, recursos humans i econòmics, el Maresme compta amb Barcelona per a poder-hi adreçar l'excedent demogràfic i poder desfer-se dels lligams senyorials.

En segon lloc, la massiva pràctica d'escripturar pactes i contractes de diversa tipologia, que regulen els diferents àmbits de la vida quotidiana de la població maresmenca, ens demostra que aquesta pagesia coneix, utilitza i confia en la pràctica jurídica escrita. Resulta interessant assenyalar l'aparent contradicció entre aquesta pràctica massiva del dret escrit i l'analfabetisme generalitzat de la pagesia; fenomen que caldria estudiar amb més profunditat.

En tercer lloc, l'anàlisi del fons documental utilitzat reflecteix que, a la baixa edat mitjana, l'aplicació del dret mostra una riquesa de variables que supera les normes exposades habitualment pels juristes. Així doncs, la consulta de les fonts documentals esdevé, al nostre parer, imprescindible, a l'hora d'obtenir informació sobre les diferents realitats existents en el període estudiat. Creiem que la realitat acos-

26. Jacques CHIFFOLEAU (1980), *La comptabilité de l'au-delà: Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Age, vers 1320-vers 1480*, Roma, École Française de Rome, col·l. «Collection de l'École Française de Rome», 47.

tuma a ser força més complexa i que, per tant, no pot reduir-se a simplificacions que mutilin la seva diversitat, ja que amb la construcció de sistemes excloents correm el risc d'oblidar actuacions empreses pels nostres avantpassats.

En quart lloc, la societat pagesa analitzada cerca l'equilibri mitjançant una inversió en seguretat, basada en la planificació dels elements essencials tant quotidians com extraordinaris de la seva existència, que permeten garantir la reproducció del sistema des de les unitats significatives de producció. És a dir, la família i el mas.

En cinquè lloc, observem que la pagesia necessita numerari en efectiu per a poder satisfer obligacions de diversa índole (pagament de censos, compravendes, abonament o retorn de dots i/o aixovars, satisfacció del conjunt de cerimònies fúnebres, etc.), així com per a poder encarar de la millor manera possible alguns símptomes de les diferents crisis d'aquest període, com la mort, la fam, la pesta i la guerra.

En sisè lloc, veiem que alguns membres de la pagesia grassa encapçalen certs actes i revoltes antisenyorials. Aquest moviment s'enforteix amb l'organització de les diferents universitats per a recaptar el numerari que la Corona demana per retornar a la jurisdicció reial.

Finalment, constatem que la pagesia manté una relació contradictòria amb l'Església. Aquesta institució es mostra dins d'una multiplicitat de facetes, que van des de l'exercici de dominis directes fins a l'aixopluc que esperen rebre els malalts en els darrers moments de la seva existència, cosa que evidencia dues cares fonamentals: d'una banda, el paper d'una jerarquia considerada llunyana i opressora i, de l'altra, la proximitat i complicitat solidària d'alguns rectors i vicaris de les parròquies locals amb llurs feligresos.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 167-177
DOI: 10.2436/20.1001.01.33

L'APROVISIONAMENT DE CARN A BARCELONA DURANT ELS SEGLES XIV I XV[1]

Ramon Agustí Banegas i López
Universitat de Versalles Saint-Quentin-en-Yvelines

Resum

L'objectiu d'aquesta tesi era analitzar tot el procés de comercialització de la carn en una gran ciutat baixmedieval com Barcelona. Per aconseguir aquest objectiu s'ha buidat de manera sistemàtica tota la documentació de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). El fet de triar la documentació d'aquest arxiu de manera preferent es deu a l'important paper que va tenir el Consell de Cent en el mercat de la carn. Al llarg de la recerca s'ha pogut comprovar que els carnissers monopolitzaven tot el procés comercial de la carn, des de la compra del bestiar a les fires i mercats ramaders fins a la venda al detall a la taula. Aquest monopoli del mercat per part dels carnissers fins a finals del segle xv ens ha permès delimitar clarament els dos actors principals en aquest comerç: els carnissers i els consellers de la ciutat. Dos actors amb interessos contraposats o coincidents segons el moment del procés mercantil del qual parlem; així, eren coincidents en la defensa dels privilegis de pas i pastura de la ciutat contra els senyors feudals de Catalunya, però eren absolutament divergents a l'hora de fixar els preus i les imposicions que gravaven la carn, o a l'hora de crear les mesures higièniques que regulaven la venda de carn.

Paraules clau

Comerç de carn, aprovisionament urbà, higiene alimentària, fiscalitat indirecta, camins ramaders, preus de la carn, Barcelona, baixa edat mitjana.

The supply of meat in Barcelona during xiv and xv centuries

Abstract

The aim of this thesis was analyze the whole process of meat trade in a great city of Late Middle Ages like Barcelona. To obtain this aim the whole documentation of the AHCB (Histori-

1. Aquest article és un resum de la tesi doctoral de l'autor, dirigida pel doctor Antoni Riera Melis, i que va ser presentada a la Universitat de Barcelona, el 30 de novembre de 2007. El tribunal que la va valorar estava format pel doctor Salvador Claramunt (Universitat de Barcelona), el doctor Prim Bertran (Universitat de Barcelona), el doctor Bruno Laurioux (Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines), el doctor Paulino Iradiel (Universitat de València) i el doctor Antoni Furió (Universitat de València). La tesi va obtenir la qualificació d'excel·lent *cum laude*.

cal Archive of the City of Barcelona) has been analyzed in a systematic way. We chose the documentation of this archive because the Consell de Cent played an important role on the meat market. Along the research we verify that the butchers were monopolizing the whole commercial process of the meat, they bought the cattle in the fairs and cattle markets and they sold the meat in their stalls. The monopoly of the market by the butchers until ends of the 15th century has allowed us to delimit clearly the both principal actors in this trade: the butchers and the city ministers. This two actors had opposite or coincidental interests in the different moments of the mercantile process; so, they were coincidental in the defense of the tolls and pasture city privileges against the Catalonia's feudal Lords, but they were absolutely divergent in the moment to fix the meat prices and taxes, or in the moment to create the hygiene legislation of the meat.

KEY WORDS

Meat trade, urban supply, food hygiene, indirect taxes, cattle ways, meat prices, Barcelona, Late Middle Ages.

INTRODUCCIÓ

Aquesta tesi s'emmarca dins la disciplina de la història de l'alimentació, corrent historiogràfic que ja fa anys que està donant importants resultats dins l'àmbit de la península Ibèrica. De fet, aquelles carències de les quals parlaven els doctors Miguel Ángel Ladero Quesada[2] i Antoni Riera Melis[3] quan analitzaven als anys vuitanta del segle passat les investigacions realitzades sobre aquest tema, s'han començat a superar a partir de les aportacions que s'han anat fent al llarg d'aquests anys, en forma de monografies, congressos, articles, etc.

Dintre d'aquestes noves aportacions destaquen les que se centren en l'aprovisionament urbà d'aliments, que havien començat a proliferar als anys setanta dins el corrent historiogràfic de la història urbana i que des de fa uns anys han afegit al punt de vista econòmic, el punt de vista social i cultural que hi ha darrere del fet alimentari.

Un dels aliments que ha centrat bona part de les investigacions que s'han fet sobre l'aprovisionament alimentari de les ciutats medievals ha estat el blat. Aquest fet ve donat perquè un problema encara candent en la historiografia europea és la fixació de les causes i de la cronologia de la crisi baixmedieval; aquest tema té un reflex molt particular en la historiografia catalana per les conseqüències econòmiques i polítiques que la crisi va tenir en l'evolució de Catalunya durant els temps moderns. Així, a causa del paper central del pa a les dietes baixmedievals i de la seva íntima relació amb les fams

2. Miguel Ángel LADERO QUESADA (1985), «La alimentación en la España medieval: estado de la cuestión», *Hispania, Revista Española de Historia*, vol. 45, núm. 159, p. 211-219.

3. Antoni RIERA MELIS (coord.) (1988), *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, Consell Superior d'Investigacions Científiques, col·l. «Anuario de Estudios Medievales», annex 20, p. VII-XV.

que van castigar occident durant els segles XIV i XV, els investigadors han direccionat les seves recerques a conèixer els circuits comercials del blat i així poder avançar en la determinació d'una cronologia per la crisi baixmedieval. Ara bé, si el pa és l'aliment principal de bona part de les dietes baixmedievals, el segon producte en importància és la carn; un aliment molt diferent en les seves característiques al pa i que, per això, requereix un altre tipus d'estructures comercials. La carn és, a més, un producte que té unes connotacions socials i culturals molt diferents a les del pa, la qual cosa obliga que el seu estudi es faci des d'un punt de vista diferent. Precisament, per la seva importància i la seva especificitat, la carn també ha despertat l'interès dels investigadors, si bé les recerques no es troben en un estat tan desenvolupat com les referides al blat.

L'APROVISIONAMENT DE CARN, L'ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Les investigacions sobre l'aprovisionament de carn i el seu consum a les ciutats baixmedievals s'han desenvolupat especialment a França, però també s'han fet importants aportacions des d'altres territoris com Itàlia i Espanya.

Si ens centrem en la península Ibèrica, la recerca sobre l'aprovisionament de carn a les ciutats baixmedievals s'ha desenvolupat més a l'antiga Corona de Castella que no pas als territoris de l'antiga Corona d'Aragó. Així, a partir dels anys setanta, a través de l'anàlisi de les normatives municipals i dels protocols notarials, investigadors castellans i estrangers han analitzat el mercat de la carn a diverses ciutats de la Corona especialment durant el segle XV, i han estudiat el mercat tant des del punt de vista del consum, com de la dinàmica econòmica i de poder dels carnissers dins l'àmbit urbà.

Com ja s'ha explicat, a la Corona d'Aragó el mercat urbà de la carn a la baixa edat mitjana no ha despertat tant d'interès entre els investigadors com en el territori veí; tot i això s'han fet alguns treballs centrats en ciutats com València,[4] Saragossa[5] o Oriola.[6] Ja específicament a Catalunya, el tema aquí tractat tampoc ha interessat massa als investigadors, encara que s'han fet diversos treballs sobre el comerç de carn a diverses ciutats i viles catalanes.

4. Agustín RUBIO VELA (1999), «El ganado de Valencia y los pastos del reino, el avituallamiento urbano bajomedieval como factor de conflictividad», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castelló de la Plana), núm. LXXV; F. BLAY GARCÍA (1987), «Aprovisionamiento cárnico en Torrent (Valencia) al final de la Edad Media», *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. II, Madrid, Comunidad de Madrid, Asociación Española de Arqueología Medieval, i Juan Vicente GARCÍA MARSILLA (1993), *La jerarquía de la mesa, los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, València, DL.

5. M. Isabel FALCÓN (1984), «La alimentación en Aragón en la segunda mitad del siglo XV: el caso de Zaragoza», *Manger et Boire au Moyen Âge*, vol. II, Niça, PFLSHN; M. Isabel FALCÓN (1998), «Aprovisionamiento y sanidad en Zaragoza en el s. XV», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Universitat de Barcelona), núm. 19.

6. Juan Antonio BARRIO BARRIO (1992-1993), «El abastecimiento y venta de carnes en Orihuela durante el reinado de Alfonso V, 1416-1456», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* (Universidad de Alicante), núm. 9.

Així, sobre la Catalunya central destaquen els articles escrits per Prim Beltran i Josep M. Llobet, el primer sobre Cardona[7] i el segon sobre Cervera;[8] sobre aquesta última ciutat també són interessants els capítols dedicats al comerç de la carn a les obres de Pere Verdes[9] i Max Turull.[10] Per la zona pirinenca destaca l'article sobre l'ofici de carnisser a la Seu d'Urgell escrit per Carme Batlle i Katia Kliemann.[11] Al Camp de Tarragona cal remarcar el capítol dedicat a la carn a l'obra de Jordi Morelló, al seu llibre sobre la fiscalitat a dues viles del Camp de Tarragona.[12]

En el cas concret de Barcelona, un dels primers autors que es va adonar de la importància del comerç de carn va ser Jean Broussole.[13] Ja als anys seixanta, Claude Carrère fa una de les aportacions més importants al tema del comerç de carn a la ciutat de Barcelona en el seu capítol dedicat al comerç de productes alimentaris als últims segles de l'edat mitjana, en el qual dóna per primera vegada idea del volum i de la importància del comerç de carn a la ciutat.[14] Una altra incursió important al tema del comerç i consum de carn es fa als anys setanta per Francisca Roca, la qual a la seva tesi sobre les ordinacions de Barcelona a la primera meitat del segle XIV posa les bases sobre la legislació que regulava la venda de carn.[15] Ja als anys vuitanta s'escriuen diversos articles sobre aspectes concrets d'aquest comerç; així per exemple, Carme Batlle, conjuntament amb Lluïsa Ramos, va treballar l'evolució familiar dels membres de l'ofici de carnisser al segle XIII a través dels protocols notarials;[16] Josefa Mutgé, per altra banda, va treballar la legislació municipal sobre la carnisseria i la peixateria de Barcelona a l'època d'Alfons el Benigne.[17] Un aspecte ben diferent

7. Prim BERTRAN ROIGÉ (1986), «L'assortiment de carn a Cardona (1419-1425)», *Cardener*, núm. III.

8. Josep M. LLOBET I PORTELLA (1995), «La producció i el consum de carn a Cervera durant els segles XIV i XV», *1r Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó (Edat Mitjana)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

9. Pere VERDES PIJUAN (2004), *Administrar les pecúnies e béns de la Universitat (Cervera, 1387-1516)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

10. Max TURULL I RUBINAT (1992), «Agricultura i ramaderia a Cervera als segles XIII i XIV», *Miscel·lània Cerverina* (Cervera, Centre Municipal de Cultura), núm. 8.

11. C. BATLLE i K. KLIEMANN (1982), *Contribució a la història dels oficis a la Seu d'Urgell: Els carnissers: (1250-1350)*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana (separata de: *Urgellia*; 5).

12. Jordi MORELLÓ BAGET (2001), *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona, Reus i Valls, segles XIV i XV*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques.

13. J. BROUSSOLE (1955), «Les impositions municipales de Barcelone de 1328 à 1462», *Estudios de Historia Moderna* (Barcelona), núm. V.

14. Claude CARRÈRE (1977-1978), *Barcelona 1380-1462, un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona, Curial.

15. Francisca ROCA SOLÀ (1975), *La regulación de la vida ciudadana por el municipio de Barcelona, 1300-1350*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

16. Carme BATLLE i Lluïsa RAMOS (1981), «Contribució a la història del oficis de Barcelona: els carnissers del s. XIII», *Quaderns d'Estudis Medievals* (Barcelona, Artestudi), núm. 5.

17. Josefa MUTGÉ VIVES (1988), «L'abastament de peix i carn a Barcelona en el primer terç del segle XIV», a Antoni RIERA MELIS (coord.), *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, Consell Superior d'Investigacions Científiques, col·l. «Anuario de Estudios Medievales», annex 20.

del comerç de carn el va tractar Josep Fernández Trabal, el qual va analitzar els conflictes que tenien els carnissers de Barcelona amb els carnissers i els ramaders del delta del Llobregat.[18] Finalment, una de les últimes aportacions al tema va ser la de Pere Ortí, el qual a la seva obra *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV* va analitzar l'estructuració de les rendes de les taules de carnisseria de Barcelona i la fiscalitat lligada al comerç de la carn.[19]

Totes aquestes obres són aproximacions parcials a un tema que ja aquests autors han demostrat que és força interessant, ja que s'ha constatat que el comerç de carn a la ciutat de Barcelona movia gran quantitat de caps de ramat i servia gran quantitat de carn a la ciutat, cosa que feia als carnissers homes poderosos econòmicament. Alhora era un mercat ordenat per un sistema complex d'ordinacions que controlava el poder municipal. Barcelona, a més, essent la capital de Catalunya i una de les capitals econòmiques de la Corona d'Aragó, esdevé en molts casos un model de gestió per altres poblacions, cosa que fa que el seu estudi sigui especialment interessant.

Objectius de la recerca i fonts utilitzades

L'objectiu que vol assolir la tesi és el coneixement del funcionament del mercat de la carn que comercialitzaven a Barcelona exclusivament els carnissers, que era únicament la carn fresca provinent de quadrúpedes domèstics, i analitzar les relacions de col·laboració i conflicte entre els membres d'aquest ofici i el consell barceloní durant un període llarg, com són els segles XIV i XV, amb la voluntat de poder treure a la llum els principals trets evolutius d'aquest mercat.

Entre l'ampli ventall de fonts disponibles per analitzar l'aprovisionament de carn a la ciutat de Barcelona s'han escollit les fonts municipals, conscients, però, que hi havia altres fonts que hauria estat interessant analitzar. L'elecció de les fonts municipals com a base de la nostra recerca es deu al fet que ens semblaven les més adients per poder veure les relacions entre el municipi i els carnissers, relació fonamental per entendre el mercat de la carn en una societat fortament intervencionista com era la baixmedieval; a més, aquestes fonts ens proporcionaven el marc normatiu en el qual es mou el mercat de la carn, base imprescindible per a futures recerques dins aquest mateix tema.

18. J. Fernández i Trabal (1989), «Aprofitaments comunals, prats i pastures al delta del Llobregat (segles XIV-XV): Conflictes per a la utilització de l'espai a la baixa edat mitjana», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Universitat de Barcelona), núm. 10.

19. Pere Ortí Gost (2000), *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, Consell Superior d'Investigacions Científiques.

Estructuració de la investigació

L'estructuració de la recerca s'ha fet seguint les fases en què se subdivideix el procés mercantil de la carn, des del moment que surt de les zones de producció, on els carnissers compren el bestiar als mercats i a les fires ramaderes, fins que els animals ja morts i tallats són venuts a les taules de la ciutat. Per tant, s'ha subdividit en quatre grans parts:

1. Els mercats d'origen i el trasllat del bestiar fins a la ciutat
2. L'arribada a la ciutat, les pastures del territori de Barcelona
3. Escorxament i venda: les normatives higièniques i de qualitat
4. La venda de carn: aprovisionament, preus i fiscalitat

Al llarg de tota la recerca s'han analitzat principalment les relacions del municipi de Barcelona amb els diferents implicats que participen en el mercat de la carn: carnissers, clients, ramaders, senyors feudals, ciutats, etc.

Els mercats ramaders i el trasllat del bestiar a la ciutat

S'ha pogut observar al llarg de la recerca com els carnissers de Barcelona dominen tot el cicle productiu de la carn, des de l'adquisició del bestiar als mercats i fires ramaderes fins a la venda al detall a les taules de la ciutat. En general, els carnissers, amb ajut de pastors i fadrins assalariats, completen tot el cicle; i de fet, no és fins als anys seixanta i setanta del segle xv quan comencen a aparèixer en el negoci persones alienes a la professió. Els carnissers no eren un col·lectiu homogeni, sinó que entre ells hi havia profundes diferències econòmiques, les quals, en moments concrets, arriben a provocar forts enfrontaments al si de l'ofici. Les mateixes diferències econòmiques feien que no tots els carnissers tinguessin la mateixa capacitat de negoci. Per pal·liar aquestes deficiències era habitual que els carnissers s'associessin entre ells per poder portar a terme les tasques més costoses i arriscades del procés comercial, com era comprar el bestiar als mercats ramaders i traslladar-lo fins a la ciutat. En general, els carnissers s'associaven en companyies que reunien entre dos i set carnissers; aquestes companyies podien formar-se amb l'únic objectiu de comprar el bestiar i portar-lo a la ciutat i, per tant, extingir-se quan el ramat dels socis arribava a la ciutat. Ara bé, hi havia companyies més sòlides, que posaven en comú tot el procés productiu de la carn; aquestes companyies, però, solien ser més petites i reunien normalment dos carnissers.

Catalunya, durant els dos últims segles de l'edat mitjana no s'autoabasteix de carn, sinó que necessita comprar carn fora de les seves fronteres com moltons a l'Aragó i València o bous a Menorca. Tot i això, bona part de la carn que es consumeix a Barcelona s'adquireix als mercats catalans, la qual cosa no vol dir que fos carn pro-

duïda en territori català, ja que, per exemple, part del bestiar que es ven a l'Urgell, un dels principals centres de comerç de ramaderia ovina, podia provenir de l'Aragó, ja que les carrerades transhumants catalanes, aragoneses i fins i tot del sud de França estaven estretament interconnectades, i ramats criats a l'Aragó o a França podien acabar als mercats i fires urgellenques; per això el tancament de les fronteres o l'augment de les dificultats de pas per aquestes podia provocar un encariment del bestiar i de retruc, de la carn, ja que disminuïa l'oferta de bestiar als mercats catalans.

A l'hora d'analitzar les zones proveïdores de bestiar, s'han estudiat de manera independent els diferents tipus d'animals. Així, el porc, que és una carn poc documentada, sembla que provenia de comarques properes a la ciutat de Barcelona; el bestiar boví, una mica més documentat, provenia de Catalunya i, sobretot, de l'illa de Menorca.

El bestiar més documentat és l'oví i el cabrum, que tenia diferents procedències: la primera zona important d'aprovisionament és el ponent i el centre de Catalunya, zona de la qual s'ha trobat més documentació i que devia ser la principal proveïdora de bestiar oví i cabrum de Barcelona; aquesta zona es correspon amb les actuals comarques del Segrià, l'Urgell, el Pla d'Urgell, la Segarra i l'Anoia. Aquí es venia el bestiar que transhumava cap al Pirineu central, zona que estava íntimament lligada amb les fires i les zones de pastura properes de l'Aragó. La segona zona important d'aprovisionament es troba al sud de Catalunya, nord del Regne de València i sud de l'Aragó, i es correspon a les zones de pastura de la serralada Ibèrica. La tercera zona d'aprovisionament se situa a les actuals comarques pirinenques de la Cerdanya, el Capcir i el Ripollès; finalment, durant la guerra civil, també es va portar bestiar a la ciutat procedent de l'Empordà i la Garrotxa.

Els carnissers, en aquestes zones, compren el bestiar a les fires i els mercats ramaders, com el de Verdú, Lleida, Morella o Sant Mateu; en aquests mercats coincideixen moltes vegades amb els comerciants de llana, amb els quals competien pel mateix producte: el bestiar de llana madur, però no vell. Al llarg de la recerca no s'han trobat gaire interferències entre els dos mercats, només alguna dada concreta, com la prohibició el 1333 de matar anyells menors de quatre anys, o l'escassetat de referències a moltons procedents de Menorca, tot i ser la major producció de l'illa. De fet, la competència més important dels carnissers barcelonins no va ser amb els comerciants de llana, sinó amb els carnissers d'altres ciutats. Aquest és el cas de València, on les autoritats municipals volien controlar els mercats ramaders del regne i posar-los al seu servei, fet contra el qual van lluitar els carnissers de Barcelona, amb el suport del consell de la ciutat, en una llarga disputa en la qual va acabar intervenint la monarquia i a la fi va sortir triomfant la ciutat de Barcelona, que va aconseguir que es mantinguessin obertes i franques les fronteres valencianes per als carnissers de Barcelona.

Una vegada comprat el bestiar s'ha de portar fins a la ciutat de Barcelona. Aquest desplaçament se solia fer per terra; només el bestiar procedent de Menorca

arribava a la ciutat per mar. En aquest viatge el bestiar anava custodiat per pastors a sou dels carnissers; el trajecte era llarg i dur, i molt sovint sorgien problemes amb les autoritats de les zones per on passaven els ramats. Els conflictes, que podien derivar en violència, van començar a sovintejar a la segona meitat del segle XIV, es van anar fent més importants a partir dels anys trenta del segle XV i van arribar a un màxim durant la guerra civil i la immediata postguerra, per començar a decréixer als anys vuitanta del segle XV.

Aquests conflictes eren provocats per la voluntat d'alguns senyors feudals i ciutats de cobrar drets de pas o de pastura als ramats barcelonins que creuaven el seu territori camí de la ciutat, drets que havien caigut en desús o que no s'havien cobrat mai, però que a causa de la pèrdua de valor de les rendes feudals molts senyors havien ressuscitat o simplement implantat de nou. Els carnissers, amb el suport de les autoritats municipals barcelonines, sempre es van negar a pagar aquestes exaccions al·legant certs privilegis de la ciutat. Els consellers, que consideraven els atacs als ramats barcelonins com un atac al dret de la ciutat i a l'autoritat que aquesta tenia al conjunt del Principat, sempre van respondre amb totes les armes que tenien al seu abast, des de la diplomàcia fins a la violència.

La conflictivitat al voltant de les pastures de la ciutat

L'actitud dels consellers, sempre al costat dels carnissers en els conflictes que mantenien amb les autoritats locals de Catalunya o de fora del Principat, canvia amb els conflictes que aquests mateixos professionals tenen en el territori de Barcelona. En aquest espai, complex jurídicament, que es diu *territori de Barcelona*, els carnissers havien de pasturar el seu bestiar mentre esperaven el moment d'entrar-lo i escorxar-lo a les carnisseries de la ciutat. Aquí, les pastures que necessitaven els carnissers entraven en conflicte amb els espais conreats i les pastures privades, que pertanyien en bona part a la classe patrícia de Barcelona, els ciutadans honrats, que monopolitzaven el govern de la ciutat. És per això, perquè els interessos dels carnissers es topaven amb els interessos de la classe dirigent del municipi, que els problemes de pastura dels carnissers als voltants de la ciutat van ser un punt de fricció entre els carnissers i el govern de la ciutat al llarg dels dos segles, fins al punt que va ser un dels punts de conflicte entre la Busca i la Biga als anys cinquanta del segle XV. Els consellers, al llarg dels dos segles, van intentar solucionar el problema de les pastures de Barcelona tot allunyant els carnissers del primer cercle de cultius intensius que hi havia al voltant de la ciutat, «l'hort i vinyet», i intentant consolidar unes pastures als aiguamolls que hi havia al voltant dels deltes del Besòs i el Llobregat. Aquesta política es va fer especialment activa al segle XV, però va topar amb els interessos de les poblacions locals i de la mateixa monarquia, que debilitaven la posició del municipi, que encara no havia consolidat la seva autoritat a l'espai que els consellers consideraven el territori de Barcelona.

Escorxament del bestiar i venda de la carn: les normatives higièniques i de qualitat

L'intervencionisme municipal es fa especialment patent en el procés de reglamentació i control de la venda de carn a la ciutat. El govern municipal al llarg del segle XIV (i en menor mesura durant el segle XV) anirà creant un corpus legislatiu per regular cada vegada amb més detall el mercat de la carn. Aquest corpus anirà evolucionant segons canviï la mentalitat dels legisladors i de la mateixa societat barcelonina.

Des del punt de vista de la qualitat, de bon principi s'estableixen uns criteris que evolucionen ràpidament fins a quedar fixats de manera més o menys definitiva el primer terç del segle XIV. Aquests criteris, que separen les carns en quatre categories (carn de primera, carn de segona, menuts de carn de segona i carns perilloses per a la salut), estan estretament vinculats amb les consideracions que fan els metges gal·lènics respecte de les carns i el concepte que tenen els consellers de la societat que governen. Aquests criteris evolucionen a partir de la segona meitat del segle XIV, especialment en allò que respecta a la higiene i a la salubritat de les carns, com a conseqüència de l'impacte produït pels reiterats cicles epidèmics que van castigar la ciutat a partir de 1348.

A partir de la segona meitat del segle XIV es van anar restringint totes les activitats del cicle productiu de la carn que produeixen pudor i que poden provocar la contaminació de la carn a través de l'aire, i ja l'últim quart del segle XV es prohibeix la venda de totes les carns provinents d'animals malalts. Aquestes modificacions són conseqüència d'un canvi progressiu de les mentalitats dels consellers i dels mateixos habitants de la ciutat que perceben que no només l'aire pot ser una font de malalties i d'epidèmies, sinó que també ho pot ser la mateixa carn que prové d'un animal malalt. A aquest fet s'afegeix que a finals de segle XV, per sobre del dret de tothom a menjar carn i de la responsabilitat personal sobre la pròpia salut, s'imposa la responsabilitat del govern municipal sobre la salut de tota la col·lectivitat, en aquest cas, el conjunt d'habitants de la ciutat, alhora que s'amplia l'abisme que separa els grups socials més rics dels més pobres de la ciutat, grup, aquest últim, que cada vegada està més marginat i menyspreat. Fruit d'aquest canvi de mentalitat és el tancament de la taula de carns perilloses el 1476, després de restar oberta quasi dos segles, o el trasllat de la taula de menuts de carns de segona fora de la ciutat el 1471.

Aquest ambient de conflictivitat social, de pobresa i de por que es va anar instal·lant a la ciutat des de la segona meitat del segle XIV va ser el brou de cultiu d'una religiositat cada vegada més intransigent, amb un fort sentit de culpa, que va portar a una progressiva radicalització de les normes morals. Per una banda, a finals del segle XIV es reforça la legislació municipal per tal de controlar la venda de carn durant els dies d'abstinència, i fins i tot en moments concrets; per ordre municipal s'estenen els dies d'abstinència més enllà de la quaresma i els divendres. Per una altra banda, també a finals del segle XIV, just després de la destrucció del call, s'acota la ven-

da de carn escorxada pels jueus, per tal d'evitar que arribi al mercat cristià, tal com ho havia fet, sense gaires problemes, fins aquest moment.

La venda de carn: aprovisionament, preus i fiscalitat

Des del punt de vista econòmic, el mercat de la carn també va estar força intervingut pel municipi, que va intentar mantenir sempre abastada la ciutat de carn a un preu baix, sense renunciar als ingressos de la imposició, instaurada definitivament a mitjan segle XIV. Per arribar a aquests objectius, els consellers van recórrer a diferents tècniques com ara la coacció, la signatura de contractes, la donació de préstecs sense interès, la recerca de carnissers o ramaders forans, etc. Així, la ciutat va patir els primers problemes greus d'abastament de carn els anys seixanta, setanta i vuitanta del segle XIV, en una conjuntura de pujada continuada dels preus i amb unes imposicions altes, que encara encarien més les carns. Aquesta situació va provocar la creació, per part dels consellers, d'una legislació de preus màxims molt restrictiva per intentar controlar de manera artificial els preus, cosa que va provocar el desproveïment de la ciutat per falta d'oferta, ja que els carnissers, davant el desequilibri entre els preus reals i els preus taxats, retenien el seu bestiar en espera de temps millors. Davant d'això, els consellers, mitjançant la coacció, van obligar els carnissers a portar el seu bestiar a la ciutat i tenir abastades les taules de carn. El mètode no va donar gaire bon resultat, ja que les caresties de carn a la ciutat es van repetir de manera cíclica al llarg de trenta anys, i només quan es va produir una desacceleració dels preus i es va reequilibrar el mercat van desaparèixer les caresties, ja a la dècada dels noranta.

A començaments del segle XV, davant el fracàs del mètode de la coacció, els consellers van experimentar amb un mètode que ja havien provat de manera aïllada a mitjan segle XIV: la signatura per part dels carnissers d'un protocol en què es comprometien a tallar cada dia un cert nombre de moltons a les seves taules. Aquest mètode es demostra bastant eficaç al principi i, de fet, engega una nova dinàmica en les relacions entre els carnissers i el govern municipal, ja que a partir d'ara cada any abans de la Pasqua es negociaran els preus màxims de la carn de moltó. Aquestes negociacions sovint seran molt dures i fins i tot fracassaran, cosa que tindrà com a conseqüència que en moments concrets s'arribi a l'enfrontament obert entre els carnissers i els consellers, la qual cosa provocarà caresties puntuals de carn a la ciutat i la proliferació del frau i el mercat negre.

L'intervencionisme municipal al mercat de la carn va ser molt intens per dues raons: per la demanda de carn que hi havia a la ciutat i per la importància que tenia per a les arques municipals l'impost al consum de la carn. Per totes dues raons els consellers van intentar mantenir ben abastada de carn la ciutat, i evitar el contraban i el frau fiscal. Tot i la importància de l'intervencionisme municipal al mercat de la

carn, aquest té un límit, que és la compra directa; en cap cas, a diferència del que feia amb el blat, el municipi de Barcelona va comprar bestiar per vendre'l, sempre va deixar els professionals que treballessin pel seu compte; això sí, donant-los en moments concrets ajuts econòmics, buscant ramaders o carnissers forans, apujant moderadament els preus màxims, etc.

Reflexió final

En definitiva, com s'ha explicat al començament, el mercat de la carn a Barcelona és un mercat força complex en què incideixen gran quantitat de factors, però en el qual hi ha dos clars protagonistes: els carnissers de la ciutat que dominen el mercat durant els dos segles i el govern municipal, que amb el seu intervencionisme influirà profundament en el desenvolupament del mercat mateix. De fet, la relació del municipi amb els carnissers al llarg dels dos segles va ser ambigua i va respondre tant als interessos de la ciutat com als interessos dels dirigents municipals com a classe social.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 179-196
DOI: 10.2436/20.1001.01.34

EL DIVORCI A LA CATALUNYA DE L'ANTIC RÈGIM: UN FENOMEN FEMENÍ[1]

Marie Costa
Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives,
Universitat Pompeu Fabra

Resum

El present treball pretén elaborar un fragment de la història dels conflictes matrimonials i del divorci a Catalunya (més concretament a Barcelona i Girona) en un marc temporal decisiu que correspon al final de l'Antic Règim (1775-1833). D'una banda, es plantegen els factors que van ser determinants en l'evolució del divorci i en els canvis en les relacions de gènere. D'altra banda, s'analitza el divorci tal com s'entenia en aquella època, les seves facetes i modalitats, i es posa de manifest el protagonisme de les dones en les demandes de divorci formal (divorci legalitzat pel Tribunal Eclesiàstic). Finalment, s'estudien les implicacions del divorci formal i s'explica el procés de liberalització que succeïa majoritàriament a la Barcelona de l'època.

Paraules clau

Catalunya, finals de l'Antic Règim, relacions de gènere, conflictes matrimonials, divorci, liberalització.

Divorce in Catalonia's Old Regime: a female phenomenon

Abstract

This work aims at developing a piece of the history of marriage conflicts and divorce in Catalonia (more precisely in Barcelona and Girona) under a time framework corresponding to the end of the Old Regime (1775-1833). On the one hand we raise the key factors that determined the evolution of divorce and gender relations. On the other hand, we analyze divorce as it was understood in the studied period, its facets and modalities, and we underline the prominent role of women in the formal divorce processes (divorce legalized by the eccle-

1. El present article s'inscriu dins del marc de la tesi doctoral titulada *Conflictos matrimoniales y divorcio en Cataluña (1775-1833)*, defensada l'11 d'abril de 2008 a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona. Ha estat dirigida pels catedràtics Joaquim Albareda i Salvadó (Universitat Pompeu Fabra) i Jacques Soubeyroux (Universitat Jean Monnet, Saint-Etienne, França). El treball ha rebut la qualificació d'excel·lent *cum laude*. En aquesta síntesi, no hem al·ludit a la primera part de la tesi doctoral, dedicada a l'incompliment de les promeses matrimonials, també denominades *causes d'esposalles*.

siastical tribunal). Finally, we study the implications of formal divorce and we try to explain the liberalization process occurring in the Barcelona of the considered period.

KEY WORDS

Catalonia, end of the Old Regime, gender relations, marriage conflicts, divorce, liberalization.

Le mariage est le tombeau de la confiance et de l'amour.
OLYMPE DE GOUGES[2]

PLANTEJAR-SE LA PROBLEMÀTICA DEL DIVORCI A CATALUNYA: 1775-1833

En la seva obra, *La diferencia sexual en la historia*, María-Milagros Rivera Garreta afirma que existeixen «dues veus d'una única història: la història de les dones i la història dels homes». I afegeix que aquestes *dues veus* estan «en relació d'intercanvi, sigui l'intercanvi conflictiu o pacífic; no o principalment, en relació de contraposició dialèctica» (Rivera Garreta, 2007, p. 12, 14).

Aquest *intercanvi conflictiu* es localitza, sense dubte, al si de la família. Cal remarcar que la història de la família i la història de les dones estan estretament relacionades, ja que la família pot explicar, més enllà del rol econòmic i del rol de les dones en la família, la construcció de la dominació masculina (Tilly, 1987, p. 303-315) i la recerca de la llibertat i de la igualtat per part de les dones. Certament, la ideologia del *paterfamilias*, en vigor als segles XVIII i XIX, resultava més teòrica que pràctica. A partir de les realitats quotidianes és possible revelar o no l'existència d'aquesta teoria i de la seva aplicació. I a partir d'aquestes mateixes realitats podem construir una història que ofereix una visió menys victimista de les dones. Per tant, aquí es tracta d'elaborar un fragment d'una història que té com a rerefons la noció de llibertat, *llibertat* entesa com a *font constructiva de la història de les dones* (Rivera Garreta, 2007).

Amb la finalitat de completar el panorama de la història de les dones i de les relacions de gènere, proposem penetrar en el camp dels conflictes matrimonials, concretament del divorci a Catalunya en una època decisiva que correspon al final de l'Antic Règim i a la vigília del període liberal. Amb aquest objectiu, hem consultat la informació de diversos arxius judicials i eclesiàstics. Entre ells, l'Arxiu Diocesà de Barcelona i l'Arxiu Diocesà de Girona, on hem analitzat els plets de divorci compresos entre 1775 i 1833 (al voltant de 1.440),[3] així com l'Arxiu Històric de la Casa de Mi-

2. Extret del preàmbul de la declaració escrita el 1791 per Olympe de GOUGES, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*.

3. Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB), Processos de divorci (segles XVIII i XIX); Expedients i informacions (processos del segle XVIII) sobre divorci, matrimonial i poligàmia. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Processos moderns.

sericòrdia de Barcelona, on la documentació principal ha consistit en les sol·licituds d'admissió femenina[4] i els registres d'entrada i sortida[5] de dones a l'hospici.

Abans d'entrar en matèria, en primer lloc cal definir el concepte *divorci*.[6] Tot i que s'utilitzava de manera recurrent, cal interpretar el terme *divorci,* com a separació matrimonial, ja que en aquella època la llei no preveia la dissolució del matrimoni. Davant de l'oposició, l'enemistat i l'hostilitat,[7] condicionades per l'incompliment dels paràmetres matrimonials, bon nombre de dones a Barcelona iniciaren un plet de divorci davant del Tribunal Eclesiàstic.

La font esmentada ens permet examinar la dicotomia i ambivalència del terme *divorci*: divorci formal, legalitzat pel Tribunal Eclesiàstic, i divorci informal, considerat il·legal per les autoritats, que es reflectia principalment mitjançant l'abandonament, el concubinatge, la bigàmia i la reclusió d'un dels consorts en un establiment caritatiu o carcerari.

Com que el divorci o la separació constitueix la pedra angular del present treball, sostenim que diversos factors poden explicar el període de canvi en la concepció del matrimoni, de les relacions de gènere, així com el procés de liberalitat que estava succeint al voltant del divorci.

En primer lloc, preval cert canvi de mentalitat i de comportament en les dones. Se senten cada vegada més segures d'elles mateixes. Són cada vegada més actives i semblen merèixer un increment de consideració social. Es neguen cada vegada més a una submissió cega envers un marit autoritari. Desitgen més igualtat i cerquen la felicitat.

Assistim a un relaxament dels costums. A més, el debat sobre el divorci creix arreu del continent europeu, tot i que a Catalunya els esperits il·lustrats siguin pocs a parlar-ne a viva veu. A França, per exemple, Olympe de Gouges no només reivindicava els mateixos drets per a homes i dones, la supressió dels matrimonis forçats, la feminització dels noms de professió, sinó que estava a favor d'un pacte social entre homes i dones (parelles de fet) i del divorci (Gouges, 1792). Per tant, l'impacte de la Revolució Francesa, així com la Llei de divorci de 1792 tingueren sens dubte un pa-

4. Arxiu Històric de la Casa de Misericòrdia de Barcelona (AHCMB), Secció III assistencial, Sèrie asil, Estats anuals: *Entrades 1775-1825*, i Secció III, Sèrie V, Subsèrie documents de trànsit: *Sol·licituds d'entrada i sortida i ordres diverses relatives a la casa de San Rafael, 1815-1853*.

5. AHCMB, Secció III assistencial, Sèrie asil, Subsèrie entrades d'asilades: *Llibre en que se noten totes les dones que van entrar en lo present Sant Hospital començant en 1 de gener de l'any 1769 i Llibre de dones d'entrades i eixides del Real Hospici de la present ciutat de Barcelona començant en lo any 1790*.

6. Com a documents oficials, els plets es redactaven en llengua castellana. En canvi, és possible apreciar que la majoria de la correspondència inclosa als expedients i que constituïa elements de prova s'escrivia en català (cartes d'amor, certificats de pobresa dels capellans, certificats dels metges, etc.).

7. La paraula *divorci* té com a possible accepció etimològica el terme llatí *diversus*, que significa 'dues parts oposades, enemigues i hostils entre si' (vegeu el *Dictionnaire historique de la langue française*, publicat per Le Robert sota la direcció d'Alain Rey).

per important en la presa de consciència de la problemàtica indissolubilitat del matrimoni a Catalunya.

D'altra banda, la influència dels il·lustrats en les reformes educatives i econòmiques també pot explicar el fenomen de liberalitat al voltant del divorci i del canvi en les relacions de gènere. Les transformacions econòmiques i la liberalització del treball autoritzaven les dones a participar en activitats econòmiques amb la restricció, això no obstant, que les activitats fossin «pròpies del seu sexe». Cal esmentar, també, que l'auge del treball femení i la seva presència en el mercat laboral foren facilitats per diverses reials cèdules com les de 1784 o 1796. En les *Instituciones del derecho público general de España con noticia particular de Cataluña*, Ramón Lázaro de Dou y de Bassols al·ludia a les reials cèdules del 12 i 14 de desembre de 1784. La primera permetia a les dones de qualsevol classe treballar en «los ejercicios de manufacturas de qualquier fábrica de medias de seda, filadís y algodón» i la segona concedia «la libertad de fabricar lienzos de lino y cáñamo sin sujeción a marca, de que se hablará en su lugar sin distinción de hombres y mujeres» (Dou y de Bassols, 1800, vol. 1, p. 95-96).

A més de l'increment demogràfic i de la immigració, l'increment de les separacions matrimonials procedia, entre altres motius, de la situació econòmica de la zona i de les possibilitats que aquesta zona podia oferir als seus habitants, concretament a les dones que pretenien divorciar-se. Per aquest motiu també Barcelona constitueix un bon laboratori d'anàlisi de la societat entre finals del segle XVIII i principis del XIX. A més de ser receptiva a la influència de la Il·lustració, representava un dels motors econòmics més importants de Catalunya. El fet que les dones emprenen cada vegada més plets resulta de la seva posició econòmica en el procés de producció, sigui mitjançant el treball formal o informal. Tot això, malgrat la diferència salarial, la divisió sexual del treball o el fet que es considerés el sou femení com a complement del sou familiar o masculí.

Un altre aspecte: com a element conjuntural, les guerres afavorien també els canvis en la societat i donaven lloc freqüentment al divorci informal. Tal com afirma Lawrence Stone, el divorci informal representava la «cara més fosca» dels conflictes matrimonials no només perquè era il·legal, sinó perquè resulta de difícil detecció per a un historiador. Tanmateix, els plets de divorci portats davant del Tribunal Eclesiàstic revelen que en diverses ocasions més de la meitat de les parelles ja s'havien separat una o més vegades de manera informal. Les dones sobretot aprofitaren la situació bèl·lica per iniciar una vida conjugal amb un altre home, fugir o sol·licitar l'empresonament del marit. Durant l'ocupació francesa, els funcionaris francesos atengueren les denúncies de les dones principalment si apareixia alta traïció contra el govern francès.

També el marc social i familiar que sostenia moralment i econòmicament els divorciats així com el control limitat de les autoritats referent a la bigàmia o el concu-

binatge poden explicar els canvis al si de la vida matrimonial. En el segon aspecte, per exemple, parelles il·legítimes podien viure juntes durant un llarg període abans de ser localitzades per les autoritats.

Finalment, en el pla jurídic s'inscriu un dels motius principals de l'increment del divorci formal. Abans de 1775, les queixes relacionades amb desavinences matrimonials són gairebé inexistents. Però, a partir d'aquesta data, la tendència és una altra. Mitjançant els plets de divorci,[8] es destaca el protagonisme de les dones, que dista de la passivitat i de la subordinació que el sistema patriarcal exigia d'elles. En efecte, entre 1775 i 1833, el 70 % de les demandes de divorci es formalitzà a iniciativa de les dones, la gran majoria pertanyent als grups més desfavorits. Cal afegir que el marc jurídic ajudava econòmicament els pobres a iniciar un plet. D'altra banda, la particularitat jurídica catalana, el règim matrimonial de la qual es basava en la separació de béns —tot i que alguns juristes es decantaren per anomenar aquest règim *règim dotal* a causa de l'aportació del dot al matrimoni—, permetia a les dones en processos de divorci recuperar el seu dot i els seus béns i obligava els marits a satisfer una pensió alimentària.

Sense oblidar altres factors. Preval una major tolerància envers el divorci tant per part de la societat catalana com de la justícia eclesiàstica, concretament del vicari general que pronunciava les sentències de divorci. Un procés que afavoria sobretot les dones, que podien sol·licitar el divorci i viure independentment dels seus marits. I finalment, el context penal que resulta menys rígid a finals de l'Antic Règim. Aquí també existeix un decalatge important entre les penes previstes per la llei en contra dels mals consorts i aquelles imposades efectivament pel vicari general.

Divorci i denúncies femenines

Tal com hem esmentat anteriorment, existien dues menes de divorci: el divorci informal i el divorci formal.

El divorci informal o casual era comú en aquella època i transgredia les normes catòliques i morals. Era una alternativa per prescindir de llargs anys de plet i evitar que sortissin al descobert els problemes familiars. Per ser privats, els divorcis informals evitaven que els «draps bruts es netejessin en públic» (Stone, 1990, p. 161) i que, per tant, repercutissin en la reputació de les dues famílies.

En relació amb la reclusió —una de les alternatives del divorci informal— podem afirmar que la majoria de les casades ingressà a l'hospici de Barcelona de manera unilateral, és a dir, segons la decisió d'un sol·licitant (marit o autoritat civil). Són relativament poques les dones que sol·licitaren la seva pròpia admissió. La mala

8. De la mateixa manera que les causes per incompliment de promesa matrimonial, els divorcis formals van ser de la incumbència del Tribunal Eclesiàstic, la legislació canònica del qual va ser instaurada durant el Concili de Trento, entre 1545 i 1563.

reputació de l'establiment, la pèrdua de la llibertat, les possibles xarxes de solidaritat que permetien eludir l'ingrés i les altres alternatives de supervivència de les dones expliquen que algunes dones consideressin l'establiment, en última instància, com un lloc de protecció davant de les adversitats i la violència masculina.

Els motius del *grand renfermement* exposats pels sol·licitants eren molt diversos i solien estar estretament relacionats amb el problema de la reputació o la mala conducta femenina (Costa, 2005*a* i 2005*b*). Alguns marits, en canvi, foren enviats a l'Hospital de la Santa Creu o a la presó. Ara bé, perquè aquesta circumstància es donés, calia que les dones tinguessin el suport de persones amb certa influència i credibilitat.

Respecte a l'amistançament o concubinatge, malgrat la seva condemna estipulada a la Reial ordre del 22 de febrer de 1815 i a la Reial cèdula de 1824, diversos són els testimonis que revelen la seva pràctica després de la separació. La pràctica del matrimoni informal, *tally living* o *self marriage* (Cott, 2005) posterior a la separació informal amb el primer cònjuge fou tan freqüent entre les dones com entre els homes, encara que amb una diferència mínima. Per regla general, les dones solien amistançar-se i viure maritalment amb un altre home durant l'absència dels marits. Els conflictes bèl·lics o la sortida dels marits a les colònies podien ser el punt d'inici d'una convivència extramatrimonial, que podia durar diversos anys. Ara bé, també algunes dones fugiren del domicili familiar per reunir-se amb els seus amants i iniciar una nova vida. A tall d'exemple, Cecilia Anrich abandonà el domicili familiar de Mataró per anar a viure a Manresa i després a Barcelona amb el seu amant, Lorenzo Solernou. Feia setze anys que vivien «en estat de casats» quan el marit informà el Tribunal Eclesiàstic de l'amistançament i dels sis fills que tingué la seva dona amb el seu amant.[9]

Encara que disposem de pocs casos de bigàmia, aquest delicte era més greu que l'amistançament, ja que existia una intenció clara de burlar les autoritats mitjançant la falsificació de documents tals com el certificat de defunció del primer consort.

En relació amb el divorci formal, podem afirmar que existeix una distribució geogràfica, ja que tendeix a concentrar-se a les grans ciutats, mentre que a les ciutats petites i als pobles és gairebé inexistent. A Girona, entre 1775 i 1833 tan sols es registren dotze *causes de separació*. En canvi, per la ciutat de Barcelona en comptabilitzem més de 1.400. En conseqüència, el divorci formal és un fenomen essencialment urbà (Philips, 1991, p. 79). A més de representar un espai de llibertat, fins i tot d'anonimat garantit pels múltiples moviments de migració de la ciutat, la conjuntura econòmica barcelonina i les oportunitats laborals afavorien sense dubte la situació de les dones que desitjaven separar-se dels seus marits. Aquest aspecte explica, per tant, l'existència de dimorfisme sexual en les demandes: les que eren empreses per dones són numèricament superiors a les dels homes.

9. ADB, Processos del segle XIX, 1829, núm. 54: *Sumario contra Lorenzo Solernou y Cecilia Anrich. Sobre amancebamiento.*

A més de ser una pràctica més femenina, el divorci formal era emprès per membres de baix estament social i molt pocs per membres de la burgesia i de la noblesa. Com en altres aspectes, l'alta classe social gaudia de certs privilegis. Amb el consentiment del vicari general i d'altres autoritats eclesiàstiques, alguns pogueren separar-se sense iniciar cap plet. D'altres consorts resolgueren les seves diferències mitjançant la separació informal. Els recursos econòmics amb patrimoni propi garantien a les dones la separació de taula, llit i casa.

El pas del divorci informal al divorci formal representà un tràmit que beneficiava sobretot les dones. Certament mitjançant la legalització del divorci/separació, les esposes pogueren aconseguir avantatges econòmics tals com la concessió d'una pensió alimentària, la restitució del dot, etc. Encara que la repartició podia despertar disputes sobretot referents a la repartició dels béns de guanys i parafernals.

A la pràctica, l'assignació de les responsabilitats i dels rols no estigué sempre acceptada, la qual cosa aprofundia encara més la bretxa entre les obligacions estipulades en les lleis i la vida quotidiana. El desengany a les expectatives de la vida matrimonial es plasmava en la duració del matrimoni: un percentatge important de demandants sol·licitaren el divorci abans de cinc anys de matrimoni (un 50 % calculat sobre una base de 337 parelles).

Les dones tenien dret a sol·licitar el *divorci* o la separació sense el consentiment dels marits en la mesura que estiguessin representades pel seu procurador. La clienta nomenava el seu procurador i li concedia el poder *ad litem* perquè pogués actuar en el seu nom tant en la presentació d'una súplica o d'una citació, en la compareixença dels testimonis com en les apel·lacions. Per exemple, el nomenament del procurador de Teresa Alviñana suposava certa transgressió de l'autoritat marital, tot i que es concedia el dret de les dones a demandar els seus marits:

> en la ciutat de Barcelona [...] Teresa Alviñana, muller de Josep Llibre, pagès de Cañamás, residint en la parròquia de Reixach de est bisbat: fent estas cosas sens intervenció de dit son marit per dirigirse principalment a assumptos entre los dos; de son grat y certa ciencia constitueix; y ordena en procurador [...] a Juan Coll [...].[10]

Tanmateix, per dur a terme una separació, les persones implicades havien de presentar «motius seriosos i no lleugers».[11] En el cas contrari i teòricament, estaven obligades a tornar a viure juntes.

10. ADB, 1808, núm. 12: *Josep Llibre, labrador de San Estevan de Cañamas, sufragania de Dorius contra Teresa Llibre y Alviñana, su consorte. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch.*

11. ADB, Registre de comuns, vol. 12: *Avisos que sobre el modo con que deben conducirse con los divorciados. Dirige a los confesores de su diócesis el ilustrísimo señor, don Gavino de Valladares i Mejía, obispo de Barcelona, del Consejo de su Majestad. Barcelona, 12 de octubre de 1782.*

L'adulteri o els «tractes amistosos», la vida llibertina, la manca d'assistència, les múltiples absències de la llar, la incompatibilitat de caràcters, els maltractaments, la violència verbal, la desobediència, la mala gestió dels béns, l'alcoholisme, la malaltia venèria, la impotència sexual, l'obligació a tenir *comerç carnal* amb d'altres homes i els escàndols públics en general donaven lloc a la separació sense eradicar l'estatut matrimonial.

Tanmateix, existeix certa diferenciació entre les al·legacions presentades per les dues parts. Els marits tendeixen a pretextar principalment motius relacionats amb la sexualitat o l'honor femení (infidelitats, negació al deure conjugal, etc.), mentre que les dones plantegen essencialment problemes associats a l'assistència i a la violència.

Així, malgrat mantenir el seu marit i portar la botiga que tenia al carrer d'Escudellers, María Claudina Bonet Boladeras no rebia cap reconeixement d'ell.[12] Més aviat, Josep Boladeras utilitzava la violència contra ella amenaçant-la de mort:

> industriándose y procurando su subsistencia vendiendo toda suerte de ropas de moda y trabajándolas para vestido de mujer [...] la tienda y habitación con todas las mercaderías que contienen están la primera alquiladas por cinco años en su nombre y las segundas dadas a plazos por comerciantes [...] sufría con paciencia esta parte la inutilidad de su marido manteniéndole con su habilidad [...] ha tratado con el mayor cariño y amor a su marido que para mantenerse a sí y a él mismo, que nada gana, trabajaba continuamente de día y noche en la misma tienda.[13]

No obstant això, és cert que cada vegada més les dones gosen denunciar delictes o faltes tals com l'adulteri, la impotència sexual o la insatisfacció sexual que els proporcionaven els seus marits. Sense dubte, el model del matrimoni patriarcal fou cada vegada més qüestionat per les dones.

I gràcies a la veu femenina, l'abús de la violència masculina així com altres faltes deixen de pertànyer a l'espai estrictament familiar i privat. En aquest sentit, po-

12. ADB, Processos del segle XIX, 1804, núm. 9: *María Claudina Bonet y Boladeras llamada Julia contra Josep Boladeras, sastre, su marido, vecinos de Barcelona. Testigos recibidos por parte de dicha María Claudina sobre sus capítulos de 27 de octubre de 1804. Testigos recibidos por parte de dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 19 de enero de 1805. Testigos recibidos por parte de María Claudina Bonet y Boladeras sobre su pedimento de 15 de enero de 1805. Testigos por dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 3 de noviembre de 1804. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch, notario.*

13. ADB, Processos del segle XIX, 1804, núm. 9: *María Claudina Bonet y Boladeras llamada Julia contra Josep Boladeras, sastre, su marido, vecinos de Barcelona. Testigos recibidos por parte de dicha María Claudina sobre sus capítulos de 27 de octubre de 1804. Testigos recibidos por parte de dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 19 de enero de 1805. Testigos recibidos por parte de María Claudina Bonet y Boladeras sobre su pedimento de 15 de enero de 1805. Testigos por dicho Josep Boladeras sobre su pedimento de 3 de noviembre de 1804. Original proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Antonio Serch, notario.*

dem constatar una evolució dels conflictes matrimonials. Es procedeix a un desplaçament cada vegada més freqüent de l'espai privat a l'espai públic. Fent públiques les faltes dels seus marits, les dones també buscaven el suport de les autoritats i de la comunitat en general. Evidentment, al voltant d'aquests conflictes es teixiren llaços d'amistat, de solidaritat o d'enemistat.

La resposta dels membres del Tribunal Eclesiàstic al desig de llibertat i al rebuig a la vida matrimonial, així com les modalitats, implicacions i conseqüències del divorci són aspectes que han merescut tota la nostra atenció.

Les implicacions del divorci

Amb relació a les modalitats o més aviat a la tipologia del divorci formal, podem afirmar que existien tres tipus de divorci formal: la *separació interina* (que teòricament havia de ser de curta duració, d'alguns mesos), el *divorci temporal* (que oscil·lava entre un i deu anys) i el *divorci perpetu* (que era menys freqüent i significava la separació definitiva dels consorts). Representaren formes d'aconseguir la llibertat en un moment en què el sistema judicial no preveia la dissolubilitat del matrimoni.

La *separació interina*, bastant comú, corresponia al temps que necessitava el tribunal per investigar el cas i després pronunciar la sentència. Durant la *separació interina*, es preveia el recolliment de les dones en un lloc segur per evitar qualsevol represàlia dels marits. A causa de la rapidesa amb la qual el vicari general declarava la *separació interina*, bon nombre de consorts es conformaren amb ella, no prosseguiren el plet i superaren el termini de la separació, cosa que la convertia en il·legal. A més, la separació de cos o separació de casa i companyia (Gil, 1994, p. 171-202) podia durar diversos anys i fins i tot arribar a la defunció d'un dels consorts, de manera que en certs casos les *separacions interines* i els *divorcis temporals* es convertiren en *perpetus*.

Tot i que s'utilitzen de manera indiferent en els documents, els termes *segrest, dipòsit* o *reclusió* defineixen conceptes que cal matisar. Cal interpretar *segrest* i *dipòsit* com a recolliment; no implicaven restricció de llibertat femenina, sinó més aviat una major independència en relació amb els marits i una major llibertat de moviment. En efecte, la majoria de les dones implicades en els plets de divorci estigueren *segrestades* o *dipositades* en cases de familiars, d'amics i poques en establiments caritatius o carceraris. Si la casa els pertanyia abans de contraure matrimoni, si l'havien adquirida com a bé parafernal o si eren filles primogènites, hi podien romandre.

En canvi, cal interpretar la reclusió com a internament en una institució. No només representava una alternativa al divorci informal, sinó també una idea de càstig envers les dones i els homes que havien transgredit les normes matrimonials. La reclusió fou més pròpia del divorci informal que del divorci formal, la qual cosa posa de manifest els avantatges que suposava en aquest sentit el divorci formal per a les dones.

Certament, el divorci comportava derivacions econòmiques i plantejava qüestions sobre la custòdia dels fills. Dintre dels grups més desfavorits, la dependència dels homes envers les dones fou notable, la qual cosa posa en evidència la importància del treball femení i crea polèmica respecte al paper econòmic dels marits dins de l'espai familiar. Eren conscients del seu paper com a productores i reproductores, malgrat la mentalitat i les lleis de l'època que seguien insistint en la seva dependència envers els marits. De manera paradoxal, les dones també saberen aprofitar aquesta dependència dictada per les lleis, la qual cosa explica que algunes dones no neguessin la suposada dependència per aconseguir millores econòmiques.

El marc judicial preveia la subsistència de les dones gràcies a la contribució econòmica dels marits, també denominada en aquell temps *satisfacción de alimentos*,[14] la restitució del seu dot i dels seus béns personals i parafernals i, en algunes ocasions, l'administració de la botiga (sobretot en el cas de mala gestió del marit).

A tall d'exemple, tenim el cas de Mariàngela Quintana Mortes, que acudí a Don Miguel de Lobera Ciria (ministre de la Real Sala del Crimen i alcalde de barri) reclamant la restitució del seu dot valorat en quatre-centes lliures i la pensió alimentària. El marit fou empresonat a les Reales Cárceles per ordre de la Real Sala del Crimen. Hi havia de romandre fins que «el juez eclesiástico providenciase sobre la separación perpetua de nuestro matrimonio».[15] La dona havia d'«habitar en la casa de Margarita Navarro y que desde el día que se transfiriese a ella, debiese corresponderle su dicho marido por razón de alimentos quatro sueldos y seis dineros diarios por ocho días, o hasta que el Juez Eclesiástico declarase sobre el asunto de divorcio que debiese entregar su calaixera con toda la ropa de su uso y una cama [...] 400 libras por razón de mi dote».[16] Només si es complien aquestes condicions, podia sortir el marit de la presó.

Certament aquests drets despertaven en algunes ocasions la desaprovació dels marits. En aquest aspecte, també resulta difícil determinar amb exactitud fins a quin punt els marits acataren les ordres del vicari general. Tanmateix, el fet que pocs consorts iniciessin el que es coneixia com un *juicio de seguridad de dote* davant de la

14. La pensió alimentària que havien d'entregar els marits havia de ser proporcionada als seus ingressos i al seu patrimoni. Amb la finalitat de valorar-ne la quantitat, s'elaborava un inventari de tots els seus béns i es demanava informació sobre els seus ingressos no només a les parts implicades sinó també a testimonis.

15. ADB, Processos del segle XVIII, 1775: *Miguel Quintana, cordonero de la presente ciudad contra Mariangela Quintana y Mortes, su mujer. Original Proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Serch y de Boquet.*

16. ADB, Processos del segle XVIII, 1775: *Miguel Quintana, cordonero de la presente ciudad contra Mariangela Quintana y Mortes, su mujer. Original Proceso. En la Curia del Oficialato Eclesiástico de Barcelona. Josep Serch y de Boquet.*

17. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència, plets civils, signatura 15.063 (anys 1786-1794); signatura 15.174 (any 1799); signatura 15.646 (anys 1791-1793); signatura 16.038 (any 1804); signatura 16.370 (any 1807).

Reial Audiència[17] revela que els consorts no arribaren a semblants extrems i resolgueren les seves diferències en relació amb qüestions econòmiques.

Cal recordar que a la Catalunya de finals del segle XVIII i principis del XIX, el règim econòmic familiar es regia pel sistema de separació de béns. Segons Belén Moreno Claverías, les possibilitats de les dones «de hacer tratos, poseer propiedades, gestionar ingresos y rentas eran muy escasas o inexistentes» (Moreno Claverías, 2007, p. 191 i 193). Tanmateix, resulta difícil determinar els límits d'actuació de les dones en el terreny jurídic (Pérez i Molina, 1997, p. 112-113). Els plets de divorci posen de manifest el protagonisme de les dones en l'administració de béns o en la gestió d'una botiga fins i tot durant les situacions de conflictes matrimonials.

La disputa pels béns parafernals, és a dir, els béns que les dones aportaven al matrimoni fora del dot i aquells que adquiria durant el mateix pel títol lucratiu, herència o donació, donava lloc a nous conflictes entre les parelles sobre el dret de possessió. Els béns parafernals pertanyien legalment a les dones, excepte si havien autoritzat per escrit que els seus marits els administressin i en fossin propietaris.

Respecte als béns de guanys (béns adquirits pel marit o la dona o pels dos durant la societat conjugal), la qüestió, en canvi, sembla més delicada de tractar. A Catalunya, les dones havien de cenyir-se a l'anomenada *presumpció muciana*, que autoritzava les dones a recuperar els béns comprats durant el matrimoni només quan podien justificar-ho. En el cas que no poguessin demostrar l'origen del diner pagat, els béns quedaven en poder dels marits (Pérez i Molina, 1997, p. 151). Aquesta circumstància així com el fet que es considerés el marit com a principal agent econòmic de la família limitaren, en gran mesura, la recuperació d'aquests béns.

Amb relació a la custòdia dels fills, en tenim poca informació. De la mateixa manera que The Eclesiastical Court, el Tribunal Eclesiàstic a Catalunya no disposava d'una llei sobre la custòdia dels fills, ni tan sols d'una jurisdicció en aquest aspecte (Stone, 1990, p. 171). Tanmateix, l'obligació dels pares en qüestió d'alimentació s'establia en funció de l'edat i estava plasmada en les *Instituciones dederecho público general de España con noticia particular de Cataluña* (Dou y de Bassols, 1800-1803, p. 123-152). La mare havia de fer-se càrrec dels seus fills des de l'embaràs fins als tres anys, mentre que el pare s'havia de preocupar de la seva alimentació a partir dels tres anys.

Les lleis estipulaven el dret de les dones a la tutela dels fills en cas que el marit/pare fos considerat indigne (Pérez i Molina, 1997, p. 197-198). En els escassos documents en què apareixen referències a la custòdia dels fills, el desig de les mares per aconseguir-la es manifesta repetidament. La mala conducta del marit/pare (geni, maltractaments, etc.) i les repercussions que podia tenir en l'educació dels fills representà un pretext suficient perquè els vicaris s'inclinessin cap a la voluntat de les mares.

També és cert que a la realitat quotidiana i sobretot entre els grups més desfavorits —tant durant el divorci informal com durant el divorci formal— la cura i fins i tot la custòdia dels fills estaven en mans de persones femenines i en pocs casos els pares van preveure la idea de fer-se càrrec d'aquesta responsabilitat.

Malgrat la responsabilitat que suposava mantenir un fill, algunes dones escolliren prescindir de qualsevol tipus de relació amb els seus marits, fins i tot econòmica. Per exemple, el 1825, Francisca Colominas estava decidida a treballar per als seus dos fills i mantenir-los sense l'ajut del seu marit:

> [...] a fin de que la exponente pueda vivir segura con sus dos hijos acude a v.s para que provea su separación interina y durante la causa de divorcio en cuyo estado procurará con el trabajo de sus manos su sustento y él de sus hijos.[18]

No obstant això, tal com demostren les sol·licituds d'admissió a l'Hospici de Barcelona, l'abandonament d'un dels consorts podia conduir a l'ingrés dels fills en una institució. La ruptura de la parella significava el desmembrament de la família en general i els fills foren els primers a patir les nefastes conseqüències.

Liberalització del divorci?

En conseqüència, a partir de la segona dècada del XIX és quan més contundent i significatiu es revela el fracàs conjugal[19] i l'estat traumàtic del matrimoni a Catalunya.

Els processos de divorci revelen no només la falta o culpabilitat d'un dels consorts, sinó també el desig d'un d'ells de prescindir de la companyia i convivència de l'altre. La falta material o econòmica, emocional així com la pèrdua de respecte i d'honor representen l'origen de les situacions conflictives entre els consorts.

Mitjançant els processos de divorci o separació, és possible detectar l'aspecte visible i l'aspecte suposadament invisible. D'una banda, la visibilitat incontestable de les dones respecte al seu protagonisme en la ruptura del vincle matrimonial gràcies a la formalització de les separacions. D'una altra, la separació informal, més difícil de palpar però certament corrent en aquella època.

El recurs al divorci informal troba també la seva explicació en els límits de la llei de divorci vigent. La dilació de la consulta dels documents entre les parts implicades i l'autoritat eclesiàstica, la tardança de les compareixences dels testimonis, els plets portats fora de la capital de província, la declaració de falsos testimonis, la suposada familiaritat amb els membres del tribunal, l'absència o desaparició d'una de les parts que

18. ADB, Processos del segle XIX, 1809: *Francisca Colominas, vecina de esta ciudad contra Juan Colominas, su marido. Originales autos sobre separación interina. En la Curia Eclesiástica de la ciudad y obispado de Barcelona. Actuario. Don Nicolás Simón Labrós.*

19. Expressió utilitzada per A. Gil i A. Hernández en referir-se a les separacions matrimonials de finals del segle XVIII (Gil i Hernández, 1984).

dificultava l'entrega dels cartells citatoris i, finalment, els reconeixements mèdics (en cas de sospita d'impotència sexual) tendien a allargar exasperadament els plets de divorci i, en conseqüència, la pronunciació de la sentència. La qual cosa també explica per què les parelles, sobretot abans de 1820, es conformaven amb la *separació interina*.

En qualsevol cas, per al període estudiat, no hi ha dubte que es produeix un increment destacable al voltant de les sol·licituds de divorci i de les sentències pronunciades pel vicari general. Si el 1826, es registren cinquanta-nou processos de divorci, el 1828 augmentaren fins a un total de setanta-dos. Abans del Trienni Liberal, els plets de divorci ja constitueixen la major part dels plets gestionats pel Tribunal Eclesiàstic, però a partir d'aquell moment representen un percentatge considerable. Ometent els anys de guerra, entre 1800 i 1821, els processos de divorci representen el 33 % de la totalitat dels processos. Entre 1821 i 1833, aquest percentatge es duplica, ja que arriba al 66,5 % de la totalitat. La xifra continua ascendint: el 1827, els plets de divorci representen el 70,5 % de la totalitat; el 1828, el 77,5 %, i el 1829, el 78,5 %.

A més de les oportunitats econòmiques, el fenomen de liberalitat existeix en la mesura que apareix una presa de consciència de l'autoritat masculina excessiva i de la disfunció de l'estructura familiar que prohibia la dissolució del matrimoni. Aquest fenomen de liberalitat existeix també en la mesura que la legislació, concretament les autoritats, estan disposades a acceptar, en particular mitjançant les sentències, la separació matrimonial.

Malgrat l'estructura patriarcal que regia la societat catalana en aquella època o malgrat la legislació que la reflectia, no podem parlar, *stricto sensu*, de discriminació femenina en les sentències de divorci. Efectivament, les sentències del vicari general confirmen la tendència a aprovar, cada vegada més, el divorci temporal o perpetu, ja que en poques ocasions proposaven la tornada a la convivència matrimonial. Cal esmentar que la duració del divorci era variable depenent de la gravetat i de la repetició de les disputes entre els consorts.

En el cas que tornessin a viure junts —situació poc freqüent—, i si el motiu havien estat els maltractaments, els marits havien de «prestar una caución fidejusoria» (que podia arribar a les cinc-centes lliures catalanes) per evitar les reincidències.

Certament diversos factors pogueren influir en la decisió de romandre divorciats: la personalitat, l'estat emocional i psicològic (por als maltractaments, reacció contundent envers l'autoritat i el sistema patriarcal, anhel ferm de felicitat, desig d'emprendre una nova vida) i les diferents estratègies de supervivència de les dones que garantiren sovint la permanència del divorci.

Per la seva capacitat a les «economies d'improvisació» (Carbonell, 2005, p. 244) corroborada per la manca d'especialització, la pluriactivitat femenina, un espai ocupacional no reduït a l'àmbit domèstic, algunes dones, malgrat tot, pogueren viure independentment dels seus marits. A més, cal recordar que «la historia moderna confirma

que en muy pocos momentos de la historia de la humanidad se ha generalizado el modelo de salario (o ingreso) único de Paterfamilias» (Carbonell, 2005, p. 245). Efectivament, dintre dels grups menys acomodats, l'aportació econòmica de les dones demostra que en moltes ocasions les dones representaren el pilar de l'economia familiar. Aquest fet desmantella la teoria segons la qual el salari femení era sempre un complement del salari masculí i que els caps de família —principalment homes— eren sempre els que aportaven el gruix de l'economia familiar.

Amb el suport de la comunitat i en particular de les famílies tant en l'aspecte econòmic com emocional, les dones negaren sovint la tornada a les afliccions. Gràcies a l'ajut, la col·laboració o la supervisió dels familiars, algunes dones decidiren fins i tot emprendre el seu propi negoci.

El desenvolupament del treball femení (Vicente Valentín, 1988, 1994, 2006) i la seva presència a les manufactures, documentats en diverses cèdules, acrediten incontestablement el protagonisme de les dones en el procés de transformacions que estava vivint Catalunya (Vilar, 1987*a*), la qual cosa tingué repercussions decisives en l'increment de les separacions i fins i tot en les sentències de divorci temporal i perpetu. Certament el divorci depenia de la mesura en què les dones eren econòmicament i socialment independents dels seus marits.

Tanmateix, malgrat les transformacions econòmiques, els canvis socials i l'evolució de les pautes culturals, no es plantejà cap reforma referent al tema del divorci. S'haurà d'esperar fins a la Segona República perquè aparegui per primera vegada una llei de divorci, l'elaboració de la qual causarà certes polèmiques (Campoamor, 2006, p. 58-60).

Bibliografia

a) Fonts primàries

Bentham, Jeremy (1791). *Panopticon or the inspection house*. Londres: T. Payne. [Traducció al català: Bentham, Jeremy (1965). *El panòptic*. Traducció d'Eduard Mira. Edició a cura de Josep Ramoneda. Barcelona: Edicions 62]

Campoamor, Clara (1936). *El voto femenino y yo: Mi pecado mortal*. Madrid: Librería Beltrán. [2a ed., 2006, Madrid: Horas y Horas]

Dou y de Bassols, Ramón Lázaro de (1800-1803). *Instituciones del derecho público general de España con noticia particular de Cataluñ, y de las principales reglas de gobierno en qualquier estado: Su autor Don Ramón Lázaro de Dou y de Bassols: Canónigo y arcediano del Vallés de la Santa Iglesia Catedral de Barcelona*. Madrid: Oficina de don Benito García y Compañía. 9 v. [Ed. anastàtica, 1975, Barcelona: Banchs]

Gouges, Olympe de (1790). *La nécessité du divorce*. París: Boulard. [Obra dramàtica]

GOUGES, Olympe de (1791). *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*. [Edició moderna: GAULIER, Emanuèle [ed.] (2003). París: Mille et une Nuits]

REGUERA Y VALDELOMAR, don Juan de [ed.] (1805). *Novísima recopilación de leyes de España, mandada formar por el señor Don Carlos IV*. Madrid: Imprenta Real [Ed. facsímil, 1975, Madrid: Boletín Oficial del Estado]

WOLLSTONECRAFT, Mary (1792). *A Vindication of the rights of woman*. Londres: J. Johnson. [Edició en castellà: WOLLSTONECRAFT, Mary (1994). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Carmen Martínez Gimeno. Edició a cura d'Isabel Burdiel. Madrid: Cátedra: Instituto de la Mujer]

b) Fonts secundàries

AMELANG, James; NASH Mary [ed.] (1990). *Historia y género: Las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*. València: Alfons el Magnànim.

AMORÓS, Celia (1985). *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona: Anthropos.

ARIÉS, Philippe; DUBY, Georges (1985-1987). *Histoire de la vie privée*. París: Seuil. 5 v.

BASH, Norma (1999). *Framing divorce: From the revolutionary generation to the victorians*. Berkeley (Califòrnia): University of California Press.

BOLUFER PERUGA, Mónica; MORANT DEUSA, Isabel (1998). *Amor, matrimonio y familia: La construcción histórica de la familia moderna*. Madrid: Síntesis.

BOURDIEU, Pierre (2000). *La domination masculine*. Barcelona: Anagrama.

BROCÀ, Guillem Maria de (1918). *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el Código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona: Herederos de Juan Gili.

CAMPO, María del Juncal (1994). «Los procesos por causa matrimonial en el Tribunal Eclesiástico de Pamplona». *Príncipe de Viana* (Govern de Navarra, Institución Príncipe de Viana), núm. 202, p. 370-389.

CANDAU CHACÓN, María Luisa (2002). «La mujer, el matrimonio y la justicia eclesiástica: adulterios y malos tratos en la Archidiócesis Hispalense. Siglos XVII y XVIII». *Actas del III Congreso de Historia de Andalucía: La Mujer (2001)*. Vol. 1. Còrdova: Obra Social y Cultural Cajasur, p. 219-230.

CARBONELL I ESTELLER, Montserrat (1988). «El treball de les dones a la Catalunya Moderna». A: NASH, Mary [ed.]. *Més enllà del silenci: Les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 33-41.

—— (1997). *Sobreviure a Barcelona: Dones, pobresa i assistència al segle XVIII*. Vic: Eumo.

CARBONELL I ESTELLER, Montserrat (2005). «Trabajo femenino y economías familiares». A: MORANT DEUSA, Isabel [dir.]. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra.

CARBONELL I ESTELLER, Montserrat; LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (1997). *Historia de la mujer e historia del matrimonio*. Múrcia: Universidad de Murcia.

CAPEL MARTÍNEZ, Rosa María [coord.] (1982). *Mujer y sociedad en Espanya, 1700-1975*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

—— (2004). *Mujeres para la historia*. Madrid: Abada.

COSTA, Marie (2007*a*). «La reclusión femenina a finales del siglo XVIII en Cataluña: la heterogeneidad del Real Hospicio y Refugio de Barcelona». A: ABREU, Laurinda [ed.]. *Asistencia y caridad como estrategias de intervención social: Iglesia, Estado y Comunidad (siglos XV-XX)*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, p. 217-240.

—— (2007*b*). «Síntomas de la locura y reclusión femenina en la Barcelona del Antiguo Régimen». *Actas del V Congreso de Historia Social: Las figuras del desorden: heterodoxos, proscritos y marginados*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid; Universidad de Castilla-La Mancha.

—— (2008). «Divorciarse en Cataluña a finales del Antiguo Régimen: ¿rechazo o solidaridad social?». *Congreso Internacional: Familia y organización social en Europa y América, siglos XV-XX* (Múrcia-Albacete, 12-14 desembre 2007). *Nuevo Mundo. Mundos Nuevos* [en línia]. Coloquios 2008. <http://nuevomundo.revues.org>

—— (En premsa). «Mujeres y divorcio en Cataluña durante y posterior a la Guerra del Francés». Jornades d'estudi: La Guerra del Francès als territoris de parla catalana (1808-1814) (el Bruc, 23, 24 i 25 maig 2008).

COTT, Nancy F. (1976*a*). «Divorce and the changing status of women in eighteenth-century Massachusets». *William and Mary Quarterly*, 3a sèrie, vol. 33 (octubre 1976), p. 586-614.

—— (1976*b*). «Eighteenth-century family and social life revealed in Massachusetts divorce records». *Journal of Social History*, núm. 10 (1), p. 20-43.

FARGE, Arlette (1986). *La vie fragile, violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*. París: Hachette.

FERRER I ALOS, Llorenç (1991). «Familia y grupos sociales en Cataluña en los siglos XVIII y XIX». A: CHACÓN JIMÉNEZ, F.; HERNÁNDEZ FRANCO, J.; PEÑAFIEL RAMÓN, A. *Familia, grupos sociales y mujer en España, siglos XV-XIX*. Múrcia: Universidad de Murcia.

—— (1994). «Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central (siglos XVIII-XX)». *Revista de Demografía Histórica*, núm. XII (2-3), p. 199-232.

FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868*. A: VILAR Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

FOUCAULT, Michel (1972). *Histoire de la folie à l´âge classique: Folie et déraison*. París: Gallimard.

—— (1976 i 1984). *Histoire de la sexualité*. París: Gallimard. 3 v.

—— (1976). *Vigilar y castigar (Surveiller et punir)*. Mèxic: Siglo XXI.

GACTO FERNÁNDEZ, Enrique (1978). «El divorcio en España: evolución histórica». *Historia 16*, núm. 27, p. 19-34.

—— (1987). «El grupo familiar de la Edad Moderna en los territorios del Mediterráneo hispánico: una visión jurídica». A: VILAR, Pierre [coord.]. *La familia en la España Mediterránea (siglos XV-XIX)*. Barcelona: Crítica.

—— (1988). «Entre la debilidad y la simpleza: la mujer ante la ley». *Historia 16*, núm. 145, p. 24-32.

GIL, Antonio (1992). «Las mujeres bajo la jurisdicción eclesiástica: pleitos matrimoniales en la Barcelona de los siglos XVI y XVII». A: BIRRIEL, M. María [comp.]. *Nuevas preguntas, nuevas miradas: Fuentes y documentación para la historia de las mujeres (siglos XIII-XVIII)*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada.

GIL, Antonio; HERNÁNDEZ, Ariadna (1984). «El fracàs conjugal durant la segona meitat del segle XVIII». *L'Avenç*, núm. 67, p. 18-23.

LALINDE ABADÍA, Jesús (1965). «Capitulaciones y donaciones matrimoniales en el derecho catalán». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 64 (3), p. 615-680.

LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (1994). «Esponsales, dote y gananciales en los pleitos civiles castellanos: las alegaciones jurídicas». *Fallstudien zur spnischen und portugiesischen justiz 15. Bis 20. Jahrhunder*. Frankfurt am Main: V. Klostermann, p. 32-58.

MORANT DEUSA, Isabel [dir.] (2005). *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra.

MORENO CLAVERÍAS, Belén (2007). *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: El Penedès, 1670-1790*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana.

MUÑOZ GARCÍA, María José (1991). *Las limitaciones a la capacidad de obrar de la mujer casada: 1505-1975*. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Extremadura.

PASCUA, María José de la (2005). «Las relaciones familiares. Historias de amor y conflicto». A: MORANT, Isabel [dir.]. *Historia de las mujeres en España y en América Latina*. Vol. II: *El mundo moderno*. Madrid: Cátedra, p. 287-316.

PÉREZ I MOLINA, Isabel (1988). «Dona i legislació a la Catalunya del segle XVIII. Processos de separació matrimonial». *Revista d'Història Moderna*, núm. 8, p. 259-266.

—— (1997). *Las mujeres ante la ley en la Cataluña moderna*. Granada: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Granada.

PHILIPS, Roderick (1976). «Women and family breakdown in eigtheenth-century: France: Rouen 1780-1800». *Social History*, núm. 2, p. 197-218.

—— (1988). *Putting asunder: A history of divorce in Western society*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1991). *Untying the knot, a short history of divorce*. Cambridge: Cambridge University Press.

RIVERA GARRETA, María-Milagros (2005). *La diferencia sexual en la historia*. València: Universitat de València.

ROIGÉ VENTURA, Xavier [coord.] (2006). *Familias de ayer, familias de hoy, continuidades y cambio en Cataluña*. Barcelona: Icaria.

SERRANO DAURA, Josep; MONTAGUT, Tomàs de; FERRO, Víctor (2001). *Història del dret català*. Barcelona: UOC.

SIEVENS, Mary Beth (2005). *Stray wives: Marital conflict in early national England*. Nova York: New York University Press.

STONE, Lawrence (1990). *Road to divorce: England 1530-1987*. Oxford: Oxford University Press.

—— (1993). *Broken lives: Separation and divorce in England, 1660-1857*. Oxford: Oxford University Press.

TILLY, Louise (1987). «Women's history and family history: fruitful collaboration or missed connection?». *Journal of Family History*, núm. 12 (1-3), p. 303-315.

TORRAS I ELIAS, Jaume (2007). *Fabricants sense fàbrica: Els Torelló d'Igualada (1691-1794)*. Vic: Eumo.

VICENTE VALENTÍN, Marta (1988). «El treball de la dona dins els gremis a la Barcelona del segle XVIII (una aproximació)». *Revista d'Història Moderna*, núm. 8 (1), p. 267-278.

—— (1994). «Mujeres artesanas en la Barcelona moderna». A: PÉREZ MOLINA, Isabel [coord.]. *Las mujeres en el Antiguo Régimen: Imagen y realidad, siglos XVI-XVIII*. Barcelona: Icaria, p. 57-90.

—— (2009). «Comerciar [...] XVIII». A: BORDERÍAS, Cristina [ed.]. *La historia de las mujeres: Perspectivas actuales*. XIII Coloquio Internacional [...]. (AEIHM) (Barcelona, 19-21 octubre 2006). Barcelona: Icaria.

VILAR, Pierre [coord.] (1987*a*). *Cataluña en la España moderna*. Barcelona: Crítica.

—— (1987*b*). *La familia en la España mediterránea: Siglos XV-XIX*. Barcelona: Crítica.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 197-211
DOI: 10.2436/20.1001.01.35

LA CONFERÈNCIA DELS TRES COMUNS I EL BRAÇ MILITAR: DUES INSTITUCIONS DECISIVES EN EL TOMBANT DEL SEGLE XVII[1]

Eduard Martí Fraga
Universitat Pompeu Fabra

Resum

Durant el període que va des de la mort de Carles II (1700) fins a la fi de la Guerra de Successió (1714), els tres comuns (Consell de Cent, Diputació del General de Catalunya i Braç Militar) assoliren un paper fonamental en la defensa de les constitucions davant les transgressions dels monarques. La seva actuació, però, va estar dirigida per una institució de recent creació: la Conferència dels Tres Comuns. La tesi doctoral estudia aquesta institució, que va esdevenir decisiva en el tombant del segle XVII, i ajuda a entendre per què els catalans es decantaren a favor de Carles III, l'arxiduc, durant el conflicte successori. Però la Conferència dels Tres Comuns va ser rellevant, també, per la seva significació dins el context de les institucions representatives: va afavorir l'actuació mancomunada dels comuns a la vegada que va facilitar l'accés dels nous sectors mercantils en la presa de decisions polítiques.

Paraules clau

Conferència dels Tres Comuns, Consell de Cent, Diputació del General, Braç Militar, Guerra de Successió, classe dirigent, Catalunya, institucions representatives, noblesa.

The Conference of Three Commons and The Military Arm: Two decisive institutions at the beginning of the XVIII century

Abstract

During the period that goes from the death of Charles II (1700) to the end of the Succession War (1714), the three commons (Consell de Cent, Deputation of The Principality of Catalonia and Military Arm), acquired a very important role in the defense of the Constitutions when kings tried to beak them. However, the actions of three commons were guided by a new institution: the Conference of Commons. The doctoral thesis studies this institution, which was decisive during these years, and helps us to understand why Catalans supported to Charles III, the archduke. Conference of Commons was also important because of its meaning in the con-

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Joaquim Albareda Salvadó i llegida a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra, el 25 de juny de 2008. El tribunal que la va jutjar estava format pels professors i professores Josep M. Delgado Ribas (Universitat Pompeu Fabra), Eva Serra i Puig (Universitat de Barcelona), Josep M. Torras Ribé (Universitat de Barcelona), Virginia León Sanz (Universitat Complutense de Madrid) i Tomàs de Montagut i Estragués (Universitat Pompeu Fabra), que li van concedir la màxima qualificació, excel·lent *cum laude*.

text of representative institutions: it did well for the unity of action of the commons, and, at the same time, it permits the access of the new mercantile sectors to the groups with political power.

KEY WORDS

Conference of Three Commons, Conference of Commons, Consell de Cent, Deputation of The Principality of Catalonia, Military Arm, Succession War, ruling class, Catalonia, representative institutions, nobility.

L'any 1690 el virrei Villahermosa feia referència a «los daños que estas conferencias causan a la paz y público sosiego de la provincia y al servicio de vuestra magestad». La citació no tindria més importància si no fos perquè el virrei Velasco, l'any 1704, s'hi va referir com una «junta detestable» y que dos anys després el marquès de Gironella va dir que eren una «junta perniciosa y maliciosa [...] oráculo de toda la nación catalana». Quan vaig començar a interessar-me per la qüestió de la Conferència dels Tres Comuns poc més se'n sabia. El professor Joaquim Albareda havia parlat de la Conferència a través d'algunes afirmacions que contenia el dietari d'Emmanuel Mas, però sense arribar a conclusions fermes; el professor Josep M. Torras s'hi va aproximar a partir d'un memorial de 1707, i l'insigne historiador del dret Víctor Ferro considerava que havia estat una institució de «poc interès», si bé constatava que Felip V l'havia anul·lada el 1705. Núria Sales, amb una intuïció envejable, havia assenyalat la importància cabdal del Braç Militar, i va assenyalar que els tres comuns havien estat «decisius i potser decididors en la presa del partit austriacista de 1705 i al llarg de la Guerra de Successió». El fet que unes conferències de les qual no sabíem gairebé res fossin objecte d'unes crítiques tan contundents i perseguides per Felip V em va animar a investigar-les. Era necessari determinar exactament què eren, com funcionaven, quan havien començat i quan havien finalitzat, qui en formava part, quin paper tingueren en la difícil conjuntura de la Guerra de Successió i com van influir en la presa de posició del partit austriacista per part d'importants sectors de la societat catalana. Però per donar resposta a totes aquestes qüestions, el problema principal era que quan vaig començar a treballar sobre la Conferència dels Tres Comuns no hi havia res (ni documentació ni referències bibliogràfiques, fora d'aïllades excepcions) que indiqués que el treball era possible. Si el repte de la recerca era en si mateix ja prou difícil, cal afegir que l'estudi de la Conferència s'emmarcava dins d'un període històric especialment complex: parlar de la Guerra de Successió a Catalunya no resulta gens fàcil, tant per la multitud d'elements que hi interactuen com perquè, tot i l'abundant bibliografia sobre el tema, encara queda molt camí per recórrer.

El problema era evident: aparentment la Conferència no havia deixat cap rastre. No hi ha cap secció en cap arxiu de Catalunya que estigui dedicada a la *Conferèn-*

cia, ni es conserva un dietari o un llibre: de deliberacions o unes *memòries* de la Conferència. Fins al moment present no s'ha trobat res. Així doncs, el primer obstacle era trobar un mètode de treball a través de l'explotació de determinades fonts que em permetés obtenir alguna dada de la Conferència. En aquest sentit, una de les poques originalitats de la recerca que s'ha fet és precisament aquesta: haver trobat una via de treball que permet conèixer una mica millor les conferències dels tres comuns. I, tot i així, el mèrit no és meu, sinó de Núria Sales, amb qui em sento en un profund deute. Un article d'aquesta reconeguda historiadora assenyalava que havia trobat algunes referències de la Conferència al dietari del Consell de Cent. Vaig analitzar amb detall aquesta font i vaig descobrir que no només n'hi havia una, sinó moltes de referències a la Conferència. Fou així com vaig confeccionar la hipòtesi de treball següent que, finalment, s'ha demostrat eficaç: si la Conferència fou una realitat viva i decisiva, com diversos indicadors posaven de manifest, no hi havia cap dubte que hauria d'haver deixat rastre a la documentació oficial dels tres comuns, els qual havien de convocar, aprovar i executar les seves decisions. Així doncs, em vaig preparar per treballar amb detall i minuciositat els dietaris i llibres de deliberacions d'aquestes tres institucions amb la fita d'intentar que amb la suma de moltes dades petites pogués establir un dibuix al més detallat possible sobre la Conferència. La intuïció va funcionar. En efecte: en aquest tipus de documentació vaig trobar nombrosos deliberacions i consells de la Conferència, i vaig poder rastrejar el desenvolupament dels conflictes, les discussions entre els comuns, les causes dels seus enfrontaments, etc. El treball en si mateix va resultar complex, ja que la informació que em proporcionaven aquestes fonts era molt parcial i incompleta, amb grans forats temporals i nombroses contradiccions i inexactituds. Per exemple, el llibre de deliberacions del Braç Militar només conté informacions fins al 23 de maig de 1711, moment en el qual finalitza tota narració dels esdeveniments, tot i que, com és ben sabut, la seva actuació política va ser molt important durant els anys següents. Un altre exemple: l'any 1710. El llibre de deliberacions del Braç Militar només recull del mes de febrer notícies de tres dies; de març, dos dies; d'abril, un dia; de setembre, un dia; d'octubre, dos dies. Una cosa semblant podríem dir dels llibres de deliberacions i dietaris del Consell de Cent i de la Diputació. Lluny del que pugui semblar, en ells no es recullen, ni de bon tros, totes les deliberacions, totes les decisions ni tots els nomenaments de representants que feia cada comú per participar a la Conferència i en la seva actuació dins la vida política de país. Per aquesta raó s'ha hagut de fer una lectura atenta, detallada i crítica de cada episodi, completar els forats temporals d'una font amb les informacions que ens en proporcionava una altra, atorgar més credibilitat a uns o a d'altres segons la tipologia i precisió amb què es narrava un episodi, distingir i aprofundir en els matisos i els significats de les diferents argumentacions, etc.

El segon tipus de documentació amb què he treballat han estat els memorials dels contemporanis. Les memòries d'Emmanuel Mas, Francesc de Castellví, Narcís

Feliu de la Peña, el comte de Robres, el marquès de San Felipe i el dietari del convent de Santa Caterina, entre d'altres, em van proporcionar informacions valuoses sobre la Conferència, i van afegir un element de subjectivitat que és fonamental per contrarestar la hipotètica *objectivitat* de les fonts oficials. Si els llibres de deliberacions i els dietaris presenten dificultats a l'hora de ser treballats amb rigor, una cosa semblant, però amb més complicacions, podem dir d'aquestes memòries. Els autors sovint confonen dades i persones, relacionen esdeveniments i fets que no van succeir a la vegada, cometen no pocs errors a l'hora de definir els membres de la Conferència, etc. Però, tot i aquestes mancances, la seva lectura és fonamental per copsar com va ser percebuda la Conferència pels seus contemporanis, avaluar si era ben vista o no, quines raons esgrimien per defensar-la, quin valor atorgaven a les seves decisions, etc. D'altra banda, també he recorregut a un altre tipus de documentació molt valuosa. En aquest sentit, el petit dietari de la Conferència conservat a l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona, que comprèn només les reunions dels anys 1701 i 1703, ens ajuda a conèixer millor el seu funcionament intern i podem valorar amb més encert les divisions internes o l'actitud dels comuns vers la Conferència. Menció especial cal fer als diferents lligalls de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid i d'altres de la Corona d'Aragó, els quals aporten una perspectiva molt enriquidora sobre la visió que es va tenir des de Madrid de l'actuació de la Conferència, les decisions i opinions dels diferents membres del Consell d'Estat, les possibles mesures de càstig que es van plantejar per tal de deturar les continuades onades de protestes i representacions que els comuns, seguint sempre el consell de la Conferència, enviaven a Felip V, etc.

El resultat final és un embolicat món de dades procedents de fonts diverses que, si bé aïlladament no tenen entitat i rellevància, reunides i ordenades cronològicament i temàticament ens permeten dibuixar i dotar de rostre i sentit la Conferència. Apuntem només un exemple que il·lustri la complexitat del mètode de treball empleat. Les decisions de la Conferència es prenien per votació, que es guanyava per majoria simple. De fet, però, no tenim cap acta de les votacions ni dels resultats. Tot i així, aquesta informació és totalment segura, ja que coneixem el resultat d'algunes votacions gràcies a una documentació tan diferent com pot ser un poema de Bonaventura de Gualbes de 1701, un informe del Consell d'Estat de 1704, una referència del dietari de la Diputació de 1704 i un comentari de Francesc de Castellví de 1712. Amb això el que volem assenyalar és que el mètode de treball no permet conèixer amb exactitud absoluta tota la història de la Conferència però, en canvi, aporta unes dades mínimes segures, comprovables i objectivables, que permeten explicar amb certesa el seu desenvolupament, el seu funcionament i, en definitiva, la seva rellevància.

A partir d'això, la tesi s'estructura en quatre parts. La primera part suposa un treball de contextualització, i s'hi fa una anàlisi individual dels tres comuns i d'altres estructures institucionals que són uns precedents clars de la Conferència. Si volem

conèixer què era la Conferència dels Tres Comuns, cal saber abans qui eren i què significaven cadascuna d'aquestes tres institucions. Una menció especial mereix el capítol dedicat al Braç Militar, el qual suposa, per a la immensa majoria dels historiadors, un misteri. Els estudis eren escassos i, com bé va recordar Núria Sales, era una institució desconeguda. Davant la falta d'estudis ens hem vist forçats a utilitzar fonts primàries, especialment els *Llibres de deliberacions del Braç* i el *Llibre verd*. Finalment, a banda d'aquestes institucions hi havia a Catalunya tot un seguit d'altres mecanismes i sistemes institucionals que fornien la vida política del país. Aquestes estructures, juntes de braços, sisenes, divuitenes i altres tipologies de conferències, van ser els autèntics fonaments sobre els quals es va desenvolupar la Conferència dels Tres Comuns.

La segona part del treball tracta sobre la història de la Conferència. Resulta lògic. Si volem conèixer com funcionava i quina importància va tenir la reunió dels comuns, cal saber primer què va fer i què va dir. Primerament fixem l'atenció en el regnat de Carles II i Felip V, per passar després a les vicissituds de la Conferència durant l'època de Carles III, l'arxiduc. En aquesta part s'ha fet un esforç per explicar la història de Catalunya des de la Conferència. És a dir, no exposem tots els esdeveniments d'uns anys prou complexos, sinó exclusivament aquells en els quals va tenir un paper destacat la Conferència. La tercera part tracta de l'anàlisi de la Conferència. Aquest és el punt central de la tesi: explicar el seu funcionament, les facultats i la seva significació des de la perspectiva institucional catalana. La recerca que s'ha dut a terme mostra que la Conferència no va sorgir del no-res, sinó que va ser el resultat d'una llarga tradició institucional que combinava la capacitat de representació, el caràcter consultiu (amb una marcada tendència al deliberatiu), l'operativitat i el consens institucional. Totes elles eren unes virtuts fonamentals que ens ajuden a entendre per què, en el tombant de segle XVII, les institucions consideraren que la Conferència havia esdevingut un mecanisme útil per a la defensa del constitucionalisme.

Finalment, la quarta part suposa una aproximació a l'estudi de «la classe dirigent catalana», utilitzant les paraules de James Amelang. Era la conseqüència natural de tot el procés anterior. Aquestes estructures polítiques, dinàmiques i flexibles alhora eren possibles per l'existència de tot un conjunt de persones que les vivificaven i els donaven sentit. Qui eren aquestes persones? Albert García Espuche i James Amelang, entre d'altres, ja havien fet estudis molt interessants sobre el tema, però cap d'ells havia treballat expressament i de manera minuciosa els anys del nostre estudi. Per això, calia comprovar si les seves tesis eren vàlides o no per al període. El resultat de la recerca ha mostrat amb contundència l'encert i total validesa dels seus plantejaments. L'aproximació a aquesta classe dirigent es fa des de diferents perspectives: estamental, familiar, institucional, política, econòmica, etc., i creiem que demostra almenys dos elements prou importants: l'alt grau de cohesió interna i la gran facilitat per canviar d'estament i ascendir en l'escala social.

Amb tots aquests precedents, quines són les conclusions a les quals s'ha pogut arribar? Més enllà del fet d'explicar la història de la Conferència, establir la seva cronologia (1697-1714) i la seva intervenció en els fets polítics, penso que el primer aspecte realment important és definir què era la Conferència i com funcionava. En aquest sentit, considero que la Conferència es tractava d'una reunió de representants del Consell de Cent, de la Diputació del General de Catalunya i del Braç Militar, amb la finalitat d'assessorar el seu respectiu comú sobre temes considerats greus, que afectaven tota la comunitat i que requerien una actuació uniforme de tots els comuns. Aquesta definició requereix ser explicada en alguns aspectes que són molt rellevants per a la seva adequada comprensió. En primer lloc, s'ha de destacar que són representants, ni experts en lleis ni oficials dels comuns, és a dir, persones en les quals es confia per representar els interessos de cada institució. En segon lloc, cal mostrar que la seva funció és consultiva i no decisiva, amb la qual cosa la decisió final sobre un afer concret era competència de cada comú en particular, el qual podia seguir o no el parer de la Conferència. Hi havia una clara autonomia decisiva respecte a les indicacions emeses per la Conferència. En tercer lloc, és important dir que els temes que va tractar la Conferència van ser aquells que foren considerats greus i que afectaven tota la societat, amb la qual cosa al final van ser sempre els relacionats amb el respecte i el compliment de les *constitucions, lleis i altres drets de Catalunya*, entesos amb tota la seva amplitud.

La segona qüestió a considerar era si realment va ser important la seva actuació i si va determinar el desenvolupament dels esdeveniments polítics d'aquells anys. En aquest sentit les dades que s'aporten són contundents: entre 1698 i 1714 es van celebrar un total de 517 reunions de la Conferència, la qual cosa suposa gairebé una mitjana de 3 reunions mensuals, amb períodes en què les reunions eren diàries. La Conferència va tractar un total de 71 temes diferents, entre els quals destaquen afers de tanta rellevància política com la vicerègia de 1701, l'expulsió de l'holandès Jäger, la modificació del testament de Carles II, les persecucions i empresonaments del virrei Velasco el 1704, la forma de govern a l'arribada de Carles III, l'arxiduc, els préstecs al rei, la formació de l'exèrcit unit de la Corona d'Aragó, la publicació de *l'Epítome*, etc. Fins i tot la Junta General de Braços de 1713, de tanta importància en el desenvolupament final de la guerra, va ser convocada per la Conferència i es va dur a terme seguint exactament el model de reunió proposat per ella. Entre els temes tractats per la Conferència trobem afers ben variats que van des de qüestions econòmiques (12 %), passant per les militars (25 %), les legals (38 %) i les relacionades amb l'honor (8 %), etc. Tots els temes, però, remeten a una única qüestió de fons, un objectiu que és realment l'autèntica raó de ser de la Conferència: la defensa de les constitucions, la qual cosa era un signe evident de la revitalització del constitucionalisme que va tenir lloc entre finals del segle XVII i principis del XVIII, tal com ha posat de manifest el professor Joaquim Albareda.

Durant aquests anys la Conferència va generar un mínim de 227 consells diferents dels comuns (és a dir, 14 consells a l'any) i va redactar un mínim de 160 documents (10 documents a l'any). Entre els consells que va emetre podem destacar la negativa a fer manifestacions festives pel nomenament de Felip V com a rei d'Espanya; la denúncia de la no-aplicació de la vicerègia i l'acusació al portantveus de la Diputació del General per no aplicar-la; les denúncies a la Diputació per no defensar Jäger; l'oposició a la impressió de l'*Epítome* de Grasses i Gralla; l'enviament d'ambaixadors a Viena, Londres i la Haia en el moment crucial de 1713-1714, etc. Entre els documents redactats per la Conferència i enviats pels comuns en nom propi, en trobem una gran varietat que van des de les més de 60 cartes escrites a les diferents autoritats de les corts espanyola o europea, fins a les més de 50 representacions de protesta, tant a Felip V com a Carles III, l'arxiduc, per la conculcació continuada de les constitucions, per la inspecció de les cartes personals dels membres del Braç Militar, pels abusos de les tropes enemigues i aliades a les terres de l'interior i sobre la població, per la indefensió del Principat, pel control insaculador i un llarg etcètera en el qual no cal aprofundir. A tot això, caldria afegir altres documents d'una importància històrica cabdal com ara la publicació, el 1699, del llibre *Escudo de la verdad*, per defensar l'honor dels catalans durant el setge de 1697, les reclamacions i denúncies dels comuns a Carles III durant els anys 1707 i 1708, els manuals dels ambaixadors de Catalunya a Viena, Londres i la Haia en què, com he pogut demostrar, els catalans volien ser abans república lliure sota influència imperial o aliada que no estar sota el domini de Felip V, i tota la documentació de la Junta General de Braços de 1713.

Encara més. Com hem assenyalat abans, la funció de la Conferència era, en teoria, només assessora, de manera que els comuns disposaven d'autonomia per seguir els consells emesos. Tot i així, la realitat és ben diferent i els fets demostren amb claredat que el 93 % dels consells de la Conferència van ser seguits al peu de la lletra pels comuns. Només 7 dels 387 consells i documents no van ser seguits per algun dels comuns, la qual cosa suposa l'1,8 % del total. Sens dubte, la seva capacitat efectiva d'influència política era altíssima. Ben certa era l'afirmació de la Diputació a finals de desembre de 1713, quan considerava que els consells de la Conferència calia seguir-los «a ciegas». Des de la perspectiva d'història del dret, que distingeix entre la *potestas* i la *auctoritas* que podia tenir una institució, cal reconèixer que *oficialment* la Conferència no tenia cap *potestas* real sobre els comuns, però la seva *auctoritas* era altíssima. Un altre tema a valorar seria l'eficàcia de les seves decisions. Al juny de 1703 el Braç considerava que respecte a l'afer de les càtedres de la universitat literària «lo acert queda afiançat en la acertada censura dels senyors de la Conferència», i Castellví, per la seva banda, afirmava que les conferències es feien per «facilitar el acierto a los sujetos que representaban a los tres comunes». L'anàlisi que hem fet sobre si les decisions de la Conferència aconseguien o no els objectius que es proposaven demostra que les afirmacions del Braç Militar i de Castellví no eren pas exa-

gerades, ja que en un 74 % dels casos la Conferència va aconseguir que es complissin i s'executessin els seus consells. A la vegada, la Conferència també va tenir un paper important a l'hora de solucionar conflictes interns entre els comuns per enfrontaments legals o relacionats amb el protocol a seguir. En aquest camp, en un 65 % dels casos la Conferència va ser un instrument vàlid per assolir un acord institucional entre tots ells. Però més enllà de totes aquestes dades, el que sembla indubtable, i aquesta és una altra de les grans conclusions d'aquest treball, és que no es pot parlar sobre la Guerra de Successió a Catalunya, ni entendre la política d'aquell període cabdal de la història de Catalunya, sense fer referència al paper decisiu de la Conferència dels Tres Comuns.

Una de les grans preocupacions que van incitar el treball va ser l'anàlisi social de la Conferència, poder determinar qui en formava part i la dirigia. En aquest sentit les dades són també altament significatives. Entre 1698 i 1714 hi van participar un total de 1.707 persones diferents, de les quals el 33 % eren ciutadans honrats de Barcelona; el 17 %, cavallers; el 39 %, nobles, i l'11 %, eclesiàstics. Això ens indica ben a la clara que la classe dirigent que portava les regnes de la Conferència era una classe mitjana-alta, formada especialment per l'elit de ciutadans honrats i de la petita noblesa recentment ascendida, com explicà magníficament James Amelang. No era un grup tancat i elitista, sinó tot al contrari. De fet, la noblesa d'antiga tradició, és a dir, amb avantpassats nobles, almenys des dels seus avis, representa només el 25 % dels membres de la Conferència, mentre que els que estaven vinculats a algun tipus d'activitat mercantil (independentment que siguin nobles o no) representen el 40 % del total. No es constata l'existència de cap grup tancat que controli la Conferència. El 60 % dels membres van participar només en una o dues conferències diferents; únicament un 2 % va participar en més d'un terç i un altre 2 % ho féu en més de la meitat de les conferències. Tot i així, ens hem arriscat a dibuixar el que podria ser una *hipotètica elit*, composta per les vint-i-sis persones que més hi van participar. El més interessant de l'estudi és comprovar que dels quatre primers membres (Joan Llinàs, Salvador Massanés, Felip Ferran i Felicià Cordelles), dos eren ciutadans honrats (Llinàs i Massanés); un, cavaller (Cordelles), i un altre, noble (Felip Ferran), i que tres d'ells estaven relacionats amb el món mercantil (Llinàs, Massanés i Ferran). A tot això cal afegir una gran mobilitat institucional: el 30 % de les persones va participar a la Conferència en representació de dues institucions diferents i un 6 % ho féu a través de les tres institucions. Així, per citar els mateixos personatges, Joan Llinàs i Felip Ferran van participar a la Conferència representant les tres institucions en moments diferents, Salvador Massanés ho féu a través del Consell de Cent i el Braç Militar i Felicià Cordelles, pel Braç Militar i la Diputació. Però el més sorprenent de tot això és observar que, tot i aquesta barreja de sectors socials i de persones que hi participaren, existeix una gran coherència en l'actuació de la Conferència entre 1697 i 1714, manifestada a través de l'actitud ferma amb què sempre defensà les constitucions, tot i el gran nombre de persones diferents que podien prendre les de-

cisions en cada moment històric. Senyal prou evident i clar de com aquest posicionament responia a una demanda social àmplia, la qual no era el resultat de cap grup tancat i elitista de poder. A tot això, cal afegir el protagonisme polític que va assumir un sector social determinat, íntimament vinculat a les transformacions econòmiques. Deixant de banda la presència de destacats membres relacionats amb els projectes econòmics de Narcís Feliu de la Penya (Bernat Aymeric, Joan Llinàs), cal destacar la presència de persones de reconegut prestigi i lideratge econòmic com Josep Duran, Pau Dalmases, Joan Lapeira, Magí Mercader o Feliu Teixidor.

Més enllà de tots aquests elements i dades que, recordem, són només uns mínims segurs (ja que hi va haver més reunions, més documents, més consells), el que crec encara més interessant d'aquest treball, i que en el moment inicial de la recerca no es va plantejar, és valorar el significat que tenia la Conferència en el context institucional català i europeu. Aquest crec que és l'aspecte més rellevant. La Conferència dels Tres Comuns no és una anomalia institucional, no és cap error de càlcul de les autoritats reials que en van permetre l'existència. No és tampoc el resultat de la idea genial d'una sèrie d'advocats experts en lleis, que van crear un sistema ideal que combinava a la perfecció representativitat social amb operativitat política. La Conferència dels Tres Comuns era una manifestació més, potser la darrera, de la riquesa i modernitat del sistema institucional català, del pactisme i dels mecanismes de control del poder regi i de la representativitat política. En aquest sentit, és de referència obligada citar les profundes i encertades reflexions que fa uns anys va fer la professora Eva Serra quan valorava la Junta General de Braços de 1639, i afirmava que «en les situacions d'excepcionalitat política s'observa que a Catalunya no hi ha un buit de poder per un arcaïcisme institucional, sinó tot el contrari, capacitat política de resposta, que només s'explica, entre altres coses, per la base social del país que encarna, dinamitza i enforteix una densitat històrica institucional i constitucional».[2] Una afirmació que cal ser entesa a la llum del que Núria Sales plantejava per al segle XVII, en considerar-lo de «desenvolupaments constitucionalistes [...], noves i agosarades interpretacions de velles lleis [...], creació subreptícia de nous i flexibles organismes».[3] Des del Parlament General de 1460, passant per les juntes de braços de finals de 1580, estudiades per Pérez Latre, les juntes de la primera meitat del segle XVII estudiades per Palos, fins arribar a les *conferències dels Tres Comuns*, s'observa una inequívoca continuïtat institucional, en la qual no hi ha ruptures significatives sinó sobretot adaptacions als nous temps. En aquest sentit, més que posar l'atenció en les formes concretes institucionals que va adquirir la Conferència (nombre de representants, lloc i dies de reunió, protocol, etc.), el que cal destacar és que la Conferència expressa perfec-

2. Eva SERRA (1991), «Entre la ruptura i la continuïtat», a *Actes del Congrés d'Història Institucional: Les Corts a Catalunya (28-30 abril de 1988)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 160-167. La referència és a la pàgina 160.

3. Núria SALES (1995), «Diputació, síndics i diputats. Alguns errors evitables», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* (Universitat de Barcelona), núm. 15, p. 95-102. La referència és a la pàgina 96.

tament allò que podríem anomenar la *lògica del pactisme*, o la *lògica de l'adaptabilitat*. La seva estructura canviant era el resultat final d'un intens debat entre institucions i sectors socials diferents, per tal de desenvolupar un sistema institucional que facilités la consecució d'una autèntica política de consens, en què totes les parts implicades estiguessin representades i tinguessin els seus drets correctament defensats. Aquest treball, doncs, reforça les tesis d'Eva Serra i Núria Sales, i posa de manifest la riquesa del sistema institucional català, capaç d'adaptar-se a cada moment històric i donar resposta efectiva als nous reptes que la societat li plantejava. Com deia la professora Eva Serra, era «la resposta de la societat catalana a l'immobilisme aristocratitzant de la monarquia».[4] Es tractava de donar sortida a la necessitat d'actuació mancomunada de totes les institucions a l'hora de defensar uns objectius comuns. La Conferència havia esdevingut un mitjà adient per assolir «l'encert en les deliberacions» a través de la «unió» dels comuns en qüestions considerades com a «greves» i «urgents». Era la seva «operativitat», com ha destacat Joaquim Albareda,[5] la que explica per què havia esdevingut un mecanisme útil per als comuns.

En aquest sentit, un dels elements que també cal destacar és que la Conferència va ser vista pels seus contemporanis com la representació viva dels tres estaments i, per tant, estava dotada d'un gran prestigi, la qual cosa explica en part per què els seus consells havien de ser seguits «a ciegas». Això pot sobtar inicialment, ja que, com va destacar Víctor Ferro, la Conferència dels Tres Comuns posseïa una gran «heterogeneïtat i asimetria interna»[6] perquè pròpiament era una barreja gens clara d'una institució que legalment representa els tres estaments (la Diputació), una part de l'estament reial (el Consell de Cent) i un estament sencer (el Braç Militar), que a més ja estava representat a través de la Diputació. S'ha pogut demostrar que els contemporanis no la van veure pas així, com ho afirmava, per exemple, el mateix Consell de Cent. En una data tan significativa com era 1697, ja es parlava de «la conferència de las persones dels Braços elegits per los comuns», i Francesc de Castellví utilitza sovint l'expressió «conferencias de los tres estados». Fins i tot el mateix Carles III, l'arxiduc, parlava de «la representación que la hicieron los tres fidelíssimos brazos el dia primero de este mes» per referir-se a la representació que havia redactat la Conferència i que havia estat presentada al rei pels tres comuns. Fins i tot la figura dels coneguts ambaixadors dels catalans a Viena, Londres i la Haia, nomenats per consell de la Conferència, eren designats com els enviats «destinados por los Estados Generales de Catalunya».

4. Eva Serra (2005), «La vida parlamentària a la Corona d'Aragó: segles xvi i xvii. Una aproximació comparativa», a Jaume Sobrequés i Callicó (ed.), *Actes del 53 Congrés de la Comissió Internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*, vol. i, Barcelona, Parlament de Catalunya, p. 501-536, 2 v. La referència és a la pàgina 536.

5. Joaquim Albareda (2007), «Els fonaments de l'autriacisme en els territoris de la Corona d'Aragó», a *Actes del Congrés Internacional L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p. 125-136. La referència és a la pàgina 130.

6. Víctor Ferro (1987), *El dret públic català*, Vic, Eumo. La referència és a la pàgina 288.

Aquest valor representatiu de tota la societat es relaciona directament amb el debat sobre la representativitat de «l'home comú», en la línia que ho ha plantejat Peter Blicke per alguns territoris alemanys;[7] la Conferència accentuava i fomentava la presa de decisions com a resultat del consens de tots els sectors implicats, tal com ha estudiat Julian Hoppit per al cas anglès; la Conferència, en definitiva, va ser eficaç perquè es fonamentava en la confiança que els sectors preponderants de la societat catalana hi havien dipositat.[8] Per tot això, si bé no hem pogut trobar estructures equivalents dins l'àmbit castellà i europeu, la Conferència respon perfectament a la lògica dels models parlamentaris que es van consolidar a l'Europa del segle XVIII. En el fons, el seu funcionament responia a una concepció republicana de la política catalana, en què la representativitat i el diàleg condicionaven la presa final de les decisions. Coincideixo, doncs, amb les reflexions que el molt admirat professor Josep Fontana feia respecte del paper que havien tingut les constitucions en la formació d'aquest sistema institucional, i que podem aplicar plenament a la Conferència: «no eren cap anacronisme passadista, sinó la base d'un projecte renovador, que podia haver ajudat a construir una Espanya on tots els súbdits fossin tan "repúblicos" com els anglesos».[9] En la mateixa línia, Núria Sales ens va recordar que, tot i que les institucions podien estar controlades per una hipotètica classe dirigent, això no impedí que «el Consell barceloní, [...] els braços i la Diputació mateixa (si bé en menys grau) són acusades a vegades de democràtics».[10] Si diputats i consellers, que estaven sotmesos al control de les insaculacions, van rebre aquestes crítiques, què es podia dir de la Conferència dels Tres Comuns i del Braç Militar, que escapaven totalment a la jurisdicció reial gràcies als seus particulars mètodes de designació de representants.

Paral·lelament a totes aquestes reflexions, que constitueixen el nucli fonamental de la recerca que s'ha dut a terme, també s'ha fet una anàlisi de la classe dirigent catalana durant el tombant del segle XVII, a partir de l'estudi detallat de dues-centes quaranta persones que participaren a la Conferència i al Braç Militar entre 1698 i 1714. Aquest apartat era una necessitat ineludible. No es pot entendre la Conferència si no es coneix amb profunditat la mena de classe social, els grups dirigents, que dinamitzen i donen vida a les institucions: calia definir amb exactitud (és a dir, amb noms i cognoms) qui eren, quina categoria i origen social posseïen, quines relacions

7. Peter Blicke (1998), *From the comunal reformations to the revolutions of the common man*, Leiden, Brill, p. 128.

8. Julian Hoppit (2000), *A land of liberty? England, 1689-1727*, Oxford, Oxford University Press, p. 131.

9. Josep Fontana (2001), «La Guerra de Successió i les Constitucions de Catalunya: una proposta interpretativa», a Joaquim Albareda (ed.), *Del patriotisme al catalanisme*, Vic, Eumo, p. 13-30. La referència és a la pàgina 29.

10. Núria Sales (1994), «Abans del 1714: cap a una democratització de les institucions catalanes», a Ajuntament de Barcelona (ed.), *La commemoració de l'Onze de Setembre a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, p. 96.

familiars, quina orientació política, quines eren les seves fonts de riquesa, etc. Estudis d'aquesta mena sempre poden ser discutibles en la mesura que segons s'utilitzin les dades d'una manera o altra, fàcilment podem caure en generalitzacions que ens poden allunyar de la realitat. Tot i així, crec que el resultat final és contundent i mostra les immenses possibilitats de treball que aporten les fonts notarials per fer estudis d'aquesta mena.

Les conclusions mostren que ens trobem davant una classe dirigent de perfil mitjà, composta fonamentalment de burgesia i noblesa no titulada, en la qual el 36 % són ciutadans honrats; el 27 %, cavallers; el 24 %, nobles de «llarga tradició» (durant tres generacions), i l'11 % eren eclesiàstics. Una classe dirigent dinàmica, en la qual el 45 % de les dues-centes quaranta persones (elles o el seu pare) havia canviat d'estament, xifra que augmenta fins al 57 % si considerem canvi d'estament la concessió de títols de marquès, comte o *grande de España*. Una classe dirigent íntimament vinculada als interessos comercials, el 35 %, a la qual cal afegir la presència de fills de pagesos (Francesc Antic, Josep Dalmau, Josep Rifós), de mariners (Maria Gràcia Blanc Fontanils), de mestres de cases (Magí Mercader), de perxers (Jeroni Sadurní) o d'obradors (Jacinto Blanc). I això sense valorar la presència dels gaudins (el 26 %) i de les famílies procedents de fora de Barcelona (21 %), xifra que augmenta fins a un 41 % si valorem la presència de marmessors de fora de Barcelona. Una participació prou àmplia que permetia que tots aquests sectors tan diferenciats poguessin participar de les decisions polítiques amb les mateixes condicions i drets que el comte de Centelles, per posar un cas. Una classe dirigent de poder adquisitiu moderat, fora del cas de comptades excepcions, molt vinculada entre si a través dels llaços matrimonials, com ho demostren les dues troques de relació que hem dissenyat i la gran varietat social de marmessors. No deixen de sorprendre figures com Domingo Fogueres, canonge de Barcelona, que nomenava marmessors persones tan diferents com el comte de Múnter (Josep Clariana), un apotecari (Josep Troc), un prevere de Sitges (Benet Verdera) i un pagès d'Arbúcies (Joan Torras). Figures com Joan Francesc Maresc, un ciutadà honrat de Barcelona fet cavaller el 1685, que nomenava marmessors cinc ciutadans honrats (Felip Quintana, Josep Quintana, Jacinto Lloreda, la vídua de Cristòfol Lladó i la vídua de Miquel Carreras), un donzell (la vídua de Jeroni Ferrer), dos doctors en lleis (Josep Costa i Jerònim Ferrer), un jutge (Francisco Portell) i un noble (Ramon Codina Farreres). Que en un mateix document trobem persones tan allunyades en l'escala social és un signe evident d'aquesta obertura i cohesió de la classe dirigent. Però en el fons això ens porta a qüestionar que aquestes diferències estamentals fossin tan grans com sembla. Una barreja i cohesió que també l'hem pogut constatar en aproximar-nos a l'anàlisi política dels constitucionalistes i reialistes, en què la tònica general era una barreja de membres dels dos grups dins els marmessors. La barreja també és visible en l'estudi econòmic que hem fet: ni els nobles eren els més rics, ni els ciutadans honrats eren els més pobres. De nobles, n'hi havia de rics i de pobres. De ciutadans honrats, n'hi

havia de rics i de pobres. En definitiva, el treball reforça les tesis de James Amelang sobre l'originalitat del model social barceloní dins el context europeu, i ajuda a entendre molts dels posicionaments polítics del moment.

La tesi, a més, planteja de manera secundària molts altres temes que, si bé no són el seu objecte principal d'anàlisi, sí que m'he vist forçat a aprofundir-hi i, en aquest sentit, aportar noves dades que reforcen o qüestionen plantejaments formulats per altres historiadors. Sense voluntat d'exposar-los tots, és indubtable que, en primer lloc, hi ha una lectura molt concreta de la Guerra de Successió. Certament, s'aporten noves dades que permeten conèixer amb més detall i exactitud alguns dels episodis històrics més rellevants del moment, com ara el conflicte per l'expulsió d'Arnald Jäger, l'afer Pallejà, les formes de govern a Barcelona el mes de novembre de 1705 quan arribà Carles III, l'arxiduc, la política de les institucions catalanes entre 1712 i 1713 sota el govern de la reina Elisabeth de Brunswick o el govern de Barcelona durant el setge de 1714. Però més enllà d'aquests fets, el que crec que és realment important és que la descripció minuciosa del desenvolupament de tots aquests conflictes (i del paper de la Conferència en ells) posa de manifest el vigor de les idees constitucionalistes dins les elits dirigents. En darrera instància, van ser elles, juntament amb la reiterada conculcació de les constitucions per part de Felip V i l'actitud despòtica d'alguns dels seus virreis, les que expliquen el perquè del posicionament a favor del pretendent austríac, el qual, si bé amb matisos, dugué a terme un govern notablement diferent del del monarca borbó. Només una dada molt significativa que il·lustra aquesta afirmació: de les trenta-vuit qüestions estrictament legals que va tractar la Conferència, vint-i-cinc es van produir durant el govern del Felip V, i només sis durant el govern de Carles III, l'arxiduc. D'altra banda, el treball posa de manifest, també, el funcionament de les institucions catalanes i la seva política interna, amb les continuades discussions, negociacions i jocs d'interessos, els quals en no poques ocasions van dificultar la solució ràpida dels conflictes plantejats amb la Corona. El millor exemple d'això pot ser el doble enfrontament polític amb què s'hagueren de barallar el Consell de Cent i el Braç Militar durant els primers anys del regnat de Felip V. En aquell context, la ciutat i la noblesa no només es veien obligades a sortir en la defensa de les constitucions davant les transgressions reials, sinó que també hagueren de discutir llargament amb la Diputació, que amb la seva actuació no poques vegades va dificultar l'èxit de les mesures dels altres comuns i donava suport, directament o indirectament, a les decisions del monarca borbó. No per casualitat va ser durant aquests anys quan el Consell va amenaçar en dues ocasions de denunciar la Diputació al Tribunal de Greuges per l'incompliment de les seves obligacions en la defensa de les constitucions. D'altra banda, també es fa un esforç per conèixer millor la figura del Braç Militar, que també ha estat menyspreada per la historiografia. A més, es fa una primera anàlisi del procés de *minorització política* de la Diputació, que durant els anys de la Guerra de Successió va perdre el poc prestigi polític que tenia i va observar com el Consell de Cent la superava àm-

pliament en poder i lideratge social i polític. Fins i tot el Braç Militar començava a considerar-se igual que la Diputació en prestigi, com ho demostren, per exemple, les anàlisis que recollim sobre el protocol durant les funcions civils i religioses, el format de les cartes enviades pels tres comuns i altres aspectes menors com ara els llocs de reunió de la Conferència, l'opinió dels contemporanis, etc. S'estava produint un procés d'igualació institucional que no era sinó el resultat o la manifestació externa d'aquell major igualitarisme social dins l'elit social que hem vist abans.

La tesi no és punt final de cap recerca, sinó més aviat el principi de noves línies d'investigació. He pogut plantejar nombroses línies de treball que, per qüestions d'espai i de temps, han quedat necessàriament inconcluses però en les quals estaré treballant en els propers anys. El primer punt, certament, és rastrejar els precedents de la Conferència durant els segles XVI i XVII, aprofundint en la relació amb les Juntes de Braços de la primera meitat del segle XVII i les juntes menors del Braç Militar. De cabdal importància per entendre el seu funcionament és conèixer millor les juntes menors dels comuns com ara les novenes de la Diputació o les vuitenes, setzenes i vint-i-quatrenes del Consell de Cent. La investigació d'aquestes figures institucionals és encara més complexa que la Conferència mateixa, ja que el seu rastre als llibres de deliberacions i als dietaris és molt menor i esporàdic. En aquest sentit, em fa la mateixa impressió que a Juan Luis Palos, el qual considera que en molts casos aquestes comissions van tenir un paper determinant en la vida política de cada comú, fins al punt d'arribar, en ocasions, a substituir-lo completament. També pretenc millorar i ampliar l'anàlisi social de la classe dirigent així com la base de dades confeccionada. El meu propòsit inicial és arribar a una anàlisi d'unes quatre-centes persones diferents que, segons diversos indicadors, sembla que és una xifra més encertada per poder tenir una imatge definitiva de la naturalesa de la classe dirigent. Tot i així, les recerques que en aquest camp he dut a terme, però que no he pogut incorporar a la tesi, mostren amb claredat que les xifres que hem aportat en el treball no canviaran notablement. La qüestió de les similituds entre la Conferència i altres models institucionals europeus és potser un dels punts més febles del treball i en el qual cal aprofundir. La qüestió no és fàcil de solucionar, ja que la figura del Braç Militar representa una originalitat única del cas català que només troba alguna similitud amb certes figures franceses. A tot això, l'estudi del Braç Militar cal allargar-lo en el temps i centrar la nostra atenció en la seva actuació durant la primera meitat del segle XVII. Tot i així, la impressió que ens fa a partir d'una primera recerca documental que hem fet és que l'autèntica rellevància del Braç Militar no es produí fins a la darreria del segle XVII, amb el conflicte dels barretines i els anys posteriors.

Vista en el seu conjunt, la tesi aporta una llum especial sobre un període prou complex de la nostra història. A banda de les noves informacions sobre els diferents conflictes de la Guerra de Successió, crec que la tesi doctoral posa de manifest el vigor de les constitucions catalanes i del dinamisme i riquesa del sistema institucional

català, capaç d'adaptar-se als canvis del temps i alhora ser un fre clar i evident a les dèries absolutistes dels monarques. I tot això, combinat amb uns processos de canvi estamental i social que permetien que els nous sectors mercantils participessin dels mecanismes de poder i poguessin influir en la vida política del país. Tot plegat, sens dubte, és un signe clar de modernitat que no podem obviar.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 213-224
DOI: 10.2436/20.1001.01.36

LA GENERALITAT DE CATALUNYA A L'EXILI (1939-1948)[1]

MERCÈ MORALES
Societat Catalana d'Estudis Històrics

RESUM

L'article presenta una breu síntesi de la tesi doctoral, alguns aspectes metodològics i les principals conclusions. L'objectiu de la tesi consisteix a avaluar el paper que havia tingut la Generalitat de Catalunya en la història de l'oposició antifranquista els anys quaranta. La hipòtesi de treball se sustentava en les nombroses i reiterades al·lusions a la institució per part de les diferents organitzacions polítiques catalanes durant el període, fins a esdevenir un dels principals eixos del debat polític, si bé generalment se li havia atorgat un paper gairebé marginal. Alhora, s'ha reconstruït la història de la institució en els anys esmentats, necessària per assolir l'objectiu del treball, a causa de les escasses informacions bibliogràfiques precedents. Així mateix, presenta noves informacions sobre l'oposició a l'exili i a l'interior els anys quaranta; sobre les relacions polítiques amb els governs basc i espanyol a l'exili, i en l'àmbit polític internacional.

PARAULES CLAU

Exili, Generalitat, Estatut, autodeterminació, franquisme, República, monarquia, socialisme, democràcies occidentals.

The Catalan Autonomous Government (Generalitat of Catalonia) in exile (1939-1948)

ABSTRACT

This article offers a brief synthesis of the doctoral dissertation, as well as some methodological aspects, and its main conclusions. The goal of the dissertation is to assess the role that the *Generalitat de Catalunya* (Catalan Autonomous Government) played in the history of the anti-Franco opposition in the 1940's. The hypothesis of the paper was supported by the numerous and repeated references to this institution by the various Catalan political organizations in that period of time, to the point of becoming one of the main centrepieces of the political debate. At the same time, the history of this institution during the aforementioned years has been reconstructed, something which was necessary in order to attain the paper's goal

1. La tesi doctoral que es presenta va ser llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona, l'abril de 2008. Ha estat dirigida pel doctor Jaume Sobrequés i Callicó, catedràtic de l'esmentada Universitat, i van formar part del tribunal el doctor Borja de Riquer i el doctor Josep M. Solé i Sabaté, per la Universitat Autònoma de Barcelona; el doctor Josep Fontana, per la Universitat Pompeu Fabra; el doctor Paul Preston, per la Luton School of Economics of London, i el doctor Joseba Agirreazkuenaga, per la Universitat del País Basc. Va obtenir la màxima qualificació, excel·lent *cum laude*.

and because of the scanty previous bibliographical data. It also offers new details about the opposition both in exile and inland in the 1940's; about the political relations with the Basque and the Spanish governments in exile; and within the scope of international politics.

KEY WORDS

Exile, Generalitat, Estatut, self-determination, Franco regime, Republic, Monarchy, socialism, western democracies.

La Generalitat de Catalunya a l'exili (1939-1948) ha pretès omplir un buit historiogràfic: la inexistència d'un estudi monogràfic dedicat a la Generalitat de Catalunya a l'exili des de la historiografia. L'objectiu primer de la investigació era avaluar quin havia estat el paper real de la Generalitat, la seva incidència en la història de l'oposició antifranquista i contextualitzar-la correctament. En una bona part de la bibliografia publicada apareixia minimitzada, relegada a un paper marginal, i amb tendència a presentar els aspectes més polèmics. En qualsevol cas, amb molts silencis sobre la presidència de Josep Irla. Per contra, en les fonts primàries, les referències a la institució per part de les diferents organitzacions polítiques eren reiteratives al llarg de tot el període. La hipòtesi primera de la investigació es va formular, doncs, sobre una contradicció i en va generar, alhora, una segona: la mateixa reconstrucció històrica. Era necessari reconstruir els esdeveniments que, aparentment, havien provocat que la institució de govern catalana hagués desaparegut de la primera línia de l'escena política bé després de la Guerra Civil, bé després de la mort de Lluís Companys l'octubre de 1940. La reconstrucció obligava ensems a elaborar una periodificació raonada que aclarís les dinàmiques polítiques internes i els elements diferencials que es produïen de manera simultània en els diferents àmbits espacials en els quals operava l'oposició.

La tesi partia, doncs, tant des del buit historiogràfic en alguns aspectes, com d'uns enunciats generals dels quals, amb algunes excepcions, mancava explicar amb profunditat els processos polítics que en van ser la causa. El punt inicial de partida va ser l'exili de les institucions de govern el febrer de 1939 i el punt final, la dissolució del primer i únic govern de la Generalitat exiliada, el gener de 1948. A partir d'aquell any, la Generalitat restaria representada en la figura del seu president.

A mesura que la investigació avançava, els resultats obtinguts van ser més eloqüents sobre la significació política de la institució, fins a venir a demostrar que va tenir un paper de primer ordre, per afinitat o per oposició, en la història antifranquista dels anys quaranta. La Generalitat de Catalunya va esdevenir un dels principals epicentres del debat polític entre les organitzacions polítiques catalanes —per a algunes, el primer— durant aquest període; debat que va girar entorn a una qüestió: la funció que havien d'acomplir les institucions de govern en la direcció de l'opo-

sició i en la futura Transició democràtica a Catalunya. Les forces polítiques i sindicals catalanes no es van posar mai d'acord. La Generalitat esdevindria, així, un dels eixos al voltant dels quals es manifestarien actituds, estratègies i propostes polítiques distintes; tendències i dinàmiques que són la clau per comprendre les relacions polítiques entre les diferents organitzacions antifranquistes al llarg del període.

Des del punt de vista conceptual i metodològic, la investigació es va enfocar des d'una perspectiva més àmplia que l'emprada en els estudis de l'exili polític, restringits a l'àmbit estrictament català i, encara més, a les relacions polítiques entre les organitzacions nacionalistes, que deixaven de banda, sovint, els partits, sindicats i moviments obreristes. A l'inici de la investigació ho considerava fonamental, entre altres raons, perquè havien format part del govern de la Generalitat a l'exili. Més endavant, la mateixa investigació les situaria en un paper principal i, en el cas del socialisme català, gairebé desconegut. També vaig considerar necessari contextualitzar i connectar la política catalana amb la basca i l'espanyola, amb el principal objectiu de donar a conèixer les seves relacions i avaluar la influència política mútua. Les relacions polítiques bascocatalanes a l'exili havien estat les úniques que la historiografia ha intentat reconstruir, però només durant el període de la Segona Guerra Mundial, i les relacions polítiques catalanoespanyoles no havien estat mai explorades, cosa que aïllava la política catalana de la resta de l'oposició antifranquista. M'impel·lia a incorporar-les tant el fet que no se'n sabés res, com els paral·lelismes que presentaven en alguns aspectes la política catalana i l'espanyola pel que feia a les seves institucions de govern.

D'altra banda, la perspectiva àmplia que volia imprimir al treball implicava incorporar un sector que no havia estat integrat en aquests estudis, el de l'oposició monàrquica. L'objectiu era el mateix: investigar quines havien estat les relacions amb aquests grups. Amb el mateix criteri, he prestat especial atenció al desenvolupament de la política internacional i a les actituds adoptades pels diferents governs respecte a l'oposició i a la dictadura. La finalitat ha estat avaluar la seva influència dins la política catalana d'aquests anys.

No va ser fàcil, des del punt de vista metodològic, estructurar la tesi ni organitzar-ne els capítols. Els escenaris són diversos (Catalunya, França, Anglaterra, Mèxic, Nova York, l'Argentina, entre d'altres) i les organitzacions i plataformes antifranquistes, múltiples. El fet d'haver incorporat les relacions amb la política basca, espanyola i aspectes relacionats amb la internacional, encara va fer més complexa i extensa la redacció. Tot i així, vaig intentar dotar-la d'una continuïtat tant temàtica com, òbviament, cronològica, que permetés anar resseguint els esdeveniments d'una manera coherent i llegidora. La tesi es va estructurar en dos blocs diferenciats: de la fi de la Guerra Civil a l'alliberament de França pels aliats (1939-1944) i de la fi de la Segona Guerra Mundial a la Guerra Freda (1945-1948). Cada bloc es divideix en diferents capítols temàtics.

Estat de la qüestió

La consulta exhaustiva de la bibliografia existent, acompanyada de l'elaboració d'una base de dades, sintètica, amb cada una de les obres i articles consultats, m'ha permès racionalitzar un univers bibliogràfic atomitzat, tant pels temes tractats com pel perfil de l'autor —cada exiliat podria escriure un llibre. Sobre l'exili existeix una àmplia bibliografia, especialment abundant sobre l'exili social i cultural, però, en comparació, és escassa pel que fa a l'exili polític català. Disposem de poques obres i, a excepció d'un petit nombre d'elles, com les dels historiadors Daniel Díaz Esculies, Francesc Vilanova i Josep M. Roig i Rosich, entre d'altres, la resta es caracteritza per aportar una visió política deformada que impedeix contextualitzar correctament els fets i atorgar-los la transcendència política real. D'altra banda, els testimonis personals i els llibres de memòries aporten informacions valuoses, però, com és conegut, la memòria no és fiable, voluntàriament o involuntària. Entre les més fidedignes, destaquen les escrites per Carles Pi i Sunyer, i les memòries polítiques de Joan Sauret, tot i que aquestes últimes presenten algunes llacunes significatives. Sobre l'exili polític basc dels anys quaranta, cal ressenyar l'obra de Juan Carlos Jiménez de Aberasturi i sobre l'exili polític espanyol del mateix període, les obres de Javier Tusell, Alicia Alted i, més recentment, les de Miguel Ángel Yuste i Milagrosa Romero, entre d'altres. Les memòries dels polítics espanyols i bascos amplien les informacions sobre el context en el qual va actuar l'oposició catalana exiliada, com les de José Antonio Aguirre, Indalecio Prieto, Félix Gordón Ordás i Luis Araquistáin.

En síntesi, les investigacions sobre l'exili català, sobretot social i cultural, són prolífiques —malgrat tot, encara manquen estudis sobre el perfil socioeconòmic dels exiliats catalans—, però, pel que fa a l'exili polític, només comptem amb un nombre reduït d'aquests. A més a més, aporten més informacions sobre el període de 1939-1945 i, en menor grau, sobre el de 1945-1948, fet que es trasllada a la tesi, en la qual les referències bibliogràfiques han estat més abundants en els anys 1939-1944 i, en menor grau, entre 1945-1948. Manquen més estudis monogràfics sobre les organitzacions polítiques d'aquests anys; algunes biografies essencials; epistolaris i obres de consulta, com un diccionari polític de l'exili. En l'actualitat, només disposem del diccionari de l'exili americà, dirigit per Albert Manent.

Fonts documentals

Una de les principals aportacions de la tesi és haver incorporat noves informacions d'arxius que no havien estat explorats per la nostra historiografia pel que fa a aquest període. Un d'ells és l'Arxiu del Ministeri d'Afers Estrangers francès, a París, on hi ha nombrosos informes sobre l'oposició que arribaven per diferents vies: els serveis d'informació francesos arreu del país veí i els consolats. Els documents gene-

rats pel consolat de Barcelona aporten una nova llum sobre l'oposició a l'interior. Els Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, a Perpinyà, on residia el contingent més nombrós de catalans exiliats, permeten resseguir les activitats polítiques de l'oposició al llarg de tot el període estudiat. L'Arxiu del Nacionalisme Basc, a Artea, Bilbao, em va permetre introduir elements nous sobre les relacions bascocatalanes, en especial, després de la Segona Guerra Mundial, les menys conegudes; així com, en el mateix sentit, el fons Manuel Irujo, nou per a la historiografia catalana. Les informacions que aporto dels fons de l'Arxiu de la República Espanyola a l'exili, de la Fundación Universitaria Española, a Madrid, també són inèdites. Les relacions de tot ordre, polítiques, econòmiques, amb l'oposició espanyola han estat molt reveladores i aporten també una nova llum sobre l'oposició catalana. A la Biblioteca Nacional de Madrid, també es conserven algunes carpetes amb documents originals de l'exili.

El fet d'haver investigat tant a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, a Poblet, com a l'Arxiu de la Fundació Carles Pi i Sunyer, a Barcelona, ha estat molt satisfactori. Entrellaçar-los a la tesi m'ha permès aportar una visió global i més rigorosa del període, a través dels fons conservats per dues de les figures polítiques catalanes més significatives de l'exili. El mateix cas es reprodueix a l'Arxiu del Centre d'Estudis d'Història Internacional (CEHI), del Pavelló de la República, a Barcelona. Els fons que conté sobre els socialistes i els comunistes catalans m'han permès recrear les relacions entre el PSUC i els socialistes del PSC i del MSC, així com entre aquests i la resta d'organitzacions polítiques, i l'actitud manifesta al voltant de les màximes institucions de govern. Ambdós fons, bàsics per investigar la història de l'obrerisme al país, es complementen de manera suggerent. Així mateix, l'hemeroteca del CEHI ha estat d'un valor inestimable per a la redacció de la tesi. L'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, a Girona, on es conserva un dietari inèdit de Josep Irla i altra documentació personal del president de la Generalitat també ha il·luminat aspectes polítics de l'època.

Els arxius particulars, com el fons personal de Teresa Rovira, filla d'Antoni Rovira i Virgili, i el fons Robert Surroca, també han estat importants per a la investigació. La resta d'arxius que he consultat (Arxiu Fundació Rafael Campalans, Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, Arxiu Històric de Girona, Biblioteca Nacional de Catalunya, Arxiu de l'Institut Internacional d'Història Social, d'Amsterdam, entre d'altres) aporten també dades noves, si bé ja havien estat objecte de recerca per part dels investigadors catalans. Les fonts orals no han estat nombroses. Una bona part dels protagonistes ja han desaparegut. En aquest cas, les seves famílies han estat de gran ajut. Entre elles destaquen Encarnació Pijoan, filla del president de la Generalitat, Josep Irla; la ja esmentada Teresa Rovira, entre d'altres. La conversa amb Santiago Carrillo, Gregorio López Raimundo i Miguel Núñez ha estat també reveladora pel que fa a la història d'aquest període.

Algunes qüestions metodològiques

L'enigma que plantejaven algunes contradiccions interpretatives, factuals i documentals, així com els buits històrics, van impel·lir-me a fer una mena de *reset*, per establir amb certesa alguns fets, avaluar-los i tenir en consideració la seva influència real. Aquesta tasca comportava comprovar la veracitat i la transcendència política de certs esdeveniments. Per aquest motiu, vaig incloure referències documentals a la redacció, més extenses en aquells capítols en els quals vaig considerar-les necessàries. Els documents de l'època són d'una tendenciositat política aclaparadora i, a més, acostumen a fer grans judicis i dictaminar sentències condemnatòries —la condemna comporta l'autoexculpació— sobre alguns dirigents polítics, propi d'un ambient bèl·lic i postbèl·lic. El fet d'haver utilitzat moltes fonts diverses, però, crec que m'ha permès fer una aproximació històrica al més fidedigna possible. L'erudició documental ha estat volguda. Primer, perquè considero que en una reconstrucció històrica com la que he fet, era obligada, i segon, perquè el debat polític continua obert. Una bona part de les sigles polítiques que apareixen a la tesi són vigents, com també algunes de les qüestions que es plantejaven en l'àmbit polític nacionalista (autodeterminació, autonomisme, federalisme) i socialista (aliança o independència respecte al socialisme espanyol). Les estratègies polítiques del passat, l'actuació d'alguns dirigents, pertanyen únicament i exclusiva a aquell passat i aquells dirigents. Sostraure-les d'aquell context concret, tan anòmal, per fer segons quins judicis polítics des de la nostra òptica actual seria erroni. Els paral·lelismes, tan atractius, s'han d'establir, en tot cas, tenint en compte totes les variables. Aquestes són a la tesi.

El debat sobre les institucions de govern

La història de la Generalitat els anys quaranta va girar al voltant del debat que es va plantejar entre les forces polítiques sobre el paper que havia d'acomplir la institució tant en la direcció de l'oposició antifranquista com en la futura Catalunya democràtica. El debat va obeir a diferents factors, tant de tipus ideològic com d'estratègia política. En el primer cas, trobem les reivindicacions d'un sector del nacionalisme que considerava que l'Estatut de 1932 havia estat superat i que s'havia d'anar cap a l'autodeterminació, i un estat independent —sovint no es defineix amb claredat en el discurs si és independent, federal o confederal—, però, en qualsevol cas, en el qual la Generalitat republicana ja no tenia cabuda. En el segon cas, trobem el rebuig d'un sector de l'oposició catalana a la política que havien portat a terme els partits que havien governat la Generalitat durant la Guerra Civil, és a dir, Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). No es discutia tant la pervivència de la institució, com que aquesta fos dirigida per aquestes forces polítiques.

Les organitzacions crítiques amb la Generalitat i els partits governamentals van ser Unió Democràtica de Catalunya (UDC), que ja s'havia oposat al govern frontpopulista durant la Guerra Civil; Estat Català (EC), que proclamava el 1939 la independència de Catalunya, i, més tard, dues formacions noves creades a la postguerra, el Front Nacional de Catalunya (FNC), format en la seva majoria per membres d'EC, i que en constituir-se defensava el dret a l'autodeterminació, i el Moviment Socialista de Catalunya (MSC), integrat, sobretot, per membres del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM). El MSC defensava el dret a l'autodeterminació i una Catalunya federal, i intentava crear-se un espai propi dins l'obrerisme català diferenciat del comunista, tant a l'exili com a l'interior.

El debat sobre la pervivència o no de les institucions republicanes i sobre el seu paper en el comandament de l'oposició no va ser exclusiu de la política catalana. El rebuig al govern de Negrín per part de diferents organitzacions polítiques espanyoles, com per exemple, un sector del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) encapçalat per Indalecio Prieto, també va debilitar les institucions de govern de l'Estat. Pel que fa a la superació de l'Estatut autonòmic, també va prendre força en la política basca entre 1939 i 1945 però, a diferència del cas català, va ser defensat des de la mateixa institució de govern, pel president José Antonio Aguirre, del Partit Nacionalista Basc (PNB). Així doncs, la idea que la Segona República no havia donat resposta a les aspiracions nacionalistes i, per tant, s'havien de superar els límits dels estatuts per anar a fórmules més avançades d'autogovern, i la idea que la política que s'havia portat a terme pels governs republicans durant la Guerra Civil havia finit, i s'havia de donar pas a la renovació dels dirigents, eren comunes entre l'oposició el febrer de 1939.

L'exili començava amb les institucions de govern debilitades pel desgast de l'exercici polític durant la guerra i per la derrota, i desmantellades per la dissolució dels seus executius. En el cas català, qüestionades per una bona part de les forces nacionalistes que proclamaven la fi de la institució, o bé exigien la dimissió de Companys. Aquestes actituds van afavorir l'aparició d'organismes que es postularien com a alternatives als governs institucionals; el més important durant la Segona Guerra Mundial, però no l'únic, va ser el Consell Nacional de Catalunya, constituït a Londres, el juliol de 1940. Després del final de la contesa, desapareixerien alguns d'aquests organismes, però en sorgirien d'altres com el Consell Nacional de la Democràcia Catalana, a l'interior del país. Les forces dominants al Consell van ser UDC, el FNC i el MSC. Aquestes organitzacions van aliar-se per presentar un front d'oposició als dos partits majoritaris, ERC i PSUC, i van intentar crear un espai polític propi a Catalunya, al marge de la Generalitat governada per ERC.

La idea de trencar amb les institucions polítiques legítimes s'ha de circumscriure a un sector de la política catalana, i no sempre va ser clara la frontera del trencament. En general, es reconeixia el president de la Generalitat com una figura re-

presentativa, però buida de poder executiu. No es posava tant en dubte la institució com el seu govern, és a dir, el partit governamental. En síntesi, una bona part del discurs i de l'actuació política de l'època responia més a la dialèctica que enfrontava les distintes organitzacions antifranquistes per comandar o fer-se un lloc en la direcció de l'oposició i en la Catalunya de la transició, i en menor grau a un debat ideològic profund sobre la funció i l'oportunitat de les lleis i de les institucions de govern catalanes. Aquest debat va tenir una significació més profunda entre els anys 1939 i 1945, com veurem.

Un altre element que va contribuir a l'afebliment de la Generalitat i que va afavorir aquests organismes alternatius va ser el convenciment que el temps d'exili seria curt, és a dir, que el triomf dels aliats a la Segona Guerra Mundial comportaria de manera automàtica la fi de la dictadura. Aquesta convicció —dic convicció perquè no va existir mai cap compromís formal per part de les democràcies amb l'oposició sobre la seva intervenció a Espanya després del conflicte bèl·lic—, en lloc de promoure la unitat entre les distintes forces polítiques, va accentuar-ne les diferències, davant el previsible procés electoral que havia d'obrir-se a la Catalunya democràtica. Per aquest motiu, trobem que el discurs polític central de l'època era com havia de ser i fer-se la Transició: el règim polític de la nova democràcia, les institucions que governarien i la composició del govern que havia de liderar el període de transició. I és en aquest punt en què la unitat política, amb partits que defensaven programes i estratègies diferents, va esdevenir impossible. Ni ERC des de la Generalitat va aconseguir atreure una bona part de les organitzacions polítiques a la institució, ni aquestes van aconseguir consolidar els seus organismes.

Dins d'aquest panorama polític, hem de tenir en compte un altre factor que encara va dificultar més l'acció de govern de la Generalitat i que va donar un caràcter més dispers a la política antifranquista catalana: els diferents corrents interns que van travessar i seccionar una bona part de les forces polítiques. Així, per exemple, EC es va dividir en dos sectors, un dels quals, capitanejat per Joan Cornudella, acabaria per esdevenir el FNC. El POUM també es va dividir entre el Front de la Llibertat creat per Josep Rovira a França, base del futur MSC, i el partit. El PSUC també va patir escissions, com a conseqüència d'expulsions i de dissidències, com és el cas del PSC, de Manuel Serra i Moret i Miquel Ferrer. El sindicat anarquista, la CNT, també es va dividir entre el sector apolític i el que volia intervenir activament en política. L'esquerra també va patir la seva pròpia escissió, entre el corrent conegut com *autodeterminista*, que defensava la superació de l'Estatut, i el conegut com *legalista*, defensat pel secretari general del partit, Josep Tarradellas, el qual mantenia la vigència de l'Estatut, la fidelitat a la Generalitat i deixava per a més endavant l'autodeterminació. Alhora, dins els diferents partits i grups nacionalistes existien empaties distintes envers les formacions obreristes. Així, trobem alguns dirigents i militància d'ERC propera als comunistes, d'altres afins als socialistes i uns altres, als cenetistes.

Un altre element que va avivar les divisions entorn al paper que havia d'acomplir la Generalitat va ser el posicionament polític que van adoptar els partits i sindicals catalans davant les diferents solucions que l'oposició va donar per posar fi al règim franquista i que es van anar concretant en dues: la via republicana, que cercava la intervenció diplomàtica de les democràcies per posar fi a la dictadura, i el restabliment posterior dels governs republicans creats a l'exili, i la via pactista impulsada per Indalecio Prieto a l'exili i l'Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas, que proposava un pacte de reconciliació nacional entre republicans i monàrquics, el qual forçaria, amb el suport de les democràcies, la marxa de Franco. Després, es formaria un govern provisional, encarregat de convocar un referèndum entre monarquia i república i les eleccions generals. La proposta de Prieto no passava, doncs, pel retorn de les institucions republicanes exiliades.

Malgrat les divisions entre les organitzacions antifranquistes catalanes, la idea d'unitat política, de pacte nacional, va ser perseguida tant per la Generalitat com pels organismes sorgits al marge de la institució. El consens, però, no va ser possible per la manca d'entesa entre el bloc format per UDC, FNC, MSC i, en ocasions, EC, i els partits majoritaris, ERC i PSUC. Els primers van frenar de manera reiterada les iniciatives de l'esquerra per dirigir la política catalana des de la Generalitat i van marginar el PSUC de qualsevol iniciativa unitària. No hem d'oblidar que sense la capacitat de convocar eleccions que legitimessin de manera democràtica els partits governamentals, cada força política, fos majoritària o minoritària, defensava el seu dret a participar activament en la direcció política i fer valer els seus programes i estratègies. La manca de flexibilitat d'uns i d'altres, en un context en el qual, si es volia la unitat, forçosament s'havia d'arribar a una entesa, va impedir el consens necessari per assolir-la. Com he esmentat, la possibilitat del retorn al país, més o menys immediat, encara va enrocar més les distintes posicions.

El debat sobre el paper de les institucions polítiques catalanes va passar per dues etapes diferenciades, ambdues fortament influïdes per la política internacional. Entre el 1939 i el 1945, el debat va ser, sobretot, ideològic. Els defensors de l'autodeterminació van aplicar a Catalunya, el País Basc i Galícia el tercer punt de la Carta de l'Atlàntic, signada el 1941 per Winston Churchill i Theodore Roosevelt, que assegurava que totes les nacions oprimides tenien dret a l'autodeterminació. Durant aquests anys de guerra, el nacionalisme es va posar al servei dels aliats per aconseguir el seu suport i assolir el projecte de confederació ibèrica, sustentat pels catalans, bascos i gallecs, que s'havien unit en el revifat pacte de Galeuzka.

A partir del 1945, el debat va ser sobretot estratègic. Els autodeterministes van comprovar que les seves esperances confederals no tenien ressò entre les democràcies, i els coneguts com *legalistes*, defensors del restabliment automàtic de l'Estatut de 1932, van adonar-se que amb prou feines els governs republicans podien influir sobre les noves cancelleries postbèl·liques. La política de l'oposició, doncs, es va

veure obligada a reorientar-se, i a fer-ho amb celeritat, en funció de les actituds que els governs de les democràcies manifestaven sobre la política espanyola. Aquestes actituds van ser cada vegada més conservadores a mesura que es consolidava la Guerra Freda, en l'intent de frenar l'URSS com a potència i l'expansió del comunisme. La Nota Tripartita, signada el març de 1946 per Anglaterra, els Estats Units i França, va ser l'expressió d'aquest conservadorisme. S'animava a promoure un cop d'estat per part dels generals monàrquics, que obligués Franco a abandonar el poder sense efusió de sang, i que es constituís un govern provisional sota l'auspici de la monarquia en la figura de Don Juan de Borbó.

La Nota Tripartita va dividir encara més l'oposició. Mentre un sector va continuar donant suport a la via republicana, en l'últim intent de convèncer les democràcies que els governs republicans eren l'alternativa a Franco, uns altres obririen la porta al pacte entre republicans i monàrquics i a un nou govern provisional. L'adhesió d'una bona part de les organitzacions polítiques que formaven part del Consell Nacional de la Democràcia Catalana a la Nota Tripartita va allunyar-les encara més de la Generalitat, i va fer impossible el gran pacte nacional que Josep Irla i el govern català constituït el setembre de 1945 van intentar liderar. El 1947, el fracàs de la via republicana per posar fi a la dictadura va abocar les institucions a una crisi profunda. Josep Irla dissoldria el govern el gener de 1948.

La història de la institució durant els anys quaranta es pot dividir en tres etapes. La primera, entre el febrer de 1939 i l'estiu de 1940, en la qual la Generalitat de Companys i ERC van intentar liderar un pacte d'unitat entre les organitzacions nacionalistes, aliança que va fracassar per l'oposició del nacionalisme radical a la continuïtat de la institució i per l'oposició de diversos sectors a una Generalitat comandada per Companys. La segona aniria des del juny de 1940 fins al setembre-octubre de 1944. La clandestinitat forçosa de la institució i dels dirigents polítics exiliats a França, a causa de la repressió política que es va desfermar a l'Estat francès amb l'ocupació alemanya, va afavorir la creació del Consell Nacional de Catalunya, a Londres, i un més gran protagonisme dels catalans exiliats a Amèrica. El Consell de Londres, presidit per Pi i Sunyer (ERC), va esdevenir la plataforma des de la qual van tenir veu les reivindicacions autodeterministes. A partir de l'agost de 1942, quan el president Irla va deslegitimar-lo perquè considerava que s'havia atribuït poders governamentals, començaria una lluita sorda entre legalistes i autodeterministes que no finalitzaria fins al juny de 1945, quan Pi i Sunyer va dissoldre el Consell.

El juny de 1945, la Generalitat va encetar una nova etapa, la tercera, que finalitzaria el gener de 1948. És en aquest període en el qual la tesi aporta informacions més innovadores, amb majors aportacions documentals. Abasta l'existència del primer i únic govern de la Generalitat a l'exili, des del qual Irla i Pi i Sunyer van intentar portar a terme un gran pacte nacional, iniciativa que tampoc no va tenir èxit. Les causes del seu fracàs van ser: la reiterada autoexclusió de les organitzacions nacio-

nalistes (UDC, FNC, EC, ACR) a participar-hi i el fet que el nou socialisme català (PSC i MSC) no estigues representat fins al gener de 1947, data en la qual el conseller Serra i Moret va fer efectiva la seva presència. El MSC, mancat de representació al govern, i la resta de forces que s'havien autoexclòs van optar per crear el seu propi organisme de govern, el Consell Nacional de la Democràcia Catalana, a Barcelona, el desembre de 1945, fet que va facilitar la presència dels seus dirigents a Catalunya (UDC, FNC) i la separació efectiva de dirigents del POUM a l'interior per comandar el MSC al país (Pallach, Bellsolell, entre d'altres).

Des de la seva constitució, el govern de la Generalitat es va abocar a dos fronts estretament lligats: ampliar l'executiu i arribar a un pacte amb el Consell de l'interior. No es va assolir mai. Ni el govern de la Generalitat va acceptar les propostes del Consell, que reivindicava els poders executius de la institució i relegava aquesta a tasques representatives a l'exili, ni el Consell no es va avenir mai a reconèixer el govern de la Generalitat —sí que en reconeixia la presidència—, i incidia que no era representatiu de la voluntat del país i que s'havia de dissoldre. Aquesta dualitat exili-interior no va obeir a una qüestió geogràfica, sinó estrictament política. En el cas català, el bloc format per UDC-MSC-FNC-EC a l'interior ja s'havia manifestat a l'exili el gener-febrer de 1945. En el cas espanyol, l'ANFD tenia el seu *alter ego* en Indalecio Prieto (PSOE) i els grups afins a la via pactista. Les divisions polítiques no es poden generalitzar en funció de l'àrea geogràfica. Trobem aliances i divorcis en una mateixa ciutat com Perpinyà, Montpeller, Tolosa, Londres, Mèxic o Barcelona, on les relacions polítiques eren molt tenses entre les organitzacions antifranquistes, malgrat conviure en un mateix espai.

Sense l'escalf de les democràcies i d'una bona part de les forces polítiques, els governs republicans van entrar en crisi. La sortida definitiva del cas espanyol a l'ONU, l'octubre de 1947, va posar fi a la via republicana i va obligar les forces polítiques a posicionar-se obertament davant l'opció prietista. En aquelles dates, Pi i Sunyer havia decidit marxar a Amèrica i el desembre Serra i Moret dimitia del govern. Els dos consellers més emblemàtics, juntament amb Comorera, abandonaven l'executiu, alhora que la resta de forces polítiques empenyien Irla a dissoldre'l. La seva dissolució, el gener de 1948, tampoc no va significar que les forces polítiques arribessin a una entesa. Tanmateix, s'estava a punt de tancar un cicle dins la història de l'oposició. El fracàs de Prieto en les seves gestions amb els monàrquics, l'acord entre Franco i Don Juan l'estiu de 1948 i el reconeixement semioficial del govern Truman al règim van posar punt i final a les esperances de l'oposició i les estratègies sobre les quals s'havia fonamentat la seva política des del final de la Guerra Civil. S'havia arribat a un final d'etapa i en començava una quarta, en la qual es replantejarien actituds i es planificarien estratègies a més llarg termini. A partir del 1948 la Generalitat es mantindria en la figura del seu president, obligada per la manca de consens que va existir entorn seu, i pel protagonisme polític de les organitzacions i plataformes creades a l'interior un cop l'exili va esgotar el seu potencial polític.

APORTACIONS

Entre les principals aportacions que considero s'ofereixen a la tesi, destaquen entre d'altres:

— El paper del primer ordre que va tenir la Generalitat en la política de l'oposició antifranquista catalana. El discurs principal d'aquesta va girar al voltant precisament del paper que havien de tenir les institucions de govern tant durant l'oposició com en la futura Catalunya democràtica.

— Les divisions entre les forces polítiques catalanes van restar estretament lligades al posicionament que van adoptar davant la institució i el partit governamental. Aquest posicionament no va respondre només a les diferències que s'havien manifestat entre elles durant la Segona República, sinó també a les expectatives que els va obrir el que es creia una imminent Transició i a la possibilitat de governar a Catalunya.

— Haver incorporat a la història de l'oposició antifranquista organitzacions que, sovint, només apareixien en anys posteriors, com el PSC, el Front de la Llibertat, el MSC i la UDC de Coll i Alentorn, i que no apareixien, com la Lliga Republicana. En aquest sentit, no es pot reconstruir la història de l'oposició antifranquista catalana sense incloure totes les organitzacions polítiques presents al país, fossin *catalanes* o *espanyoles*, com ja se les definia a l'època.

— L'oposició monàrquica, sobretot entre el 1946 i el 1948, va tenir un pes específic en la història de l'oposició, i va incidir de manera significativa en les relacions entre les forces polítiques catalanes.

— Haver reconstruït les relacions entre les institucions polítiques catalanes i les basques i espanyoles durant aquest període, fet que ha permès posar de manifest que no es poden entendre ni conèixer en tot el seu abast, sense tenir en compte aquesta vinculació.

— Les evolucions de la política internacional van influir poderosament en les estratègies i relacions entre les forces polítiques catalanes, fet que apareixia sovint restringit a la política antifranquista espanyola.

— Haver reconstruït la història del primer i únic govern de la Generalitat a l'exili no només en l'ordre polític, sinó també l'obra de govern que va portar a terme, així com qüestions sobre la seva hisenda que havien quedat aturades el 1945.

I, en definitiva, haver contribuït posant a l'abast nombrosos documents fins ara inèdits per al seu estudi i revisió, així com una aproximació històrica que obre noves línies d'investigació sobre aspectes que han estat suggerits a la tesi, però que, no essent objecte del tema que s'hi tractava, resten oberts per a estudis posteriors.

-

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 227-237
DOI: 10.2436/20.1001.01.37

EL VUITÈ CENTENARI DEL NAIXEMENT DE JAUME I I LA HISTORIOGRAFIA CATALANA

Sebastià Riera Viader
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

El vuitè centenari del naixement de Jaume I, esdevingut el 2008, ha passat molt desapercebut en l'àmbit institucional i tampoc ha tingut un gran ressò popular; en canvi, en l'àmbit acadèmic, la commemoració ha tingut més repercussió i ha estat motiu que s'hagin publicat un bon nombre d'obres notables que tot seguit ressenyarem.

El primer esment ha de ser per a Ferran Soldevila, el gran especialista en l'època de Jaume I, figura a la qual va dedicar alguns dels seus millors treballs. Oportunament s'ha reeditat *Jaume I*.[1] Malgrat el mig segle transcorregut, l'obra continua essent útil com a exponent d'una visió clàssica de la figura del conqueridor de València. Dividida en dues parts, la primera és el relat dels grans esdeveniments polítics i militars del període, basat no solament en el *Llibre dels fets*, la crònica del seu regnat, sinó també en la documentació de l'època, que Soldevila ha conegut com ningú. L'autor, però, no es limita a això, i en la segona part ofereix una síntesi del desenvolupament de les institucions catalanes durant el regnat de Jaume I. Soldevila li retreu algunes decisions, al seu parer errònies, com el lliurament de Múrcia al seu gendre, Alfons X de Castella, o la partició dels seus regnes entre els seus dos fills, Pere el Gran i Jaume II de Mallorca, que divideix, i per tant afebleix, la Corona d'Aragó, sense que per això deixi de mostrar en tota l'obra l'admiració que sent pel biografiat. L'edició es completa amb un pròleg de Josep Maria Salrach, que situa adequadament l'obra de Soldevila en el seu context i en fa ressaltar justament els mèrits.

Si la visió de Soldevila és essencialment catalana del Principat, Antoni Furió ens ofereix un punt de vista més global en la seva obra *El rei conqueridor: Jaume I: entre la història i la llegenda*.[2] Si bé formalment és un llibre de divulgació (gran format, sense bibliografia ni notes, i abundant il·lustració), de fet és una obra prou sug-

1. Ferran Soldevila (2008), *Jaume I*, Barcelona, Base (reedició de la biografia del Conqueridor que Soldevila va publicar el 1955, amb el títol *Jaume I: Pere el Gran* i, en segona edició, el 1961, amb l'editorial Vicens Vives dins la col·lecció «Biografies Catalanes», dirigida per Jaume Vicens Vives (en la nova edició s'ha tret la part corresponent a la biografia de Pere el Gran i, en conseqüència, se n'ha modificat el títol)).

2. Antoni Furió (2007), *El rei conqueridor: Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera.

gestiva com per tenir-la en compte com una de les aportacions més interessants a la commemoració. Si per a Soldevila Jaume I era un rei-cavaller cristià, per a Furió és sobretot un gran senyor feudal que té com a principal fita l'engrandiment dels seus regnes a través de la guerra. La visió de Jaume I que dóna Furió és més matisada, no tan admirativa: es destaca la violència de les conquestes de Mallorca i València o l'obsessió del monarca per les dones, obsessió que era compatible amb una profunda religiositat segons els paràmetres de l'època.

L'autor destaca com la política de Jaume I es va veure condicionada per dos fets militars immediatament anteriors al seu regnat: Las Navas de Tolosa (1212) i la derrota de Muret (1213). Una i altra van suposar l'enfortiment de Castella i França, entre les quals van quedar encaixats els regnes de Jaume I. Si no es volia entrar en conflicte amb aquestes dues potències, a la Corona d'Aragó només li quedava, un cop completada la conquesta del País Valencià, l'expansió mediterrània. Furió defensa el pragmatisme de Jaume I i justifica algunes de les decisions polítiques més controvertides: el Tractat de Corbeil, el Tractat d'Almirra i el retorn a Castella del regne de Múrcia un cop conquerit. Jaume I es va adonar perfectament de l'autèntica força dels seus reialmes i va evitar qualsevol conflicte que hauria pogut ser fatal per al seu futur.

Com indica el títol de l'obra, Furió exposa també el paper que ha tingut el mite de Jaume I en els diversos països on va regnar, i en destaca les diferents visions. Per mallorquins i valencians, és el rei fundador dels respectius regnes, la figura més destacada de la seva història. Els historiadors catalans, en canvi, li han retret la renúncia a Occitània i a Múrcia —mesures que, com ja hem vist, Furió justifica basant-se en el pragmatisme i el bon saber fer polític del monarca—, mentre que els aragonesos li retreuen que, en haver fundat el regne de València, va posar fi a l'expansió territorial aragonesa i els va tancar la sortida al mar. Visió, per tant, més matisada, segons els territoris.

Jaume I també ha esdevingut un mite, i com tot mite històric, la seva obra ha estat vista i interpretada de manera diferent segons els interessos de cada època. Referint-nos només al segle XX, si en els anys de la Segona República era un prototip de polític liberal i demòcrata, en els anys quaranta era sobretot el rei cristià i guerrer que havia expulsat de València els moros infidels, i actualment és una figura reivindicada pels que malden per la reconstrucció nacional dels Països Catalans, que el reconeixen com un dels seus nexes d'unió. Com bé diu Antoni Furió, «el Jaume I que coneixem deu tant a la història com al mite, a l'amalgama i la sedimentació de les successives representacions».

Stefano Maria Cingolani, bon coneixedor de la literatura catalana dels segles XIV i XV, en els darrers anys s'ha especialitzat en l'estudi de la historiografia catalana medieval. Un fruit recent de la seva labor és *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques*,[3]

3. Stefano Maria Cingolani (2007), *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base.

en què s'estudien els textos historiogràfics catalans des dels escrits annalístics fins a les anomenades tradicionalment *quatre grans cròniques*, de Jaume I, Desclot, Muntaner i Pere III. En aquest llibre, després d'un preludi dedicat a estudiar breument els textos que van des dels *Annals de Cuixà* fins a les *Gesta comitum Barcinonensium*, l'autor s'endinsa en l'anàlisi del *Llibre dels fets* de Jaume I. Les tesis exposades suposen un interessant replantejament de les visions més clàssiques sobre aquest text (des de Nicolau d'Olwer i Montoliu a Soldevila i Coll i Alentorn). Cingolani defensa la importància de la intervenció personal del rei en l'elaboració de la crònica, que devia dictar de viva veu a algun escrivà. En el context de la historiografia catalana medieval, el *Llibre dels fets* va suposar un canvi radical en diversos sentits: és una narració àmplia i detallada, que contrasta amb la brevetat dels textos anteriors; té un marcat caràcter autobiogràfic, amb un alt nivell de subjectivitat, i està escrit en català, una llengua més entenedora que el llatí habitual anterior. Cingolani coincideix amb J. M. Pujol que el llibre es va redactar en un únic període, cap al 1270, al final de la vida de Jaume, després del fracassat intent de croada. Com tota autobiografia, el *Llibre dels fets* té molt de justificació dels fracassos —alguns dels quals ni tan sols hi són esmentats— i de reivindicació dels èxits. Jaume I es veu a si mateix sobretot com un cavaller cristià, i això explica que en el llibre siguin molt més rics i detallats els episodis bèl·lics que el relat dels esdeveniments amb més caràcter polític o fins i tot l'activitat legisladora. Conscient que dictava per a la posteritat, Jaume I va elaborar la seva crònica amb la voluntat d'oferir una visió molt favorable d'ell mateix i del seu regnat: es presenta com un heroi, protegit per la Providència, que és alhora un gran conqueridor i un nou fundador del reialme, sumit en el caos per l'anarquia nobiliària dels primers anys del seu regnat. Finalment, a diferència del que s'havia dit fins ara, Cingolani afirma que el *Llibre dels fets* va ser conegut i utilitzat de seguida —com ho demostra el fet que fos una de les fonts tant del *Llibre dels reis* com de la crònica de Desclot—, almenys a la Cancelleria i a la ciutat de Barcelona. En conjunt, aquesta obra de Cingolani ofereix una nova i documentada visió del *Llibre dels fets*, que a partir d'ara serà de consulta imprescindible per a tots aquells que vulguin conèixer el com i el perquè de l'elaboració de la primera de les grans cròniques catalanes.

Stefano Maria Cingolani també ha publicat *Jaume I: Història i mite d'un rei*,[4] una biografia basada en el bon coneixement que té l'autor de la crònica de Jaume I; aquesta, així com altres textos de crònica catalans, castellans i francesos, ha estat emprada com a base principal per a la reconstrucció del regnat de Jaume I i de la seva personalitat. En certa manera, aquesta biografia es pot considerar una ampliació de la part dedicada per Cingolani al *Llibre dels fets* en l'obra *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques*. Cingolani no pretén detallar minuciosament els episodis de la vida de Jaume I i de la seva obra de govern (aspectes socials, econòmics i jurídics), sinó aprofundir sobretot en allò que l'autor considera que ha estat poc o mal tractat, com la ideologia i el pensament històric de Jaume I. El *Llibre dels fets* és

4. Stefano Maria Cingolani (2007), *Jaume I: Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62.

l'eix de la narració, tant en allò que s'hi explica —i com s'explica—, com en allò que hi és absent —i per què hi és absent. Els capítols més brillants són aquells en què el relat s'hi cenyeix més. Cingolani demostra que la memòria de Jaume I és molt selectiva. La crònica no és un acte de record espontani, ans al contrari, tota la narració és reinterpretada i dirigida d'acord amb la imatge que Jaume I té de si mateix al final de la seva vida i que vol deixar per a la posteritat. Es tracta de demostrar amb fets que és un escollit de Déu. El Conqueridor es presenta a si mateix com el rei just que refunda la seva monarquia —vist des d'una perspectiva aristocràtica del poder i de l'honor— i com el monarca que dedica tota la seva vida a la victoriosa lluita contra els infidels. Segons l'autor italià, allò que mou Jaume I a l'hora de realitzar les seves conquestes no són motivacions econòmiques o geoestratègiques, sinó el sentit de l'honor, personal i familiar. En canvi, altres aspectes del regnat o de la vida privada del monarca hi apareixen poc, fins i tot esdeveniments importants com els matrimonis o el naixement dels hereus no formen part d'allò que per a ell és interessant de la seva vida pública. Cingolani remarca que Jaume no va estar mancat de realisme: va ser un cabdill militar, però no es va enfrontar mai a regnes poderosos; va evitar curosament lluitar contra França per Occitània o contra Castella per Múrcia. L'episodi de la conquesta i posterior lliurament d'aquest regne a Castella és significatiu, per a Cingolani, de quin era el propòsit de Jaume I. Tot l'episodi és presentat com una gesta que destaca el poder de Jaume I, que, alhora que socorre un regne tan poderós com Castella, defensa la seva filla Violant —casada amb Alfons el Savi— i els drets dels seus néts. El Conqueridor es presenta com un gran patriarca ibèric, protector de Castella en el seu desig inesgotable de glòria i prestigi. L'ànsia de renom és també el mòbil que el motiva a organitzar la croada de 1269, una empresa que estava abocada al fracàs, o a insistir en la idea de croada en el Concili de Lió de 1274. En definitiva, aquesta nova biografia és remarcable per la seva intenció d'establir quina ha de ser la interpretació i la utilització historiogràfica que es pot fer del *Llibre dels fets*, així com per l'intent de penetrar en el pensament de Jaume I al final de la seva vida i en el concepte que tenia de si mateix i dels avantpassats, encara que no tots els historiadors hagin d'estar necessàriament d'acord amb les interpretacions de Cingolani.

Ernest Belenguer és l'autor de *Jaume I i el seu regnat*,[5] la biografia més interessant publicada en ocasió del centenari. L'autor, valencià de naixement i de formació però establert des de fa temps a Catalunya, ofereix una visió equilibrada de l'obra de Jaume I en els diversos territoris que va governar, i supera la visió més localista d'altres autors. L'obra és una síntesi àmplia, basada en un bon coneixement tant de les cròniques medievals com de la bibliografia, tant la clàssica com la més recent, i és l'única biografia que pretén tractar tots els temes importants. Jaume I és, certa-

5. Ernest Belenguer (2007), *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès.

ment, el Conqueridor i l'autor del *Llibre dels fets*, però també és un polític hàbil i realista que sap mesurar les forces amb els adversaris més adients i sap defugir els més poderosos, és el sobirà que enforteix internament la monarquia i que limita les ambicions de la noblesa feudal, és el legislador que promulgarà lleis que duraran segles, és l'impulsor del comerç o el fundador dels municipis de les grans ciutats que li serviran per establir fecundes aliances amb la burgesia urbana. Un bon exemple dels mèrits de l'obra són les pàgines dedicades al tema del caràcter dual de la societat valenciana després de la conquesta jaumina, en què exposa els pros i els contres de les diverses teories sobre la qüestió (Burns, Guichard, Torró) per arribar a una intel·ligent síntesi: la societat valenciana dual (econòmica, religiosa, cultural) va perviure més de tres segles perquè les aljames mudèjars eren beneficioses tant per a la monarquia —que n'obtenia quantioses rendes fiscals— com per als grans senyors feudals —que s'aprofitaven de la força de treball servil dels musulmans parcers. Així mateix, Belenguer és l'únic dels biògrafs que dedica atenció a la relació de Jaume I amb els jueus, en la qual desfà alguns tòpics (jueus únicament urbans, controladors de les finances de la Corona) i aclareix el tipus de col·laboració que van tenir amb Jaume I i amb Pere el Gran, alhora que en fixa la cronologia. En la tan debatuda qüestió de les particions de l'herència, Belenguer opina que va ser fonamentalment errònia, tant pels problemes que va provocar en vida del Conqueridor com pel fet que va afeblir la Corona d'Aragó en un període en què s'enfortien dos poders veïns rivals (França i Castella). Per contra, el Tractat de Corbeil i la cessió de Múrcia a Castella no van ser mostres de feblesa o errors polítics, sinó tot el contrari. Jaume I, polític realista, va tancar l'expansió occitana perquè era una causa perduda que només podia comportar problemes amb França i amb la Santa Seu. Quant a Múrcia, voler conservar-la hauria provocat una greu crisi política amb Castella, potser fins i tot una guerra, enfrontament en el qual el Conqueridor no tenia la certesa de vèncer. En definitiva, el Jaume I de Belenguer és el més ric en matisos, el més complex, probablement el més real de tots els que s'han escrit darrerament.

Antoni Riera i Melis, vicepresident de l'Institut d'Estudis Catalans, va ser l'encarregat de pronunciar, al monestir de Poblet, el discurs que el 30 de març de 2008 va servir per inaugurar oficialment els actes commemoratius del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I. El discurs s'ha publicat amb el títol *Jaume I i la seva època: Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural*.[6] Aquest treball, malgrat la brevetat, ens dóna les principals claus per interpretar el regnat del rei Conqueridor. L'autor dedica especial atenció als aspectes militars i polítics del regnat. Per l'historiador mallorquí, l'obra de Jaume I va estar marcada per fets que van esdevenir-se immediatament abans de la seva arribada al tron: la victòria cristiana de Las Navas de Tolosa (1212) i la derrota de Muret (1213); la primera afavorirà l'expansió cap a

6. Antoni Riera Melis (2008), *Jaume I i la seva època: Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

les terres d'al-Àndalus, mentre que la segona tancarà la porta a l'expansió cap a Occitània. És en aquest context que cal entendre tant les conquestes de Mallorca i del regne de València com el Tractat de Corbeil. Per Riera i Melis, Jaume I va donar mostres d'un gran realisme polític en renunciar a l'expansió occitana, car si l'hagués volgut mantenir, s'hauria hagut d'enfrontar tant a França —aleshores la monarquia més poderosa de l'Europa occidental— com a la Santa Seu; en canvi, l'expansió ibèrica i mediterrània oferia guanys considerables amb uns costos militars, polítics i ideològics molt menors. El Tractat de Corbeil, per tant, no va ser tant un fracàs diplomàtic —com s'ha dit tantes vegades—, com el resultat d'una acurada anàlisi de la situació política del moment. Quant a la no-incorporació del regne de Múrcia després de la conquesta de 1266, per Riera i Melis també va ser una mostra de realisme: Jaume I no havia pogut repoblar suficientment amb població cristiana el regne de València, i la incorporació de més territoris amb població musulmana de difícil assimilació, juntament amb la possibilitat d'un conflicte amb Castella, feien poc atractiva l'annexió. En canvi, l'autor no dubta a qualificar de gran error la partició dels regnes entre els dos fills, fruit d'una concepció patrimonial de la monarquia que ja era anacrònica. La divisió va afeblir la capacitat militar i política dels dos conjunts polítics resultants (la Corona d'Aragó i el regne de Mallorca) i va ser la causa de futurs enfrontaments entre ambdós, en un període en què tant França com Castella s'anaven enfortint. Un altra actuació política controvertida de Jaume I va ser l'organització descentralitzada que va donar als seus reialmes: si, d'una banda, aquest sistema no va impedir que s'establissin sòlids vincles humans, econòmics i culturals entre els diversos territoris, d'altra banda, va obstaculitzar la concentració de poder en mans de la monarquia, un procés que també es desenvoluparia més intensament en els regnes veïns.

La Fundació Germà Colón Domènech, vinculada a la Universitat Jaume I de Castelló de la Plana, ha promogut i editat, com un acte més de la commemoració del vuitè centenari del naixement del rei Jaume, un volum d'estudis que, sota la cura de Germà Colón i de Tomàs Martínez Romero, porta per títol *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*.[7] El volum està organitzat en quatre parts. La primera («La Corona d'Aragó a l'època de Jaume I») s'obre amb l'aportació de Josep Torró sobre la formació del regne de València. Pau Cateura Bennàsser és l'autor d'un article sobre la conquesta de Mallorca, i dedica especial atenció al repartiment, a l'organització política i administrativa i a la colonització del regne per tal d'assegurar la successió pacífica del seu fill, l'infant Jaume. Juan. F. Utrilla Utrilla col·labora amb un treball sobre els canvis polítics i institucionals esdevinguts en el regne d'Aragó, alguns de singular importància, com la recopilació del dret foral o la consolidació d'institucions privatives del regne. Carles Rabassa Vaquer estudia el significat del regnat de Jaume I en la història

7. Germà Colón i Tomàs Martínez Romero (cur.) (2008), *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*, Castelló de la Plana, Barcelona, Fundació Germà Colón, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

valenciana en un escenari local com és el cas de Castelló de la Plana, vila que va ser refundada de nova planta, trencant amb les estructures andalusines anteriors, fet que justifica el caràcter fundacional de la figura de Jaume I. Finalment, Josep Perarnau Espelt exposa una síntesi de les contribucions que diversos autors han fet sobre diferents aspectes del regnat de Jaume I (batalla de Muret, divisió dels regnes, conquestes de Mallorca i València) en els articles publicats a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, revista que dirigeix des de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans i que es troba en línia.

La segona part («Contexts i panorames») s'inicia amb el treball d'Agustín Rubio Vela sobre el paper de la figura de Jaume I en l'imaginari valencià dels segles XIV i XV, i com el mite del Conqueridor va ser emprat pel govern municipal i pel patriciat de la ciutat de València en profit propi. Miguel Ángel Pérez Priego estudia el paper de Jaume I en la literatura castellana medieval, i com protagonitza narracions d'episodis de la seva vida, alguns fets reals i altres esdeveniments fantàstics fruit de la imaginació popular. Rafael Alemany Ferrer compara la literatura catalana i castellana al segle XIII, amb especial èmfasi en l'obra d'Alfons X el Savi i Ramon Llull. Aquest escriptor i filòsof també és objecte de l'atenció de Joan Santanach, que centra la seva aportació en l'estudi de l'obra apologètica *Llibre del gentil e dels tres savis*, en el qual un jueu, un cristià i un musulmà exposen davant d'un gentil les respectives creences, basant-se en l'Art lul·liana. Xosé Aviñoa exposa quin va ser l'esplendor de la música catalana en el segle XIII. I, en darrer lloc, Vicent Garcia Edo mostra la influència que els juristes de la cancelleria reial de Jaume I van tenir en la conformació del dret general a Aragó, Mallorca i València, així com en el dret municipal.

La tercera part («El Llibre dels fets i la historiografia medieval») és una de les més valuoses del volum. Josep Maria Pujol estudia l'estructura del *Llibre dels fets* i afirma que el text s'organitza en catorze seccions que es remunten a l'esborrany de treball deixat pel rei a la seva mort. Stefano Maria Cingolani estudia la influència del *Llibre dels fets* en la *Crònica* de Bernat Desclot, i com aquest autor modifica la visió que Jaume I dóna de si mateix i del seu regnat en la seva obra autobiogràfica. Germà Colón compara, des del punt de vista lingüístic, les edicions del *Llibre dels fets* de 1515 i 1557 per tal de veure com era tractada la llengua antiga en el segle XVI. Llúcia Martín Pascual fa una síntesi de la tradició textual del *Llibre dels fets* a partir de la informació que Àngel Aguiló proporciona en el pròleg (1905) que obre la primera edició moderna d'aquest text, preparada pel seu pare, Marià Aguiló, el 1873. Tomàs Martínez Romero estudia la cronologia dels primers capítols del *Llibre* i demostra que indiquen quina serà la selecció dels fets històrics narrats posteriorment.

La quarta part («La llengua del segle XIII») comença amb un article de Jordi Bruguera en què, basant-se en la sintaxi del text, defensa el caràcter essencialment oral del *Llibre dels fets*. Lluís Gimeno Betí estudia la llengua catalana del segle XIII, basant-se en textos tant literaris com no literaris, i en destaca diversos processos fono-

lògics que culminen en aquesta centúria. Jaume Corbera Pou s'interessa per la situació lingüística de Mallorca després de la conquesta jaumina, i afirma que la llengua de les Balears al segle XIII tenia unes característiques similars al català oriental contemporani, amb alguns vestigis àrabs i berbers en la toponímia. Finalment, Joan Martí Castell destaca la importància de Ramon Llull com a ordenador de la llengua catalana per tal que pugui ser útil com a llengua d'alta cultura. El conjunt de treballs que conformen aquest volum serà a partir d'ara una obra de referència de consulta obligada per estudiar els diversos aspectes del regnat de Jaume I, especialment els relacionats amb la historiografia, la literatura i la lingüística.

Maria Carme Roca, en *Les dones de Jaume I*,[8] ens ofereix una obra que s'insereix en el corrent de la història de gènere. El llibre s'inicia amb un capítol introductori en què s'exposa el paper social marginal que tenien les dones en l'Europa del segle XIII. El fil conductor de l'obra és una biografia de Jaume I, destacant-ne el paper que hi van tenir les dones, tant les esposes (Elionor de Castella, Violant d'Hongria, Teresa Gil de Vidaure) com les principals amants (Aurembiaix d'Urgell, Blanca d'Antilló, Berenguera Ferrandis, Guillema de Cabrera, Berenguera Alfonso i Sibil·la de Saga). L'autora pretén donar veu a aquestes dones que han estat sovint silenciades; en el mateix *Llibre dels fets* els esments a les companyes de Jaume I són escassos. Roca destaca el fet que el paper de les dones de Jaume I va ser important, no solament en l'esfera íntima de la vida privada («El rei no sabia viure sense amor», com va escriure Antoni de Bofarull), sinó també en l'esfera pública: ja fos per la conveniència d'una aliança amb Castella en el cas d'Elionor, per la possible incorporació del comtat d'Urgell en el cas d'Aurembiaix, o per fer un matrimoni de prestigi amb Violant d'Hongria. A més, les dones eren mares, i els nombrosos fills que va tenir Jaume I van influir molt a l'hora de prendre una de les decisions més importants i alhora més controvertides de Jaume I (la divisió dels seus regnes en diverses parts per dotar d'un tron alguns dels seus fills), que devia estar directament relacionada amb el desig de la reina Violant que els seus fills barons rebessin una bona herència. La mort prematura dels infants Alfons i Ferran va simplificar la qüestió, i finalment el repartiment només es va fer en dues parts. En el cas de les filles, com era habitual en aquella època, van ser útils instruments de la política d'aliances paterna: per exemple, a Violant la van casar amb Alfons X de Castella, i a Elisabet, amb Felip III de França. Finalment, un altre fill, Ferran Sanxis de Castre, nascut de la relació del rei amb Blanca d'Antilló, va esdevenir el cap d'un dels bàndols nobiliaris alçats contra Jaume I, rival de l'infant Pere, i potser aspirant a la successió del seu pare. En definitiva, el llibre de Maria Carme Roca ofereix una perspectiva diferent del regnat de Jaume I, complementària d'altres visions més àmplies; llegint-lo, hom s'adona del fet que per al Conqueridor les dones van ser una necessitat i alhora un instrument de la seva política.

8. Maria Carme ROCA (2008), *Les dones de Jaume I*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres.

El 1971, any de la mort de Ferran Soldevila, l'editorial Selecta de Barcelona va publicar la seva edició de *Les quatre grans cròniques*, obra exhaurida fa temps i que sens dubte mereixia una reedició. Els més de trenta anys transcorreguts des de la seva aparició, però, en feien aconsellable una revisió. Aquest és el propòsit que es va fixar la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans el 2002. El primer fruit d'aquesta tasca ha estat el volum dedicat al *Llibre dels feits del rei En Jaume*,[9] amb la revisió filològica de Jordi Bruguera, editor de la *Crònica* de Jaume I.[10] Bruguera ha pres com a base del text el manuscrit anomenat de Poblet, de la Biblioteca Universitària de Barcelona, i ha substituït la majoria de les notes lingüístiques de Soldevila per un nombre reduït de notes textuals amb la intenció de facilitar la comprensió del text bàsic; amb la mateixa finalitat, Bruguera ha afegit entre claudàtors els títols d'alguns capítols. S'han publicat també el pròleg i la introducció de Soldevila, i s'han conservat la majoria de les seves notes històriques, actualitzades i completades —amb addicions signades— quan ha calgut per Maria Teresa Ferrer Malloll, presidenta de la Secció Històrico-Arqueològica, que ha realitzat aquesta tasca amb la seva competència habitual. Quant a l'índex de noms i topònims, caldrà esperar que se'n publiqui el darrer volum (el dedicat a la *Crònica* de Pere III) per disposar dels índexs de les quatre cròniques. El resultat és una versió del *Llibre dels fets* que millora i alhora dóna nova vida a l'edició de Soldevila; és d'esperar que aquesta obra, malgrat el reduït tiratge (només 450 exemplars), tingui la bona acollida que es mereix entre els estudiosos de la història i la literatura catalanes.

Agnès Vinas i Robert Vinas ja havien publicat en francès un estudi sobre la conquesta de Mallorca l'any 2004. Ara han anat més enllà i ens han ofert *Le Livre des Faits de Jaume le Conquérant*,[11] primera traducció íntegra al francès de la crònica. L'obra té per finalitat fer conèixer la figura de Jaume I a un públic d'Occitània que la ignora completament. Des de Charles Tourtoulon el 1863, cap autor francès s'havia interessat per la figura d'aquest monarca. Com molt bé indiquen els autors, «le Conquérant est aujourd'hui un souverain ignoré dans un Midi français auquel il appartient pourtant, par sa naissance autant que par l'action qu'il y a menée». És per esmenar aquesta situació que els autors han preparat aquesta edició. El resultat és més que una traducció, és tota una introducció a la seva vida i a la seva època. El text de la crònica va acompanyat d'un gran nombre d'elements auxiliars (notes explicatives dels diversos personatges i conceptes que apareixen a l'obra, mapes, arbres genealògics, glossari, cronologia), tot amb la finalitat de fer comprensible a un públic francès, que generalment ho ignora tot de la història catalana, aquesta obra fonamental de la nostra cultura. El resultat és excel·lent, i cons-

9. Ferran Soldevila (2007), *Llibre dels feits del rei En Jaume*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

10. Jordi Bruguera (ed.) (1991), *Crònica*, Barcelona, Barcino, col·l. «Els Nostres Clàssics».

11. Agnès Vinas i Robert Vinas (ed.) (2007), *Le Livre des Faits de Jaume le Conquérant*, Perpinyà, Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales.

titueix una magnífica carta de presentació de la figura de Jaume I en l'àmbit de la historiografia francesa.

L'editorial Moll, amb molt bon criteri, ha decidit fer accessible aquesta obra al públic catalanoparlant publicant-ne la traducció catalana,[12] però no amb el text original de la crònica, sinó amb una versió en català modern a cura de Josep Maria Pujol, un bon coneixedor de l'obra, que ja n'havia publicat una tria dels capítols més destacats en un català més entenedor per al lector mitjà amb la finalitat de fer conèixer el *Llibre dels fets* a un públic al més ampli possible. Aquesta vegada, a part de la versió moderna completa, l'edició inclou tot el material auxiliar (mapes, notes explicatives, etc.) de l'edició francesa, i aconsegueix completament el seu propòsit: acostar una de les obres fonamentals de la nostra historiografia i literatura al lector comú modern. Esperem que l'obra tingui la bona difusió que és mereix.

Per participar en la commemoració de l'efemèride jaumina, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, amb el Ministeri de Cultura, ha organitzat, a la seva seu del Palau del Lloctinent, una exposició documental dedicada a la figura del Conqueridor. L'exposició s'ha acompanyat d'un interessant catàleg,[13] en versió trilingüe (català, castellà, anglès), obra del personal facultatiu del centre. Dels milers de documents del regnat de Jaume I que es conserven a l'Arxiu, se n'ha fet una selecció de cent set, que s'exposen agrupats en setze àmbits sobre un aspecte concret de la seva vida o la seva obra; cada àmbit s'obre amb un breu text introductori i inclou un nombre variable de documents (entre quatre i nou). Entre els documents exposats, en destaquen alguns de gran transcendència històrica, com els tractats d'Almirra i de Corbeil —aquest en un trasllat de 1301—, diversos testaments del monarca, contractes matrimonials dels fills i documents relatius a les conquestes de Mallorca i València. Per donar més utilitat al catàleg, s'hi inclou la transcripció del text original i la traducció castellana de trenta-dos d'aquests documents. En conjunt, l'exposició i el catàleg són una valuosa aportació a la commemoració del centenari, tant pel seu aspecte divulgatiu com per la utilitat per a l'investigador.

El centenari també ha comportat la publicació d'eines auxiliars per a la investigació. Amb motiu d'una exposició sobre el tema celebrada a la Universitat de Barcelona, s'ha editat la *Bibliografia sobre Jaume I de la Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història*,[14] amb una semblança introductòria sobre el Conqueridor a cura de Prim Bertran. D'altra banda, en ocasió de la celebració del congrés internacional «El poder reial. Les institucions. La política internacional», organitzat per la Secció Històr-

12. Agnès Vinas i Robert Vinas (ed.) (2008), *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor*, versió en català modern de Josep Maria Pujol, Palma de Mallorca, Moll.

13. Arxiu de la Corona d'Aragó (2008), *Exposició documental commemorativa del VIII centenari del naixement del rei Jaume I d'Aragó: 1208-1276*, Madrid, Ministerio de Cultura.

14. Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història (2008), *Bibliografia sobre Jaume I de la Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

rico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Barcelona i l'Institut Europeu de la Mediterrània (Barcelona, 31 de març-4 d'abril de 2008), s'han publicat com a material del congrés un conjunt de mapes amb els itineraris de Jaume I entre 1211 i 1276, i una completíssima «Bibliografia del regnat de Jaume I» (p. 58-156), a cura de Maria Teresa Ferrer Mallol, estructurada per temes, i que és una eina auxiliar molt útil per a tots els estudiosos interessats en la figura de Jaume I.

I, ja per acabar, les diverses aportacions científiques fetes amb motiu del vuitè centenari del naixement de Jaume I —en l'espera que es publiquin les actes dels nombrosos congressos organitzats amb motiu de la commemoració— permeten arribar a certes conclusions: es confirma la teoria que Jaume I és l'autor essencial del *Llibre dels fets*, tant si aquest va ser escrit en dues tongades (1244 i 1274) com en una de sola (1270), i es remarca el caràcter autobiogràfic i, per tant, subjectiu, de la crònica que, malgrat aquesta subjectivitat, continua essent una font fonamental per conèixer el monarca i el seu regnat. D'altra banda, Jaume I continua essent essencialment «el Conqueridor», el gran cabdill militar que va saber engrandir els seus regnes com no ho havia fet mai cap altre dels seus avantpassats. Però també es reivindica el seu talent polític, fonamentat en un sa realisme, que el va portar a defugir enfrontaments en els quals tenia molt poc a guanyar i molt a perdre: el Tractat de Corbeil i la cessió de Múrcia en serien dos bons exemples. En canvi, la gran obra de Jaume I com a constructor de la pau, com a legislador, com a impulsor del comerç, com a fundador d'institucions importantíssimes com els municipis queda en molts casos en un segon pla, almenys en les obres adreçades al gran públic.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 239-247
DOI: 10.2436/20.1001.01.38

APORTACIONS HISTORIOGRÀFIQUES SOBRE LA GUERRA DEL FRANCÈS A CATALUNYA AMB MOTIU DEL BICENTENARI DEL SEU INICI (1808-2008)

Ramon Arnabat Mata
Institut d'Estudis Penedesencs

Catalunya gaudeix d'una rica historiografia sobre la Guerra del Francès. Des dels textos contemporanis, com ara els dos volums de Francesc X. Cabanes, *Historia de las operaciones del Exército de Cataluña en la guerra de la usurpación ó sea de la independencia de España: campaña primera* (1809),[1] o els set de Raymundo Ferrer, *Barcelona cautiva, ó sea, diario exacto de lo ocurrido en la misma ciudad mientras la oprimieron los franceses* (1815-1821),[2] passant pels clàssics dos volums d'Adolf Blanch, *Cataluña: Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo Principado* (1861),[3] o els dos d'Antoni de Bofarull, *Historia crítica de la Guerra de la Independencia en Cataluña, continuación de la Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña* (1886-1887),[4] i arribant al text de Georges Desdevises, *La Junte supérieure de Catalogne* (1910).[5]

Des de mitjan segle xx s'ha enriquit substancialment la bibliografia sobre la Guerra del Francès, se n'han ampliat les temàtiques, més enllà dels aspectes purament militars, i millorat les metodologies emprades en la seva recerca i anàlisi. L'iniciador d'aquesta onada va ser l'historiador Joan Mercader amb *Barcelona durante la ocupación francesa: (1808-1814)* (1949), i *Catalunya i l'Imperi napoleònic* (1978).[6] Serà, però, sobretot, durant els darrers anys del segle xx i els primers del segle xxi que les noves recerques sobre aquest tema quallaran en diverses publicacions. Josep Fontana edità, amb un estudi introductori, *La Junta de subsistències dels corregiments de*

1. Francesc X. Cabanes (1809), *Historia de las operaciones del Exército de Cataluña en la guerra de la usurpación ó sea de la independencia de España: campaña primera*, Tarragona, Imprenta de la Gazeta.

2. Raymundo Ferrer (1815-1821), *Barcelona cautiva, ó sea, diario exacto de lo ocurrido en la misma ciudad mientras la oprimieron los franceses*, Barcelona, Oficina de Antonio Brusi, 7 v.

3. Adolf Blanch (1861), *Cataluña: Historia de la Guerra de la Independencia en el antiguo Principado*, Barcelona, Impr. y Libr. Politécnica de T. Gorchs, 2 v.

4. Antoni de Bofarull (1886-1887), *Historia crítica de la Guerra de la Independencia en Cataluña, continuación de la Historia crítica (civil y eclesiàstica) de Cataluña*, Barcelona, F. Nacente, 2 v.

5. Georges Desdevises (1910), «La Junte supérieure de Catalogne», *Revue Hispanique* (Nova York, París), núm. xxii.

6. Joan Mercader (1949), *Barcelona durante la ocupación francesa: (1808-1814)*, Madrid, CSIC, Instituto Jerónimo Zurita; Joan Mercader (1978), *Catalunya i l'Imperi napoleònic*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Lleida, Cervera, Talarn, Manresa, Igualada i Vic durant la Guerra del Francès, 1809: Actes i correspondència (1980).[7] Antoni Moliner Prada publicà diversos articles i llibres, entre els quals destaquem *La Catalunya resistent a la dominació francesa (1808-1812)* (1989) i *La guerrilla en la guerra de la independencia* (2004).[8] Esteban Canales ha publicat, també, nombrosos articles sobre els aspectes quotidians de la Guerra del Francès. L'historiador Maties Ramisa ha donat a conèixer la seva recerca en nombrosos articles i llibres com ara *Els catalans i el domini napoleònic* (1995).[9] Menys prolífics, però amb aportacions molt interessants, han estat Lluís M. de Puig, amb *Tomàs Puig: Catalanisme i afrancesament* (1985);[10] Enric Riera, amb *Els afrancesats a Catalunya* (1994);[11] Max Cahner, amb els dos volums de *Literatura de la revolució i de la contrarevolució: La Guerra del Francès* (2002).[12] Cal fer esment, també, dels llibres col·lectius com ara els coordinats per Josep Fontana, *La invasió napoleònica: Economia, cultura i societat* (1981),[13] i Maties Ramisa, *Guerra napoleònica a Catalunya (1808-1814): Estudis i documents* (1996),[14] o dels dossiers publicats a la revista *L'Avenç*: «La Guerra del Francès, 1808-1814» (núm. 113 (1988)), i «La Catalunya napoleònica» (núm. 225 (1998)).

A més de les obres de caràcter més general, els darrers vint anys s'han publicat nombrosos estudis locals i comarcals que han permès un coneixement més ampli, tant geogràficament com social, de les repercussions de la Guerra del Francès sobre la societat catalana. Maties Ramisa a «Historiografia local de la Guerra del Francès», publicat al número 131 dels *Plecs d'Història Local* (*L'Avenç*, núm. 340 (2008)), ha analitzat amb detall aquesta producció, i a ell remetem per tal de conèixer-ne els detalls. Però que serveixin d'exemple els treballs de Joan Salvat, *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia* (1965);[15] d'Albert Virella, *Vilanova i la Geltrú*

7. Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (ed.) (1980), *La Junta de subsistències dels corregiments de Lleida, Cervera, Talarn, Manresa, Igualada i Vic durant la Guerra del Francès, 1809: Actes i correspondència*, estudi introductori de Josep Fontana, Igualada, Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.

8. Antoni Moliner Prada (1989), *La Catalunya resistent a la dominació francesa (1808-1812)*, Barcelona, Edicions 62; Antoni Moliner Prada (2004), *La guerrilla en la guerra de la independencia*, Madrid, Ministerio de Defensa, col·l. «Adalid».

9. Maties Ramisa (1995), *Els catalans i el domini napoleònic*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

10. Lluís Maria de Puig (1985), *Tomàs Puig: Catalanisme i afrancesament*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

11. Enric Riera (1994), *Els afrancesats a Catalunya*, Barcelona, Curial.

12. Max Cahner (2002), *Literatura de la revolució i de la contrarevolució: La guerra del Francès*, Barcelona, Curial, 2 v.

13. Josep Fontana (coord.) (1981), *La invasió napoleònica: Economia, cultura i societat*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.

14. Maties Ramisa (ed.) (1996), *Guerra napoleònica a Catalunya (1808-1814): Estudis i documents*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

15. Joan Salvat (1965), *Tarragona en la Guerra y en la Postguerra de la Independencia*, Tarragona, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Sugrañes Hnos.

durant la invasió francesa (1998);[16] de Maties Ramisa, *La Guerra del Francès al corregiment de Vic* (1993);[17] d'Eloi Beulas i Albert Dresaire, *La Guerra del Francès a Mataró, 1808-1814* (1989);[18] de Ferran Sánchez Agustí, *Les guerres del francès a la Catalunya Central (1793-1814)* (1988),[19] o de Pere Simón, *L'Arboç (1807-1836), segons l'Anton Sans, teixidor de lli* (2002).[20]

Tal com es preveia, el bicentenari de l'inici de la Guerra del Francès ha coincidit amb la publicació de nombroses monografies i treballs col·lectius sobre diversos aspectes relacionats. No en va, la Guerra del Francès es considera l'inici de l'època contemporània a Catalunya i a Espanya, és a dir, un moment clau del trencament amb l'Antic Règim. De fet, res tornarà a ser igual després de la Guerra del Francès, ni en l'àmbit econòmic, ni polític, ni social, ni cultural, malgrat els diversos i continuats intents restauracionistes del regnat de Ferran VII.

Pel que fa a l'Estat espanyol, i per allò que la guerra significa, segons alguns historiadors, el naixement de la nació espanyola, s'hi han abocat molts recursos que han permès fer grans exposicions i luxoses edicions que, la veritat sigui dita, no han aportat massa coses noves al panorama historiogràfic. No sempre ha estat així; és el cas, per exemple, de l'exposició de la Biblioteca Nacional «Miradas sobre la Guerra de la Independencia», organitzada en col·laboració amb el Ministeri de Cultura i la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales del 28 de febrer al 25 de maig de 2008. L'exposició es basava, principalment, en els seus fons, entre els quals es troben els gravats de Goya i, tot i el centralisme evident, reflecteix prou bé la diversitat i heterogeneïtat del que ells anomenen la *Guerra de la Independencia*, L'exposició, dividida en vuit apartats (protagonistes, precedents, la guerra, els desastres, la situació, el debat polític, el final de la guerra i les conseqüències), compta amb un excel·lent catàleg, amb el mateix títol i textos de Valerio Bozal, José Álvarez Junco i Nigen Glendinning.[21]

Més interès han tingut els col·loquis, seminaris i congressos que s'han celebrat arreu de l'Estat amb la participació d'historiadors espanyols i europeus. Tot plegat, amanit amb una ingent publicació de treballs que van del caràcter local al general, del

16. Albert Virella (1998), *Vilanova i la Geltrú durant la invasió francesa*, (s. l.), Institut d'Estudis Penedesencs.

17. Maties Ramisa (1993), *La Guerra del Francès al corregiment de Vic*, Vic, Eumo.

18. Eloi Beulas i Albert Dresaire (1989), *La Guerra del Francès a Mataró, 1808-1814*, Barcelona, Alta Fulla.

19. Ferran Sánchez Agustí (1988), *Les guerres del francès a la Catalunya Central (1793-1814)*, Sallent, edició de l'autor.

20. Pere Simón Abellán (2002), *L'Arboç (1807-1836), segons l'Anton Sans, teixidor de lli*, l'Arboç, Ajuntament de l'Arboç.

21. Biblioteca Nacional (2008), *Miradas sobre la Guerra de la Independencia*, Madrid, Biblioteca Nacional (catàleg de l'exposició celebrada entre el 28 de febrer i el 25 de maig de 2008 a la Biblioteca Nacional).

temàtic al global, de la monografia a l'assaig. El Ministeri de Defensa s'ha afegit a les commemoracions publicant dos llibres: el de Julio Albi de la Cuesta (*et al.*) (2008), *La Guerra de la Independencia (1808-1814): El pueblo español, su ejército y sus aliados frente a la ocupación napoleónica*,[22] i el d'Antoine Laurent Apollinaire Fée (2007), *Recuerdos de la guerra de España, llamada de la Independencia, 1809-1813*, traduït i anotat per Jesús Navarro Villalba.[23]

Els estudis realitzats per Ronald Fraser, *La maldita guerra de Espanya: Historia social de la guerra de la Independencia* (2006),[24] i Charles Esdaile, *La Guerra de la Independencia: Una nueva historia* (2004) i *España contra Napoleón: Guerrillas, bandoleros y el mito del pueblo en armas (1808-1814)* (2006),[25] aporten nous elements per a l'estudi de la Guerra del Francès. D'entre les publicacions d'àmbit estatal, també voldria destacar la de Miguel Artola, *La Guerra de la Independencia*,[26] tot i que es tracta, fonamentalment, d'un estudi centrat en els aspectes militars del conflicte i incideix en la importància de la guerrilla en la resistència i la derrota napoleònica. La utilització d'una àmplia bibliografia i els coneixements de l'autor sobre l'època permeten gaudir d'una obra amena i actualitzada. O també la d'Emilio de Diego, *España, el infierno de Napoleón*.[27]

Molt completa és l'obra col·lectiva *Sombras de mayo: Mitos y memorias de la Guerra de la Independencia en España*,[28] que aplega vint-i-tres articles coordinats per Christian Demange, Pierre Géal, Richard Hocquellet, Stéphane Michonneau i Marie Salgues. En aquest volum col·lectiu al voltant de la memòria de la guerra al llarg del segle XIX (commemoracions, mites, usos i abusos, protagonistes, pàtria, nació...), cal fer esment, pel que fa a Catalunya, als treballs de Stéphane Michonneau i Christian Demange sobre la mitificació d'Álvarez de Castro; de Lluís Ferran Toledano i Gemma Rubí sobre la memòria de les jornades del Bruc; d'Antoni Moliner sobre les Juntes, i d'Àngel Duarte sobre la memòria republicana de la guerra.

També cal fer esment del llibre col·lectiu coordinat per Antoni Moliner, *La Guerra de la Independencia en España, 1808-1814*,[29] que esdevé una obra d'alta di-

22. Julio Albi de la Cuesta (*et al.*) (2008), *La Guerra de la Independencia (1808-1814): El pueblo español, su ejército y sus aliados frente a la ocupación napoleónica*, Madrid, Ministerio de Defensa.

23. Antoine Laurent Apollinaire Fée (2007), *Recuerdos de la guerra de España, llamada de la Independencia, 1809-1813*, traducció i notes de Jesús Navarro Villalba, Madrid, Ministerio de Defensa.

24. Ronald Fraser (2006), *La maldita guerra de Espanya: Historia social de la guerra de la Independencia*, Barcelona, Crítica.

25. Charles Esdaile (2004), *La Guerra de la Independencia: Una nueva historia*, Barcelona, Crítica; Charles Esdaile (2006), *España contra Napoleón: Guerrillas, bandoleros y el mito del pueblo en armas (1808-1814)*, Madrid, Edhasa.

26. Miguel Artola (2007), *La Guerra de la Independencia*, Madrid, Espasa Calpe.

27. Emilio de Diego (2008), *España, el infierno de Napoleón*, Madrid, La Esfera de los Libros.

28. Christian Demange (*et al.*) (2007), *Sombras de mayo: Mitos y memorias de la Guerra de la Independencia en Espanya*, Madrid, Casa de Velázquez.

29. Antoni Moliner (ed.) (2007), *La Guerra de la Independencia en España, 1808-1814*, Alella, Nabla.

vulgació, actualitzada i de conjunt sobre la guerra en l'àmbit estatal. Esteban Canales, Antonio Moliner i Antonio Pires situen la Guerra del Francès en el marc de les guerres napoleòniques europees i de la crisi de l'Antic Règim a Espanya; Andrés Casinello analitza les campanyes militars i Moliner, el fenomen guerriller; Alicia Aspra i Josep Alavedra estudien la participació estrangera a l'exèrcit espanyol i a l'exèrcit napoleònic, aspectes prou desconeguts fins ara; Emilio de Diego i Marion Reder analitzen la propaganda generada pel conflicte, mentre que Lluís F. Toledano s'aproxima a la relació entre la Guerra de la Independència i la història nacional espanyola; M. Gemma Rubí analitza les repercussions de la guerra en la vida quotidiana, i Francisco Miranda, les contribucions franceses. L'afrancesament i l'administració bonapartista són tractats per Juan López i Maties Ramisa. Finalment, Joaquín Varela analitza el paper de les Corts de Cadis i de la Constitució de 1812, mentre que Antonio Moliner tracta les conseqüències polítiques de la guerra.

Pel que fa a Catalunya, també han estat nombrosos els cicles de conferències i les exposicions sobre la Guerra del Francès, sovint amb un caràcter local i comarcal, i amb un afany divulgatiu. Per tal de recordar alguns d'aquests esdeveniments, cal citar el complert programa d'actes que al llarg de la primavera s'ha celebrat a la vila de l'Arboç (Baix Penedès), a les ciutats d'Igualada i Manresa, a l'estiu, o a les Terres de l'Ebre, a la tardor; els itineraris relacionats amb la Guerra del Francès, coordinats per l'Institut Ramon Muntaner; les conferències arreu de Catalunya, organitzades per la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i la Fundació Ernest Lluch; el cicle «La dona i la guerra a Barcelona», organitzat per l'Associació d'Amics del Castell de Montjuïc; l'exposició del Museu Nacional d'Art de Catalunya «Monedes en lluita», i l'exposició del Museu Militar de Montjuïc «Bicentenario de la Guerra de la Independencia».

Cal destacar, sobretot, les diverses activitats historiogràfiques que han permès donar a conèixer recerques desconegudes o poc conegudes fins ara al voltant de la Guerra del Francès, tant pel que fa als temes tractats, com a la forma de fer-ho. Per exemple, el congrés Ocupació i Resistència a la Guerra del Francès, 1808-1814, organitzat conjuntament pel Museu d'Història de Catalunya, el Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Asociación para el Estudio de la Guerra de la Independencia, que fou celebrat a Barcelona del 5 al 8 d'octubre de 2005. El 2007 es van publicar les actes d'aquest congrés,[30] les quals recullen les aportacions en forma de ponències i comunicacions sobre diversos aspectes de la Guerra del Francès a l'Estat espanyol, tot i que aquí només comentem les aportacions referides als Països Catalans.

30. Museu d'Història de Catalunya (ed.) (2007), *Ocupació i resistència a la Guerra del Francès, 1808-1814* (5-7 octubre 2005), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya.

A la primera sessió sobre «La Guerrilla com a fenomen social», cal destacar la ponència d'Antoni Moliner sobre l'organització de la resistència a Catalunya, en la qual es donà una visió global del tema, i les aportacions de Lluís Roura i Francesc Bonastre sobre la relació entre població, exèrcit i guerrilla que permeten endinsar-se una mica més en aquest fenomen complex de la resistència armada als francesos. Aquesta sessió s'enllaçava amb la segona part de la tercera, dedicada a «El paper de l'exèrcit», en què trobem la comunicació de Montserrat Jiménez sobre la defensa del corregiment de Girona. De la segona sessió, «Propaganda i resistència», cal destacar el treball d'Elena Fernández sobre les dones i la guerra, i els de Ramon Arnabat, Glòria Ballús i Antoni Sánchez sobre diversos aspectes de la propaganda política antinapoleònica. De la tercera sessió, dedicada a «El paper de les elits dirigents», cal fer esment de la ponència de Maties Ramisa sobre el paper de les elits a Catalunya durant la guerra, i de les comunicacions de Josep Alavedra i José A. Palomanes sobre les elits municipals i els negocis durant la guerra. La quarta sessió, sobre «L'ocupació del territori per l'exèrcit francès», va comptar amb les aportacions de Lluís Martín, amb l'anàlisi microhistòrica de la batalla de Sant Cugat, i de Francesc Martorell, amb una innovadora anàlisi arqueològica al voltant del captiveri de presoners a l'illa de Cabrera.

El Grup d'Història Comparada de l'Europa Moderna i el Grup d'Estudis d'Història Social i Cultural de la Universitat Autònoma de Barcelona organitzaren el seminari Entorn al bicentenari de la Guerra del Francès, que se celebrà a la Facultat de Filosofia i Lletres de l'esmentada Universitat el 13 de maig de 2008. Els textos presentats a aquest seminari es van publicar digitalment amb el títol *Dossier entorn al bicentenari de la Guerra del Francès*.[31] El dossier recull les intervencions sobre aspectes de la Guerra del Francès a Catalunya de Ramon Arnabat (propaganda política), Maties Ramisa (elits catalanes), Antoni Sánchez (la memòria de la guerra) i dos textos referits a aspectes econòmics de la guerra, de Francisco Miranda (Navarra) i Pedro L. López (Málaga).

La Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, l'Institut Ramon Muntaner i l'Ajuntament del Bruc organitzaren, amb la col·laboració de diversos centres d'estudis, unes jornades d'estudi dedicades a La Guerra del Francès als Territoris de Parla Catalana (1808-1814). Bicentenari de les Batalles del Bruc, que se celebraren al Bruc del 23 al 25 de maig de 2008. Les actes són a punt de publicar-se, però podem avançar l'interès de la conferència inaugural que pronuncià Josep Fontana sobre «Les guerres del Francès», i les ponències presentades per Maties Ramisa sobre la dominació francesa, Antoni Moliner sobre la Junta Superior de Catalunya i Jesús Millán sobre l'alçament antifrancès com a inici de la contemporaneïtat. Les comunicacions

31. (2008), *Dossier entorn al bicentenari de la Guerra del Francès*, *Revista HMiC*, núm. VI, p. 3-155. <http://seneca.uab.es/hmic>

presentades als tres àmbits de les jornades («La dominació francesa», «La resistència» i «Les conseqüències de la guerra») foren molt interessants i aportaren elements nous per a la comprensió de la Guerra del Francès a Catalunya. La majoria de les aportacions tenia un marc local o comarcal que va permetre copsar la incidència real de la guerra en la població catalana. La publicació de les actes d'aquestes jornades d'estudi ens ajudarà a entendre millor la complexitat de la Guerra del Francès i la seva incidència en el territori i la gent del nostre país. Cal destacar que, com a pas previ a aquestes jornades, l'Institut Ramon Muntaner havia convocat quinze beques per a nous projectes de recerca al voltant de la Guerra del Francès en els territoris de parla catalana, la qual cosa va estimular la recerca local i comarcal sobre aquests anys a diversos indrets, de manera que els resultats es poguessin donar a conèixer en el marc d'aquestes jornades. Una iniciativa a aplaudir i a potenciar per tal d'evitar que en els congressos, seminaris i col·loquis els mateixos de sempre acabin dient les mateixes coses de sempre.

D'entre els llibres publicats sobre la Guerra del Francès a Catalunya, cal destacar el d'Antoni Moliner, *Catalunya contra Napoleó: La guerra del Francès (1808-1814)*,[32] una obra de síntesi que incorpora els elements clau per entendre la Guerra del Francès, des de les causes a les conseqüències, passant pel seu desenvolupament. Dels aspectes locals als generals, i viceversa, i amb una gran profusió d'illustracions i documents primaris, el llibre tracta tema a tema els aspectes principals de la guerra: els aixecaments, les resistències, la propaganda, l'organització política i administrativa d'ocupants i resistents, les juntes, l'afrancesament, l'evolució de la guerra, les guerrilles i l'exèrcit, els sometents, el finançament de la guerra, les conseqüències socials i demogràfiques... També cal destacar que les explicacions globals es fan a partir d'exemples particulars, la qual cosa permet trobar-hi fets i personatges concrets d'arreu del país. L'autor mostra els seus grans coneixements sobre aquest tema, que el converteixen en un dels millors especialistes d'àmbit estatal sobre aquest període, resultat de la seva recerca pròpia i de l'exhaustiva i actualitzada bibliografia que maneja.

Josep Fontana, amb *La Guerra del Francès, 1808-1814*,[33] ens aporta una reflexió global sobre la guerra i el seu significat:

> [...] va ser un esdeveniment molt complex en què es barregen la resistència a la invasió francesa amb un seguit de respostes al malestar social provocat per la doble crisi en què es trobava l'Estat espanyol el 1808: d'una banda, la crisi de llarg abast de la monarquia absoluta i, d'altra, la crisi econòmica conjuntural.

32. Antoni Moliner (2007), *Catalunya contra Napoleó: La guerra del Francès (1808-1814)*, Lleida, Pagès.

33. Josep Fontana (2008), *La Guerra del Francès, 1808-1814*, Barcelona, Pòrtic.

En un text relativament breu i molt ben escrit, tal com ens té acostumats, el professor Fontana repassa els principals esdeveniments i etapes de la Guerra del Francès, des dels seus inicis fins al seu final, tot fent incidència en aspectes clau com ara l'heterogeneïtat de la resistència antifrancesa, l'afrancesament, les Corts de Cadis, la Catalunya napoleònica i els costos de la guerra. Voldria destacar especialment aquest darrer apartat, en el qual s'analitza el cost humà de la guerra, és a dir, les morts provocades per l'enfrontament i les males condicions de vida, els costos econòmics, que van pagar fonamentalment els pagesos i els ajuntaments. Pel que fa a les conseqüències, Fontana assenyala que van ser especialment negatives per al món rural en general i per a la pagesia en particular, que va patir un empobriment progressiu que, al seu torn, va provocar un malestar estructural. Aquest malestar es va manifestar en uns casos en la forma de resistències antisenyorials, i en d'altres de resistències antiliberals, però ambdues formaven part de la revolució silenciosa de la pagesia.

Maties Ramisa, un dels grans especialistes en la Guerra del Francès a Catalunya, realitza la seva aportació al bicentenari amb el treball *Polítics i militars a la Guerra del Francès (1808-1814)*.[34] El llibre se centra en l'anàlisi del comportament de les elits catalanes durant la guerra, concretament en l'estudi de la personalitat i l'actuació dels dirigents polítics que van encapçalar la resistència antinapoleònica a Catalunya (dirigents locals i comarcals, vocals catalans a la Junta Central espanyola, diputats catalans a les Corts de Cadis, a la Junta Superior de Catalunya i a la Diputació). El llibre també inclou una anàlisi del paper que va tenir l'exèrcit regular a Catalunya, des dels seus caps i l'estratègia, passant per l'actuació pràctica i fins a arribar als costos econòmics i l'aparell administratiu (intendència); tot plegat, en el marc de les difícils relacions entre les autoritats catalanes i les espanyoles durant la guerra. També hi ha a l'obra àmplies referències a la política econòmica i a la fiscalitat. Es tracta d'un treball quasi totalment inèdit, basat en anys de recerca a diversos arxius catalans i estatals, i en una documentació en bona part inèdita.

Assenyalem, també, que la revista *Serra d'Or* dedica el seu número 581 als «Dos-cents anys de la Guerra del Francès» (2008). Entre les reedicions, citem-ne dues, una d'àmbit estatal, la reedició crítica del Conde de Toreno, *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España (1807-1814)*, a càrrec de J. Martínez Valdueza,[35] i una altra d'àmbit català, la de Rodolfo G. de Barthèlemy, *Guerra al francés: Los mártires de junio de 1809 en Barcelona*, amb pròleg de Javier Nart.[36]

34. Maties Ramisa (2008), *Polítics i militars a la Guerra del Francès (1808-1814)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

35. José María Queipo de Llano Ruiz de Saravia, conde de Toreno (2008), *Historia del levantamiento, guerra y revolución de España (1807-1814)*, Astorga, Akrón.

36. Rodolfo G. de Barthèlemy (2008), *Guerra al francés: Los mártires de junio de 1809 en Barcelona*, Astorga, Akrón.

Què podem dir després d'aquest repàs? Doncs que el bicentenari de la Guerra del Francès contribuirà sens dubte a millorar el nostre coneixement d'aquest complex període històric i que, més enllà de les insistències en els temes i les formes ja conegudes i trillades, tindrem a l'abast nous materials històrics, tant d'àmbit local i comarcal, com nacional, que ens permetran comprendre millor aquests anys decisius de la història del nostre país. Almenys fins al moment de fer aquest escrit, tot sembla indicar que les principals aportacions vindran de part de la historiografia local i comarcal, en molts casos aportant documentació inèdita i manuscrits de testimonis, i del tractament de temes poc coneguts fins ara com ara el dels costos de la guerra, la incidència real sobre la població, la diversitat que s'amaga sota la superficial unitat antifrancesa i els conflictes interns dins les files patriotes, o el paper realment desenvolupat pels exèrcits, les guerrilles, miquelets i sometents, i les difícils relacions entre ells.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XIX (2008), p. 249-257
DOI: 10.2436/20.1001.01.39

LA HISTORIOGRAFIA CATALANA: DEL SEGLE XIX A LA SEGONA REPÚBLICA[1]

Eva Serra i Puig
Universitat de Barcelona

La historiografia catalana del segle XIX fins a la Segona República ha estat objecte d'estudi per historiadors com Ramon Grau, Marina López i Josep M. Fradera, entre d'altres. En principi, qualsevol anàlisi historiogràfica caldria fer-la des de cinc perspectives: en el marc de la recepció de les idees del liberalisme europeu a Catalunya; des de les relacions entre la història i la literatura en el procés d'emancipació i desenvolupament de la història com a disciplina científica autònoma; des de l'àmbit més o menys explícit d'autoreconeixement nacional en el triple sentit d'identitat, caràcter (cultural i/o polític) i territori (Catalunya estricta, Corona d'Aragó, Països Catalans); des de l'ús de la llengua, i des del context de les relacions Catalunya-Espanya del període que s'analitza.

La historiografia catalana del segle XIX fins a la segona República és fruit de les diverses recepcions internacionals, fruit del nivell o grau d'una presa de consciència pròpia i resultat dels projectes polítics explícits o implícits del moment històric i, en definitiva, de la situació concreta de les relacions Catalunya-Espanya.

Tot això poden semblar idees preconcebudes, però el cert és que la historiografia és filla no sols de les idees coetànies més o menys en voga a Europa i de la seva recepció més ràpida o més lenta, sinó també de les circumstàncies històriques concretes. Mai no hem estat desconnectats ni aïllats del tot, i si, a estones, semblem fills de l'obsessió enfront d'una historiografia estatal o internacional més desacomplexada, només sembla així per les circumstàncies derivades dels imponderables d'un desenvolupament polític viscut almenys com a mancat de normalització.

Entre el concepte de nació i la disciplina històrica hi ha hagut una gran interdependència que arreu d'Europa ha anat lligada a la construcció de l'estat. Entre els catalans, aquesta relació s'ha produït precisament enfront de l'estat o potser, millor dit, enfront de l'hegemonia castellana de l'estat, sigui en termes federals regeneracionistes, regionalistes, catalanistes, autonomistes o republicans. Cap factor historicocien-

1. Conferència de la doctora Eva Serra a la taula rodona «Els corrents historiogràfics a la Catalunya del segle XX», organitzada per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, el 6 de novembre de 2007. Van participar-hi els doctors Antoni Furió, Francesc Roca i Pau Viziano. Moderador, Josep M. Muñoz, director de *L'Avenç*.

tífic hi ha pogut escapar, fos el que fos el que s'estudiés: història industrial, història obrera, història municipal, història de les idees, història del dret. Res no ha pogut escapar a la necessitat de contextualitzar qualsevol afer de rellevància històrica en el marc del decalatge entre la societat catalana i l'Estat espanyol.

Dit això, em limitaré a fer una aproximació ràpida i interpretativa de les que em sembla que poden ser les personalitats més rellevants de la historiografia catalana del segle XIX fins a la Segona República, aquesta inclosa. Rellevants en la mesura que van abordar la intenció de fer una història general de Catalunya.

D'entrada, cal indicar que la historiografia catalana entra al segle XIX per la porta de la literatura i la política amb una ruptura considerable amb els precedents de la Il·lustració. Per exemple, les *Memorias historicas sobre la marina comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona* (1779-1792), de Capmany,[2] no semblen transcendir tot i ser una obra magnífica. Tal vegada, però, això ho expliquen els silencis polítics de l'obra que segur que imposava el règim polític borbònic, entre ells l'assimilació de Catalunya amb Barcelona, com per circumstàncies semblants després féu Agustí Duran i Sanpere en els primers anys del franquisme. Aquests silencis polítics de Capmany possiblement apartaren la gran obra de la sensibilitat historiogràfica del segle XIX. És cert que Capmany, en el Cadis de 1812, en plena crisi de l'estat borbònic, fa l'apologia del sistema parlamentari català anterior als Borbons, i fins i tot el contempla en paral·lel amb el britànic, però no sembla que dubti de la integració territorial en termes de nació espanyola. Capmany ha assimilat la unitat territorial borbònica. En qualsevol cas, en la nostra història de la historiografia hi han mancat sovint els historiadors de la Guerra de Successió, entre ells Francesc de Castellví, l'obra del qual va restar en manuscrit, però que Sanpere i Miquel copià i en féu ús per a la seva *Fin de la nación catalana*.[3] En canvi, sí que els *Anales de Catalunya* de Feliu de la Penya (1709)[4] han estat sempre a l'abast. L'anàlisi nacional d'aquestes obres ha patit l'anacronisme de concebre el concepte «Espanya» en termes nacionals, en lloc de fer-ho en termes imperials com corresponia a l'època. L'espanyolisme de Feliu ho era en la mesura que es considerava vassall d'aquell imperi. Els canvis conceptuals o semàntics (d'imperi a intent d'estat) que tenen valor històric real no han estat tinguts en compte pels historiadors contemporanis.

2. Antoni de CAPMANY (1779-1792), *Memorias historicas sobre la marina comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Impr. de Don Antonio de Sancha, 4 v. (reedició, 1961-1963, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona).

3. Salvador SANPERE Y MIQUEL (1905), *Fin de la nación catalana*, Barcelona, L'Avenç (reedició facsímil, amb estudi introductori de Joaquim Albareda, 2001, Barcelona, Base).

4. Narcís FELIU DE LA PENYA (1709), *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, Barcelona, Imprenta Juan Pablo Martí, 3 v. (reedició facsímil, 1999, Barcelona, Base).

El vell austriacisme familiar sembla haver-se convertit en Capmany en modernitat borbònica i haver fet oblidar la discontinuïtat institucional territorial de 1707-1715, i a Cadis, va fer pensar en termes culturals institucionals catalans sobre la base d'un àmbit territorial *espanyol*. Aquest fet és decisiu per entendre, també, les contradiccions ideologicopolítiques dels nostres historiadors del romanticisme, que no superen el sostre mental regionalista tot i la identificació històrica o llegendària del passat català, i per entendre, després, el capgirament nacional dels historiadors de la Mancomunitat, el Noucentisme i la República al capdavant de la dinàmica politicosocial interna i en relació conflictiva amb Espanya. Després del fracàs del federalisme, un nou regionalisme intenta adaptar les necessitats nacionals a una mena d'estat compost, passant del discurs federal al discurs autonòmic, però mai independentista.

La recepció explícita del romanticisme entre nosaltres tingué lloc amb la publicació d'*El Europeo* (1823-1824), en ple Trienni Liberal, si bé la repressió ferrandina ho deixà d'immediat quasi tot soterrat. Això vol dir que les idees del romanticisme i el pes de la doctrina del *Volksgeist* van emergir en plena construcció d'un Estat espanyol del tot aliè al teixit social català. En aquest context, la historiografia catalana del Romanticisme no es vesteix sobre la base de la construcció d'un estat, sinó d'acord amb el redescobriment d'una identitat i una cronologia, la identitat catalana i la cronologia medieval com a moment històric fundacional i formatiu. La ruptura històrica de 1707-1715, la posterior construcció política borbònica, el liberalisme europeu de l'època i el conservadorisme social impediren dotar l'historicisme del primer Víctor Balaguer, tot i la seva politització, de consciència política pròpiament catalana. Com havien fet els catalans del segle XVI, rebutjava la identificació unilateral Castella-Espanya. Cal recordar, però, d'altra banda, les limitacions teòriques de l'època per integrar identitat i ciutadania. Si Capmany convertia Catalunya en Barcelona, Víctor Balaguer parla de Corona d'Aragó, que en certa manera assimila Catalunya: «me propongo a escribir la historia de Cataluña y por consiguiente la de la Corona de Aragón». Només l'esperit antiborbònic del federalisme pot explicar la imatge històrica de la Corona d'Aragó. Hi ha qui ha volgut buscar les arrels del federalisme en l'austriacisme (Lluch, Albareda), però Alcoberro observa que la paraula té relació amb la noció diplomàtica d'aliat i no de federació política tal com l'entenem ara. Mentre el que es verifica és la identitat catalana, el marc polític històric és la Corona d'Aragó. Prou s'ha explicat el pes de l'Imperi austrohongarès entre els federals. La revisió de l'Estat borbònic per a Víctor Balaguer passava per la reivindicació de la Corona d'Aragó i l'articulació confederal enfront del despotisme militar, terminologia amb la qual identificava l'Estat borbònic. El conflicte social és reduït a la confrontació entre el poble i l'absolutisme. Si busquem algun enllaç entre Capmany i Balaguer, aquest es troba en el Capmany preromàntic, en l'estudi de les institucions històriques de dret públic. L'obra de Capmany sobre les Corts es publica el 1821 (en

ple Trienni),[5] i el 1850-1854 s'hi suma Pi i Armon. En Víctor Balaguer no tot és literatura i llegendes; és obra seva, de 1858, *La libertad constitucional: Estudios sobre el gobierno político de varios países y en particular sobre el sistema por el que se regía antiguamente Catalunya*.[6] «Hoy» —escriu—, «son provincias lo que hace pocos siglos eran reinos y naciones». Però en Víctor Balaguer la fidelitat espanyola no és dubtosa: «la centralización és la muerte política de España». Més tard, eren Josep Coroleu i Inglada i Josep Pella i Forgas els que amb *Las Cortes Catalanas* (1876)[7] i *Los Fueros de Cataluña* (1878)[8] van a la recerca del passat històric institucional amb un utilitarisme polític *presentista*. Tots ells veien compatible el passat institucional amb una Corona d'Espanya. Si bé idealitzen el passat institucional, també és cert que identifiquen una organització territorial i un funcionament polític força més representatius que l'estat censatari borbònic que criticaven. Aquesta història, com d'altres, no sortia de cap institució estatal, sinó de l'Ajuntament de Barcelona. Mentrestant l'agermanament literari entre una i altra banda de l'Ebre era contemplat per Balaguer, Llorente i Boix. Amb tot, aquest agermanament literari contenia un component polític contrari a la provincialització, cosa que explica que, aprofitant el triomf de la Vicalvarada, Víctor Balaguer fundés *La Corona de Aragón* com a eina d'aliança entre progressistes avançats tot comptant amb la col·laboració de Jerónimo Borao (Saragossa) i Vicent Boix (València). Demanaven el «porvenir» en nom «de nuestro pasado» «porque no hemos sido una provincia sinó una nación». Tal com ha escrit Jordi Casassas, l'òrgan s'insereix «en el procés de construcció de l'estat liberal i en el posicionament dels polítics i intel·lectuals progressistes de l'antiga Corona d'Aragó respecte a la forma de l'Estat anorreadorament centralista».

Antoni de Bofarull posava més erudició positivista en la seva història (1876-1878).[9] Com passava al nostre segle XVII, i com també feia Balaguer, Bofarull lamenta l'absència de Catalunya en les històries d'Espanya i reivindica la presència d'una història particular de Catalunya dins la història general d'Espanya. Fet obligat per a tot «historiador general, si la marcha de los sucesos destina, con el tiempo, a ser una sola patria todas aquella regiones y dominios independientes, bajo un poder natural o nacional como es la monarquia española después de los Reyes Católicos». La ter-

5. Antoni de CAPMANY (1821), *Práctica y estilo de celebrar cortes en el Reino de Aragón, Principado de Cataluña y Reino de Valencia; y una noticia de las de Castilla y Navarra*, Madrid, Imprenta de José del Collado (reedició facsímil, amb estudis introductoris d'Eva Serra i Josep Fontana, 2007, Barcelona, Base).

6. Víctor BALAGUER (1858), *La libertad constitucional: Estudios sobre el gobierno político de varios países y en particular sobre el sistema por el que se regía antiguamente Catalunya*, Barcelona, Impr. Nueva de Jaime Jepús y Ramón Villegas.

7. Josep COROLEU i Josep PELLA (1876), *Las Cortes Catalanas*, Barcelona, Imprenta de la Revista Histórica Latina.

8. Josep COROLEU i Josep PELLA (1878), *Los Fueros de Cataluña*, Barcelona, Imprenta de Luis Tasso.

9. Antoni DE BOFARULL (1876-1878), *Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña*, Barcelona, Tip. de Juan Aleu y Fugarull, 9 v.

minologia emprada per a l'entitat Catalunya és vacil·lant. D'una banda, usa el mot *nacional* en termes propis del segles XVI i XVII, com per exemple quan assimila *nacional* amb *natural*, però també fa sinònims *regió*, *nació* i *estat* en un ús més de la societat d'antic règim que no de la terminologia liberal vuitcentista. La Primera República ja ha passat. La Corona d'Aragó ha quedat enrere. Bofarull és un erudit de la Restauració. Retreu a Balaguer haver pretès parlar de Corona d'Aragó i només haver-ho fet de Catalunya. L'erudició és l'arma del conservadorisme de Bofarull que, en nom de la veritat, es limita a un discurs descriptiu farcit d'erudició documental, i per prudència i escrúpols de covardia política acaba el 1808, quan Balaguer havia fet arribar la seva història fins a 1860.

Ambdues històries, però, una amb vocació constitucionalista i l'altra de positivisme erudit, són històries concebudes en termes provincials, si bé des d'una visió provincialista setcentista. Poc més tard, l'erudició de Girona, des de Chia a Pujol i Camps, ens permet, tanmateix, observar una historiografia ressentida amb Barcelona (Chia) i molt més espanyola (Pujol i Camps), i sense cap mena de doble patriotisme si acceptem la concepció de Fradera.

Els primers símptomes d'emancipació en una història general de Catalunya pertanyen a Antoni Aulèstia y Pijoan (1887). La seva història[10] ja fa ús del català i no es lamenta que Catalunya no figuri en les històries d'Espanya i seguint, com diu Moliné i Brasés, el catalanisme d'Almirall lluny ja del vell federalisme, posa les bases d'una escola històrica catalana. Aulèstia, com Almirall, busca les diferències «d'esperit» entre el poble castellà i el català, i més que no paral·lelismes comença a fer contraposicions: autoritarisme/llibertat; unitarisme/autonomia... A més, fustiga com a coses alienes als catalans la Inquisició i l'expulsió dels jueus; valora negativament la pèrdua de la pròpia dinastia; considera que una dinastia estrangera és més inclinada a la centralització i a endurir els conflictes interns, i rebutja els grans imperis i els exèrcits permanents que barregen pobles i són motor de les pestes. Critica l'error de considerar la unió dels Reis Catòlics com l'origen de la unitat espanyola. Ell contribueix a l'error que encara es manté en l'actualitat d'assimilar marc polític històric institucional amb autonomia. Té una visió irredemptista, es val de les aportacions de Coroleu, Pella i Sanpere i Miquel (el coneixedor de Castellví), i sap i indica el pes que està adquirint la monografia local erudita al servei de les necessitats politicosocials del regionalisme, i diu no admetre ni la fantasia romàntica ni el *presentisme*. Concep la història del país com un monument arquitectònic. Però en fer-ho, en el seu trencament amb el liberalisme federal i en el camí cap al Noucentisme autonòmic, trenca l'enllaç amb la Corona d'Aragó, i amb aquest trencament desfà qualsevol enllaç amb els territoris de parla catalana. És més, considera que el català és propi

10. Antoni AULÈSTIA Y PIJOAN (1887), *Història de Catalunya*, Barcelona, 2 v. (Ernest Moliné i Brasés la continuà i fou reeditada el 1922 pel Centre Editorial Artístich de Miquel Seguí).

dels catalans i no interessa a l'estranger i encara menys a l'altra banda de l'Ebre. El regionalisme trenca els lligams amb el País Valencià. Segons Aulèstia, l'observació ha substituït la ideologia i la vocació civicopedagògica per la civicopropagandística. Contra les teories polítiques (cal suposar les teories federals), contraposa l'estudi de la història. L'estudi de la història com a guia de solucions per al «gran problema regional». No es tracta tant d'un doble patriotisme, com ha dit Fradera, com de l'acceptació pragmàtica d'un regionalisme, aquest sí, patriòtic dins un marc estatal poc integrat políticament.

El fracàs de la Primera República, l'ensorrament de l'Imperi austrohongarès i l'emergència del principi d'autodeterminació de Wilson situen les bases polítiques i historiogràfiques catalanes en un altre horitzó. Amb tot, no emergeix cap historiografia independentista pròpiament dita. Ja s'ha explicat que Prat de la Riba canvia el seu discurs de nació-Espanya / Catalunya-pàtria pel de nació-Catalunya / Espanya-estat (Fradera). Ara, la societat nacional es contraposa a l'administració estatal, però les febleses, no només de classe sinó també inherents a la formació social catalana en relació amb la naturalesa de l'Estat espanyol, imposen el pragmatisme polític. L'alternativa no és un estat propi, sinó fer operatives per als catalans les eines provincials de l'Estat. La Mancomunitat és aquesta gran operació de descentralització des de la perifèria de l'administració estatal, i és una operació d'encaix amb l'Estat a la recerca d'una convivència sense ruptura. El regionalisme federal se substitueix a la llarga pel regionalisme autonòmic; en aquest trajecte l'enllaç històric-lingüístic-territorial resta sense principi articulador, per tal com l'àmbit de la Corona d'Aragó restà en l'oblit. Segons Jordi Casassas, la Mancomunitat noucentista fou un programa d'institucionalització civil, normalització lingüística i escola de nacionalització. Tot i així, no es pot oblidar el paper en la formació històrica i la nacionalització catalana de la tasca publicista dels federals, potser no ubicats però mai eliminats, com Martí Julià (1861-1917) i la seva ètica de la llibertat. S'imposaria el seguiment del federalisme polític derrotat en el marc de la nova etapa de la Mancomunitat i de fins a quin punt aquesta hereta la voluntat cívica del federalisme polític. Al redós de la Mancomunitat es creaven els Estudis Universitaris Catalans (EUC) i l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), que esdevenia un planter d'historiadors amb formació professional i connexions internacionals, com han estudiat J. Casassas, A. Balcells i E. Pujol, que s'afegia als historiadors positivistes de l'Acadèmia de Bones Lletres, com Salvador Sanpere i Miquel (1840-1915) i Francesc Carreras Candí (1862-1937), l'un i l'altre amb exigències de defensa del país amb gent ben preparada. Sanpere i Miquel, tot i assimilar nació i estat, no s'equivocava en situar la gran ruptura de 1714. Si bé, precisament la identificació correcta d'una cosa i l'altra, com féu Pierre Vilar al seu dia, col·labora a explicar la continuïtat de Catalunya com a problema per a Espanya i d'Espanya com a problema per a Catalunya. La descripció de Carreras (1913) és definida per Rovira i Virgili «d'aportació inèdita que la fa particularment valuosa» i

«el major esforç de depuració i d'investigació que s'ha fet fins avui en el camp de la història general catalana». Cal no oblidar que Carreras Candi és l'home que inicia l'edició del *Manual de novells ardits vulgarment apellat Dietari del Antic Consell Barceloní*.[11] En qualsevol cas, a inicis del segle XX existien uns historiadors generalistes, professionals o no de la disciplina, i una forta presència de monografistes i especialistes que exercien a través d'institucions civils, fora de la vida universitària oficial, i, des del punt de vista públic, més o menys connectats amb les institucions municipals. La Mancomunitat va ser per a molts d'ells la possibilitat de la professionalització i l'exercici acadèmic.

El que hauria d'haver estat el trànsit de la tradició republicana federalista a la republicana d'autodeterminació, amb possibles concomitàncies amb un incipient regionalisme valencià, va ser inviable per la lluita de classes a Catalunya, sobredeterminada primer pels governs conservadors espanyols de la Restauració, amb el suport eventual de Cambó, i després per la dictadura primoriverista amb el decebut deseiximent d'una Lliga acovardida. La Mancomunitat era concebuda, segons ha dit Casassas, com el primer esglaó del projecte de «Catalunya endins», que programava una Catalunya autonòmica. En aquest context, feia aparició el primer volum de la *Història Nacional de Catalunya*, de Rovira i Virgili (1922), amb pròleg del polifacètic i teòric del romànic català Josep Puig i Cadafalch; un pròleg en què es fa referència a *l'iberisme* —«Sigui el que sigui el sistema polític que en l'avenir ens uneixi als altres pobles ibèrics, ja no serà mai més possible el desconèixer la personalitat del poble català»— i s'insisteix en el fet que «[...] el renaixement històric ha estat per a Catalunya llum guiadora cap a l'ideal [...]» i en la consideració que «[...] l'estudi del passat ha sigut creador del noble esdevenir de Catalunya». «La generació actual» —diuen les paraules finals del pròleg—, «educada en el coneixement de la pàtria, serà la triomfadora de l'avenir». Rovira reafirma, seguint Croce, que «la història serveix per explicar el present». L'obra de Rovira és de combat encara dins els paràmetres d'un republicanisme federal, però proper a l'idealisme alemany i allunyat del materialisme històric. La Corona d'Aragó resta soterrada i les Germanies valencianes són explicades sota el bloc titulat «La Catalunya autònoma». Els homes de l'autonomia explícitament republicans, com Rovira, o més o menys accidentalistes pel que fa al règim espanyol, com Soldevila, contribueixen i participen en la formulació de l'anomenat *pancantalanisme* sobre la base de la conquesta de Jaume I, però també d'un passat institucionalment afí de significació parlamentària. El sentit de l'episodi valencià de Vinatea es pot assimilar al de l'episodi català de Fiveller. Corts i episodis de tota mena, esdevinguts llegendaris però d'arrel històrica, permeten defensar un passat *pancatalà* de vocació democràtica enfront de la dinastia hispànica i enfront

11. Francesc Carreras i Candi (1892), *Manual de novells ardits vulgarment apellat Dietari del Antic Consell Barceloní*, edició a cura de Frederic Schwartz, Barcelona, Imprempta de'n Henrich y Companyia.

d'un model polític castellà autoritari, en què la Inquisició té un paper important. Rovira parteix «de l'existència històrica d'una unitat nacional catalana. Però la unitat de la nació» —indica—, «no és una unitat homogènia, ni integral», i declara «l'existència d'un lligam històric, polític i espiritual compatible amb les diferències i les lluites internes». És conscient que «és una unitat que pot esberlar-se i pot eclipsar-se. I, no obstant això, existeix i obra a través de les esberles i dels eclipsis. Així, la unitat catalana no és destruïda ni pels segles de col·lapse nacional, ni per l'allunyament moral del Rosselló, Mallorca i València, ni per l'actitud indiferent i de vegades hostil d'alguns partits catalans i de la classe treballadora de la nostra terra». L'irredemptisme historicista resol la contradicció entre ambició nacional i pràctica regional. És clar que Rovira no tingué temps de completar la seva història nacional, que pretenia escriure els esdeveniments dels segles XIX i XX. «Períodes hi ha dins aquestes centúries, especialment els més recents, dels quals donarem la primera narració històrica circumstanciada i vera». La guerra i la postguerra feren naufragar el projecte que s'acabà amb la Guerra dels Segadors. Cal dir que amb la República, la Guerra dels Segadors va ser segurament un moment històric més estel·lar que no 1714, pel seu caràcter de ruptura amb la monarquia hispànica i la possibilitat d'alternativa republicana. Amb tot, també el període, a causa de la guerra, quedà només embastat i en fragments manuscrits dins dels calaixos.

Soldevila ha estat considerat l'historiador que posa els fonaments de la historiografia contemporània (E. Pujol) i no pas un romàntic tardà. Soldevila, com els historiadors europeus de la seva època, veia la història en termes *événementielles* i veia la història política com un eix vertebrador. Tot i que la història econòmica estava a les beceroles, la incorpora, si bé com a explicació afegida i no pas com a factor articulador. En Soldevila, com en Rovira, la consciència nacional és explícita i el procés històric és vist com un fet dramàtic. Present i passat són quasi indestriables en Soldevila i la interpretació dels esdeveniments, un contrast entre les maneres polítiques catalanes i les maneres militars castellanes. Una Castella que s'apodera de l'Estat amb els Borbó.

Vicens trenca amb la historiografia liberal a la qual pertany encara Soldevila, i no per liberal menys moderna. Encara que, per raons cronològiques i no pas per mancances professionals, és cert, com ha dit Ucelay Da Cal, que la història contemporània de Catalunya ha estat construïda sota el franquisme. Però des de Catalunya no ha estat tot història nacional, ja que no es pot oblidar que Soldevila, un home format entre la Mancomunitat i la República, escriu també una *Historia de España*. Ucelay diu que això era impensable en el cas de Rovira, però no es planteja si Soldevila l'hauria escrit o com l'hauria escrit en el marc d'una continuïtat republicana. El gran problema rau en el fet que el revisionisme historiogràfic català es va fer en ple franquisme triomfant i les defenestracions del nacionalisme historiogràfic van ser fàcils de fer i força aplaudides. Ucelay Da Cal ha posat en evidència la versatilitat del

geopolitisme de Vicens, que li permet passejar àgilment entre imperialisme hispànic, mediterranisme català i materialisme històric. Ara s'imposava la construcció historiogràfica d'Espanya, cosa que ha estat força més decisiva que no la historiografia dita *frontpopulista*. En aquesta construcció, el paper estel·lar l'han tingut determinats epígons vicentians que han col·laborat decisivament en la creació de nous mites, com el mite de Catalunya fàbrica de Espanya, que no per moderns i economicistes són menys mítics o llegendaris.

La nostra historiografia ha patit i segueix patint una disfunció entre necessitats socials i dependència política. La preocupació per una ciència històrica sense política pot col·laborar a reduir la història a mer artifici sofisticat mancat de vocació social, sense resoldre, tampoc, els desafiaments de la globalització. El subjecte històric, el marc de l'anàlisi de la història, ha esdevingut actualment el malson d'una certa historiografia amb pretensions d'universalitat en estat pur. La voluntat d'observar els fenòmens socials en un espai, sobretot si aquest no té reconeixement polític convencional, ha portat l'historiador a dubtar d'allò que li és propi: que una societat es desenvolupa o malviu en un espai i temps determinats i que no cal disposar d'un estat per identificar una societat. I això és així encara que el món se'ns estigui fent petit per la rapidesa i la intensitat de les comunicacions. Quan es mostren dubtes metafísics sobre el reconeixement de quins han de ser els factors d'anàlisi d'una societat d'acord amb les vacil·lacions en els usos de determinats conceptes procedents de les ciències socials (és el cas de l'ús del concepte de *nació* per una societat que no té un estat), és que es nega el caràcter dinàmic dels conceptes socials mentre s'atorga un caràcter de perennitat al concepte d'*estatalitat*, tot i el seu caràcter força més històric que el del grup social que es pretén estudiar.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar l'original o no o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Word o del Corel Wordperfect gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «llicenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuals s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuals dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideixen en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar

entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, i la data de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura *p.* (tant en singular com en plural). Exemple: ASHTOR, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició *A*, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues com si fossin llibres i s'ha de posar *A* entre l'un i l'altre. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («[1]» «[2]», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura *p.* Exemple (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, s'hi poden utilitzar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i els números de les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

LLISTA DELS SOCIS DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Anna Maria Adroer i Tasis
Antoni Albacete i Gascón
Joaquim Albareda
Jordi Albertí i Oriol
Agustí Alcoberro Pericay
Anca Alexandru-Stefan
Xavier Alfaras i Panareda
Jesús Alturo i Perucho
Francesc Amorós i Capdevila
Pere Anguera i Nolla
Jorge Araúna Villanova
Ferran Armengol i Ferrer
Ramon Arnabat i Mata
Fernando Arnó García de la Barrera
Mercè Aventín i Puig
Joan Bada i Elias
Ignasi Joaquim Baiges i Jardí
Albert Balcells i González
Vicent-Raimon Baldaquí Escandell
Ramon Agustí Banegas López
Santi Barjau Rico
Carme Batlle i Gallart
Manuel Becerra Hormigo
Josep M. Benaul i Berenguer
Albert Benet i Ciará
Soledad Bengoechea Echaondo
Pere Benito i Monclús
Prim Bertran i Roigé
Jordi Bolòs i Masclans
Francesc Bonastre i Santolària
Angelina Borràs i Planas
Jordi Bou Ros
Dolors Bramon i Planas
Jesús Brufal Sucarrat
Joan Josep Busqueta i Riu
Xavier Caballé Micola
Emili Cabarrocas i Illa
Joan-F. Cabestany i Fort
Montserrat Cabré i Pairet
Juan José Cáceres Nevot
Mireia Campabadal i Bertran
Carme Camps i Vives
Elena Cantarell Barella
Gerard Capdevila Vilallonga
Josep Capdevila Soldevila
Fina Carreras Giménez
Jordi Casassas Ymbert
Lluís Castañeda i Peirón
Josep Català i Tur
Brian Catlos
Giovanni-Conrad Cattini
Mateu Chalmeta i Torredemer
Gaspar Coll i Rosell
Lluís Costa Fernández
M. Mercè Costa i Paretas
Joan Creixell i Ferrer
Jacint Creus i Boixaderas
Coral Cuadrada i Majó
Antoni Dalmau i Ribalta
Jaume Dantí i Riu
Vicenç del Hoyo i Julià
Carles Díaz Martí
Montserrat Duran i Pujol
Jaume Espinagosa i Marsà
Francesc Espinet i Burunat
Pere A. Fàbregas i Vidal
Mariela Fargas i Peñarrocha
Joan Farrés i Serra
Gaspar Feliu i Montfort
Júlia Fernàndez Fajula
Magda Fernández i Cervantes
Llorenç Ferrer i Alòs

Maria Teresa Ferrer i Mallol
Josep M. Figueres i Artigues
Núria Florensa i Soler
Armand de Fluvià i Escorsa
Josep M. Font i Rius
Miguel Forrellad Solà
Santiago Francesc Borràs
Montserrat Fullà Bombardó
Joan Fuster i Sobrepere
Pere Galceran-Uyà
Encarnació Gàlvez Medina
Lluís Gassiot i Matas
Xavier Gil i Pujol
Isaac Gimeno i Rodríguez
Antònia Gomà i Puig
Pere Pau Gómez Rovira
Mónica González Fernández
Gener Gonzalvo i Bou
Josep Grabuleda i Sitjà
Jordi Guixé i Coromines
Jacinto Heredia Robles
Josep Hernando Delgado
Sara Hill Rodríguez
J. Antoni Iglesias Fonseca
Jordi Indiano Navarrete
Santiago Izquierdo Ballester
Eberhard Jentgen
Gabriel Jover Avellà
Joan Latorre i Solé
Jaume Lladó i Font
Jordi Llimargas i Marsal
Eladi Llop i Anelo
Rosa Lluch Bramon
M. Dolores López i Pérez
Joan Luque i Aigües
Jordi Maluquer de Motes
Manuel Manonelles i Tarragó
M. Rosa Martín i Fàbrega
Gabriel Martínez i Ferrà
Pilar Martínez-Carner Ascaso
Enric Mauri i Brancolini
Marc Mayer i Olivé
Francesc Mercadé i Teixidó
Tünde Mikes Jani
Júlia Miquel i López
Marina Miquel i Vives
Pere Molas i Ribalta
Antoni Moliner i Prada
Carme Molinero i Ruiz
Tomàs de Montagut i Estragués
Mercè Morales Montoya
Florentí Moyano Jiménez
José Maria Murià Rouret
Joaquim Nadal i Farreras
Gustau Navarro i Barba
Francesc Nicolàs i Montia
Teresa Núñez Luque
Oriol Oleart i Piquet
Benet Oliva i Ricós
Jordi Olivares Periu
Fèlix Olivé i Guilera
Edgar Oto Hormigo
Jaume Padrós i Enamorado
Laureà Pagarolas i Sabaté
Manuel Pastor i Madalena
Àngels Pérez i Samper
Alfred Pérez-Bastardas
Daniel Piñol Alabart
Xavier Pons i Guillamon
Miquel Prats i Maeso
Marta Prevosti i Monclús
Immaculada Puig Aleu
Abel-Narcís de Puig-Maurice
Carles Puigferrat i Oliva
Joaquim M. Puigvert i Solà
Enric Pujol i Casademont
Maria Pujol i Herrera
Mercè Renom i Pulit
Juan Antonio Resina i Navas
Santiago Riera i Tuèbols
Sebastià Riera i Viader
Francisco José Rodríguez Bernal

Josep M. Roig Rosich
Lluís Roura i Aulinas
Maria Mercè Roura i Fajardo
Manuel Rovira i Solà
Daniel Rubio i Manuel
Flocel Sabaté i Curull
Margarida Sala i Albareda
Roser Salicrú i Lluch
Josep M. Salrach i Marés
Manuel Sánchez Martínez
Josep Maria Sanmartí Roset
Montserrat Sanmartí Roset
Montserrat Sebastià i Salat
Antoni Segura i Mas
Eva Serra i Puig
Joan Serrallonga i Urquidi
Núria Silleras Fernández
Pere Simón Abellán
Antoni Simón Tarrés
Jaume Sobrequés Callicó
Sebastià Solé i Cot
Ricard Soto i Company
Jennifer Speed
Carles Sudrià i Triay
Maria Teresa Tatjer i Prat
Marc Taxonera i Comas
Jaume Terol Garcia
Joan Maria Thomàs i Andreu
Lluís Ferran Toledano Gómez
Jofre Torelló Banús
Miquel Torras i Cortina
Jaume Torras i Elias
Josep M. Torras i Ribé
Max Turull i Rubinat
Pau Tutusaus i Canals
Antoni Udina i Abelló
Josep M. Vallès Vallès
Josefa Vallespín Campo
Francesc Valls i Junyent
Elisa Varela i Rodríguez
Antoni Ventura i Ribal
Enric Vicedo i Rius
Roser Vilardell i Tarruella
Dolors Visa i Oró
Pere Ysàs i Solanes

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS